

ХРИЗАНТЕМИ

Ulana Kravchenko

CHRYSANTHEMUMS

N O V E L

Mykola Denysiuk Publishing Co.
Chicago **1961**

Уляна Кравченко

ХРИЗАНТЕМИ

ПОВІСТЬ

Видавництво Миколи Денисюка
Чікаго 1961

Всі права застережені

Літературний і мовний редактор
Роман Завадович

Мистецьке оформлення
Оксани Мошинської

Тираж 3.000 прим.

Library of Congress Catalog Card Number: 61-8822

Copyright, 1961

Mykola Denysiuk Publishing Company, Chicago, Ill.

PRINTED IN THE U. S. A.

Уляна Кравченко

ПЕРЕДМОВА

Письменниця, що наділяла однаковою любов'ю і людей, і природу, завітчала нев'ялими хризантемами свій найбільший твір від першої до останньої сторінки, від початкового до кінцевого епізоду. Звідти і „Хризантеми”, назва повісти, що стала завершенням і синтезом творчости Уляни Кравченко. Хризантеми, „останні з останніх цвітів року”, символ смутку й жалю „за тим, що радісне й найцінніше — за життям”, були її супровідницями у життєвій мандрівці.

Від появи першої збірки поезій Уляни Кравченко (Юлії Шнайдер) „Prima Vera” минули літа. Авторка написала чергові твори, що поставили її у ряді видатних літераторів Франкової доби. Громадянство цікавилось вже не тільки її думками-ідеями, але й нею самою, її минулим, тим більше, що була вона поетесою не тільки в літературі, але і в особистім житті. Прочуваючи, що її творча праця наближається до свого епілогу, Уляна Кравченко роздобулася на ще одно велике творче зусилля. Його вислідом була повість „Хризантеми”.

„Хризантеми” — не єдиний автобіографічний твір письменниці, зате найбільший і найповніший, інтересний зокрема для літературознавців, істориків і психологів ще й тим, що на широкому суспільно-побутовому тлі розповідає про дитинство та юність письменниці, про „казку ранніх дитячих літ”, про ті часи, коли „і без щастя можна бути щасливим”.

Докладна „передісторія” повісти ще чекає на свого дослідника, однак і в самій повісті авторка залишила кілька вказівок про хід і час своєї праці над твором.

Сивоволоса письменниця перечитує давні записки, листи, вирізки з газет та інші „пожовклі листочки” свого архіву. „Давні записки читаю, наче повість”, — пише вона. Усе це оновляє в її пам’яті призабуті події, оживляє давні враження, і спогади про минуле, перетоплені в поетичнім горнілі творчості, оформлюються в живі барвисті картини автобіографічної повісти. „На що подивлюся, те вже залишиться в душі”. Тепер вона визбирує ці залишки минулого, щоб створити з них нову мистецьку дійсність.

Про те, як довго тривала праця над твором, маємо покищо скупі інформації. Олесь Бабій у статті про У. Кравченко („Овид” 1960, ч. 4) згадує, що в 1930. р. під час його перебування в Перемишлі письменниця дала йому прочитати рукопис частини повісти „Хризантеми”, що її тоді писала. Після закінчення повісти авторка поширила її плян і розмір, додаючи кілька нових розділів. Свідчить про це приготовлений авторкою до друку остаточний текст повісти, в якому до первісних, позначених порядковими

числами розділів і сторінок, додано ще 4 розділи з окремою пагінацією. Додаткові розділи мають у цьому виданні числа : IV, XXVIII, XXIX, XXX.

Залишила авторка також, мов ненароком, вказівку про час написання XXVII „в” розділу (XXX-го в нашому виданні), що, правдоподібно, був завершенням її праці над повістю.

„Прошу, щоб дядьки Теофіль і Гілярій оповідали події з часів „Весни народів” (1848. р.). Далі авторка додає, що в момент, коли вона про це пише, минуло вже „від тих подій” 90 років. Дістаємо 1938-ий рік, згадану дату закінчення повісти. Доля оригіналу-рукопису покищо невідома. Машинописний текст, з якого друкується це видання, має деякі дописки й виправлення пером двома різними почерками. Один із них, мабуть, належить авторці.

„Хризантеми” — це спогади про перших 17 років життя Уляни Кравченко. Вони розповідають про дитинство й частину юнацького віку. Авторка пише: „Стільки в них гарного, чистого, величного, що зможу черпати з нього, як із цілющого джерела”. Звідти брала письменниця на старості літ силу до творчої праці й лік для душевного заспокоєння. „Хризантеми” послужили їй нагодою описати рідний дім, перші дитячі враження, створити портрети батька-матері та показати нам три покоління свого роду. Це „вужче полотно”, розмальоване на ширшому тлі політичних, суспільних і національних відносин „австрійської” Галичини в 60-их і 70-их рр. минулого століття. Ця двопляновість облегла авторці завдання створити з одного боку побутову панораму

народного життя з, щоправда, короткими, але чіткими картинами відносин серед селянства (бойки), міщанства, урядництва, інтелігенції та сільського духовенства з їх світоглядом, культурними зацікавленнями та фолкльорними особливостями, а з другого боку — у ці рами вставити картину життя свого і своєї родини. Повість, як дзеркало доби, у якій авторка прожила свої „провесняні роки”, дає теж відбитку її власної духовости, поривів і переживань, висловлених здебільшого в виді ліричних вставок, „поезій у прозі”.

„Усе, що пишу — щось більше, як повість”, — визнає авторка, думаючи, може, про своєрідну „сповідь”. Бо ж у ній багато такого, про що „ніколи ні з ким не говорила”. Із безлічі спостережень, фактів і ситуацій виринає перед нами духове обличчя юної героїні, талановитої мрійливої дівчини, захопленої мистецтвом, начитаної в західноєвропейській літературі, проте завжди голодної справжнього, не припадкового знання, зацікавленої всуміш і соціологією, і правом, і теологією, а також історією та культурою. Але молода ніжна поетична душа всюди зударяється із прозою життя, з його матеріалізмом, викривленими звичаями, смішною модою, з соціальною несправедливістю та з (що особливо авторку болить) приниженням достоїнства жінки, яке, між іншим, відбилось, мов у дзеркалі, в понурій „легенді” про прокляття й покуту „без вини винуватих” жінок її роду „до сьомого покоління”. Тому порівняння себе із „пташкою у клітці”, тому таке не-

стерпне почуття самотності, один із домінантних мотивів творчости Уляни Кравченко.

Визволення від туги, від людських пересудів, від хиб суспільної доби шукає авторка у природі. Її захоплює величне царство лісів, дерев і квітів, перед якими „твори людини маліють”, у яких криється не тільки краса, але і глибший зміст буття. „У пралісах, — каже вона, — утихомирилося моє серце. На цвітистих полонинах усміхнулося до мене сонце, і розгорівся в серці жар-вогонь”. Той „жар-вогонь”, перенесений у людське життя — то пробуджена любов до Української Батьківщини, до свого народу, пошана предків, культ поетів-духових провідників рідної землі... У тому „жарі-вогні” зринають осяйні візії кращого, поправленого людства: „У візіях бачу вільну жінку, майбутні дні і світ, змінений у повен квітів рай”.

У „Хризантемах” немає канонічних законів повісти. І не диво, бо це, як сказано, „щось більше, як повість”, це життєва правда, галерія психологічних портретів. Авторка не любить діалогів, не приділяє особливої уваги акції, часто обриває її, щоб висловити свій погляд, настрої або заглибитися в історію. Ліричні вставки чергуються з реалістичними картинами, змальованими з щирістю, правдомовністю, з небажанням щонебудь приховувати.

Закінчення повісти — то момент, коли героїня вступає на новий шлях життя, перелім, однозначний з резигнацією з юнацьких мрій, з відсуненням особистого на дальший плян. Але „розпука змінється в надію”: перед майбутньою письменницею розкри-

ваються нові обрії громадсько-суспільної праці, нові можливості стати на службу ідеї. „Сьогодні прохаю всі небесні сили, щоб дали мені спокій до праці, до здобуття світла, щоб я могла сповняти Службу, тиху Службу для Бога, для рідної землі”...

У повній глибокого настрою сцені прощання з матір'ю, з рідним Миколаєвом (ми б додали : і з рідним народом, бо ж це кінцеві слова останнього твору письменниці) останній погляд дарує авторка своїм улюбленим ... хризантемам.

Чи ж може йнакше закінчуватися повість, завітчана хризантемами від першої до останньої сторінки?

Роман Завадович

I.

Коли? Коли? Чи справді так було?...

Зі здивуванням числю дні, літа...

Здається, вчора ти прощав мене... А завтра привітаєш цвітами хризантем...

У тиші з'являєшся мені... Усе ясний, дорогий, як і тоді — в ті дні, в листопадові дні...

Годинник дзвонить північну годину — дочитую записок пожовклу картину...

Живі на нових картах пишуть про дня новість, я давні записки читаю, наче повість...

Ти говориш до мене — тінь жива...

Удосвіта задумуюся сама над книгою минулого.

— — — —

У нас тоді квітник був білий.

Цвіли рожі, ті звичайні, столості, нещеплені рожі білі. Своїм багатим розгалуженням закривали вони всі нижчі квіти, що попритулювались на краях грядок. Тільки пучки чорних братчиків „Фавст” не були закриті рясними галузками рож.

Над кущиками гуляли метелики, наче живі цвіти... Вище кружляли ластівки...

Жара й те щось у повітрі, що віщує бурю...

Я самотня — у розмові з своїм крилатим товариством: „Метелику, не хочу твоїх крилець, вони несуть тебе не по твоїй волі — леготам даєш себе нести... Ластівко-пташино! Дай мені своїх крил, я в час бурі полину високо під небесне склепіння і ще вище...”

Крил хочу — і співу...

Візьму з землі один цвіт, погляну раз іще на все кругом — і полину... І залишуся на висоті... Душа купається у блакиті, добачає блиски...

— Вибачте, панночко, що перебиваю вашу задуму. Я не тутешній. Дозвольте спитати, чи нема в цій каменіці вільного мешкання?

Незнайомий даремне ждав на відповідь. Стояв і довгий час дивився на мене. Вкінці увійшов до каменіці.

Не знаю, чи від жару, чи від наглого розбуження з моєї задуми-екстази, мені зробилося слабо, і я зомліла... Коли прийшла до притомности, мати сказала:

— Мабуть, є щось у фарбі цієї нової суконки. Не вбирай її на себе, поки не випереться.

Але наша служниця говорила щось про вроки, про погані очі чужинця і хотіла замовляти чари гашенням вугілля. Справді, його погляд видався мені поглядом змія-велета, що обезсилює жертву-пташину. Але я нічого про те не казала.

Сполудні шаліла буря з блискавками та гро-
мами... Злива... Нагло золоті піски покрила
повінь. Руслом, що ним колись давно плив Чор-
ний Потік, котилася тепер велика ріка. Звичайно
з гір, що обступили улоговину міста, під час дов-
ших дощів спливає вода і давнє русло оживає.
Сьогодні після хмаролому вода зразу надплила
з шумом. Сіро-жовті хвилі досягли мурів каме-
ниці. Вода рвала, несла з собою дерева, що стояли
на її дорозі. Мій городчик, повен квітів-рож, по-
крили каламутні буруни. Наступ вітрів, що гнув-
ломив дерева, скінчився. Буря скоро надійшла і
скоро відійшла...

Пані Марковська, власниця камениці, говорила
до мами:

— Будете, пані, мати сусідство. Покої на по-
версі винайняв пан де Печка, підприємець при за-
лізниці, яку зачнуть будувати зі Львова до Стрия.
Чужинець — джентлмен, поверх сорока літ, здаєть-
ся. Без торгу заплатив чинш за квартал. Може воно
эле, що поквапилася з наймом, або що не зажа-
дала вищого чиншу. З приводу будови залізниці
приїде до міста багато інженерів, і ціна мешкань
підскочить.”

Пані говорила про незнайомого і про будову
залізниці, як про сенсацію дня. Пані Марковська
ще раз підкреслила: „Пан де Печка дуже correct.
Де Печка — це його герб. Ім'я і прізвище подав на

візитівці. Його адреса: „При будові залізниці Banca Construzioni, у Львові”.

Для мене це все не було інтересне. Я дивилася через відчинене вікно на свій городчик і сад. Зійти до нього не було можливо. З одного боку вода досягала ще мурів камениці. Мій білий квітничок виглядав інакше, як ранком. Буря пообривала пелюстки рож. Метеликів не було. Білі пелюстки цвіту й білі крила метеликів, зім'яті, перемішані з намулом, покрили землю. Тільки ластівки носилися стрілами під склепінням ще темних, тяжких хмар... Буря-злива залишила довкола знищення, не стало мого квіття... Воно поломане без жалю, змішане з болотом-глиною...

Ластівки мають крила... Думки летять понад болото та знищене квіття кудись вище... Хоча серце ще неспокійне, його заповнило вже добре мені відоме почуття, „почуття знищення.”

Пізно ввечері приніс нам пан Марковський з “Verlag-y” жахливу вістку: дівчинку, що пасла худобу, заскочили й ухопили хвилі повені. Добули її неживу кінець Болоння. Отже, не обійшлося без людської жертви! Між людьми великий переполох. Приходство враз із городом — наче велике озеро. Такої зливи й повені не пам'ятають і старі люди.

На другий день пан де Печка приїхав з жінкою та її сестрою. Обидві, якби його дочки. Пані Неніла — вісімнадцятилітня жіночка. Сестра — дівчинка, не старша від мене.

Коли почали будову залізничного шляху, прибуло до мого досі спокійного родинного міста багато чужинців. Я мала тоді дванадцять літ. Був то рік 1872-ий.

З перелітної громади трудівників пан де Печка з'явився тут перший. Мешкати залишаються, власне, тільки жінка з сестрою, він у розпорядженні підприємства постійно в дорозі.

Зараз таки був у нас і просив мою маму, як сусідку, щоб була ласкава розважати його жінку: вона молоденька, лишається в чужому місті. Мене просив, щоб я була сестрі за товаришку.

Мати справді стала для молодих чужинок щирою дорадницею, але я не мала вільних хвилин, щоб їх присвятити на забаву чи на розмову. У мене були свої зайняття, я мала свій окремий світ. Лекції. Потім я сама багато грала. Щоб стати доброю піяністкою, треба багато вправляти. Я любила й мусіла багато читати. А втім, я не могла спам'ятатися з першого враження, яке зробила на мене поява цього пана. З великим золотим ланцюгом на камізельці, з дорогими перстнями, з хитрим поглядом — не подобався мені, хоч пані Марковська і комірниця з партеру, пані Нора, захоплювалися дистинкцією чужинця. Я з неохотою відверталася від нього. Може це тільки я відчуваю: він має злі очі — очі нелюдини. Мое зомління, знищення цвіту білих рож — усе таке несамо-

вите! Якась інстинктова відраза відводить мене від нього.

Жаль мені... Нема білих рож... Та не сама я: в сонному саду цвітуть жалібні братчики, що залишилися після бурі...

Щойно восени того року з'явилися інженери, зайняті при будові залізної дороги. Люди великого світу, світу рафінованої цивілізації. Порозміщували родини, як і де хто міг, а самі завжди при роботі поза містом. Найближчу залізничу станцію будують за чверть милі від міста, в селі Розвадові. Станція близько закладу для сиріт гр. Скарбка, в селі Дроговиже, тому і зветься: Миколаїв-Дроговиже.

Інженери передусім улаштували інавгураційний баль. Велику залю в камениці пані Марковської удекорували по-мистецьки. Стіни прибрано фестонами-вінцями з зелених галузок смеречини. Килими, дзеркала, вазони — все, що краще могли зібрати в місті, знайшлося в залі і в покоях на поверсі. Пан де Печка віддав на той вечір своє мешкання. На прохання власниці й комітету також наші кімнати були відчинені для гостей.

Ще й досі бачу: військова музика зі Стрия стройть інструменти. Кількараменні свічники-канделябри й великі жирандолі освітлюють залю. Дивлюся на прибрану залю й кімнати — але без енту-

зіязму, без радості. Не можу, не вмю тішитися, волю тишу і свою білу кімнату, коли в ній тільки піяніно й ноти... Багато нот і цвітів...

Панове в чорних або в гранатових фраках, з рожами в бутонієрках, у білих краватках, з шапокляками в руках. Пані — типові моделі Райхена: в сукнях з мережива, в довгих білих рукавичках, з великими букетами живих цвітів. Бідні камелії, спроваджені з далекої Італії, прив'яли на дротах у тісному паперовому маншеті. Пані тоді вже не вбирали кринолін, тільки великі турнюри (купери) зі сталюк. Сукні з туніками і з довгими шлейфами-тренами.

Гарні чужинки в модних туалетах з Парижу, між ними найкраща, найбільш темпераментна парижанка, жінка інженера Анса. Але три тутешні пані, що були на балю, а мешкали таки в цій камениці, кращі від найкращої чужинки. Ці пані — це Блянка, убрана, як золотиста маркіза, дочка власниці камениці, друга — пані Нора, розкішна вдовичка, в атласовій сукні, червоній, як вогонь... Третя, для декого перша краса — це моя мама. Від смерті батька звичайно в чорному вбранні — і тоді була в чорній мережчатій сукні. Модель з „Дому моди” нашої своячки, пані Адамовичевої зі Львова. Туалета без прикрас і декольте, скромна, але гарна в лінії й відповідна до краси моєї мами.

Інженер-аранжер танців першого вальса тан-

цював зі мною. Здається, називався Вальдемар Н. А коли він говорив іще зі мною, оточили нас пані з комітету: „Пане аранжере, тут не „кіндербаль”, щоб ви забавляли дитину.”

І без цього зауваження пань я не мала охоти танцювати; мене й інші панове ангажували. В кімнатах буфет, гардероба, а далі старші панове грають у тарока. Ніде не бачу вільного місця. Я лишилася таки на залі, сіла на малій козеті, що була між вазонами пальм та олеандрів. Згодом сів біля мене пан де Печка.

Протекторка балю, пані презесова фон Пресен, говорила: „Мало дансерів, пане де Печка, не дозвольте, щоб пані „продавали петрушку.”

— Я застарий до танців! — виправдувався пан де Печка.

Під час перерви розносять оршаду, себто напій з мигдалів, морозиво. Аранжер мало говорить зі своїми дамами, але все про щось мене питає. Не розумію, чому, але подобається мені глибокий звук його голосу. За солодощі дякую. Не хочу ні від аранжера, ні від пана де Печки нічого прийняти.

— Чого ви вдивляєтеся в дитину? Лишіть її! — заговорив пан де Печка.

— Рад би відгадати, в чім її чар. Ніби не гарна, та гаснуть при ній ці всі розкішні клясичні красуні... Чи очі-зорі, чи голос чарує, що в ньому і смуток, і скарга, і прохання?...

— На дванадцятому році нема ще вроди, є тільки завдатки на вроду.

— Так, ви, пане де Печка, це знаєте. Чи врода вашої третьої молоденької жінки для вас уже буденна справа? Чи надто вже в розцвіті, що як Кербер, стали ви тут на сторожі?

Але знов одна пані з комітету питає панів, чому занедбують сьогодні свої обов'язки. „Чи принада пані Ансової та нас, усіх жінок у Бальзаківому віці, сьогодні безсила? Усе згасло при блиску очей цієї дитини-дівчинки?”

Пан де Печка впевнював паню: „Ніколи жінка не є краща, як у ваших літах, пані, себто в повному розцвіті. Вроду тридцятилітньої жінки годі описати... Не будьте заздрісні. Ця мала тільки вийнятковно інтересна... Говорить легко, тихо, загадково...”

По півночі танцювали котильйона. Майже всі танцюристки декорують аранжера орденом, але він подав мені кілька білих хризантем і попросив на один тур вальса — вже без уваги на злобні слова гарних пань. Пришпилюючи букетик, я вколосалася, і кров забагрила хризантему...

По турі вальса пан де Печка сказав, що він, як сусід-опікун, не дозволяє більше танцювати з паночкою Мартою.

Аранжер ще щось питав мене, а з його бесіди з паном де Печкою пам'ятаю слова:

— У цій дитині є ритм...

Де Печка не мав сили опанувати свою досаду.
— Не личить панночці говорити з мужчиною,
що його бачить перший раз! Сьогодні він тут, а
завтра його не буде...

Він дивився на мене поглядом магнетизера.

Сперта на спинку бордової канапи, я заснула.
Чула ще тільки слова, що їх він сказав до себе з
досадою: „Я неначе на пекельному вугіллі... Уті-
кати або здобути!...

У сні була я в якомусь “Theatrum Luciferis”.

При його троні розцвітали рожі Ібліса, чер-
воні пелюстки з золотистим сподом горіли, як
вогні... Демони ставили намет-шатро, будували
камінний жертівник, а він, Люципер, шукав чистої
душі-медіум до заведення нової релігії. Чорні духи
прибивали когось до хреста. Унизу сичало гаддя...
Угорі свист бурі... Похоронний спів... Якась
містерія відбувається за чорною завісою з білими
труп'ячими головами... Краєвид північний, Бек-
лінівський... Сцени, як із міту, з книг середньо-
віччя.

Я з жахом пробудилася. Починало сіріти.
Мляве денне світло продиралося до залі... Му-
зика грала гальопаду „Живем, живем лиш раз...”
Розохочені пари танцювали, багато, багато пар,
повна зала і великий бічний покій... Але пан де
Печка сидів біля мене, одна з хризантем Вальде-
мара, ця, забарвлена кров'ю, була в його руці, а
також жмуток мого волосся...

Коли я здивовано поглянула, він поквалпно поклав до книжечки, сховав жмуток волосся й пелюстки цвіту...

— Треба ще світлини. Кинула ти чар на мене, причаруємо й тебе... Говорив наче до себе. Що він справді думав, не знаю. Лице, як маска. Може це сон? Може я вже не на цьому світі? Здається, я вмерла...

Зоря хаосу кидає блисками в темінь... Їх світ — танок зі смолоскипами над берегом провалля. Їхня пісня — слова до тієї гальюпади, що тут їм грає музика: „Живем, живем лише раз!”

Пані Нора каже до свого дансера-партнера: „Щойно тепер я знаю, що таке життя!”

Я встала, щоб очуняти-спам'ятатися, що дійсність, а що сон...

Балева заля. Гірлянди зелені і цвітів. Світло свічників блідне при денному світлі. Якась пані чужинка зайнята утриваленням білила... Дивлюсь на людей, на їхнє ніщо... Усі ідуть у провалля... Сунуться, як бліді тіні... Над ними ніщо...

Цей світ мені противний... Хочу відійти від усього далеко... Іду з залі, переходжу поміж пари в гальюпаді. Пан де Печка іде за мною.

— Чого хочете від мене, пане де Печка?

Маска поволі щезла. Зареготався.

У великому дзеркалі побачила себе й того пана.

Чи це я? Істота непевна свого існування та існування цього світу. Дівчинка-дитина в білій суконці,

за поясом букетик білих хризантем... Біде лице скидалось на якусь неземну з'яву. Я дивилась на себе чужими очима.

— Хочу тебе, княжно з казки, завернути від колон перед ПроPILEями Вічності... Здається, ще трохи, і ти ввійшла б туди... Та я при тобі і скарбами цього світу хочу тебе тут задержати. Усе, що на світі, для тебе! Чуєш ритм пісні? Живемо тільки раз, минає час! Почни й ти танок любови й смерти!

Сміявся приманливо. Лице, що його я бачила в дзеркалі, налите жадобою. Рух руки, що числить гроші. Щось шепче... До чогось спокушає... Чи це танцюристи, чи він — демон — співає?

Лови, лови хвилиний чар життя,
Свій келих вихили, пий розкіш аж до дна!
Минає скоро час: живем, живем лиш раз!
Живем лиш раз!

Гальопода — плохий, маловартісний танок, гучний, як колись танок вакханалій при плюскоті червоного вина...

Чи тривога перед майбутньою дійсністю — в таємному прочутті, у візії підсвідомій, показувала мені в його особі Пандемона, втілення Зла?... Здавалося мені тоді, що ось-ось ударить копитом і щезне в жовто-червонім полум'ї — він, казковий Ібліс... Його відбитка в дзеркалі видалась мені духом зла й темноти — і я, як бабуня з Раківця, сказала: *Arape, Satan!*

— Ні, не піду від тебе! Піду вслід за тобою...

Всюди, де ти зупинишся, я прийду — і ніколи не позбудешся моєї присутності ні готовости тобі послужити. Не допоможуть тобі всі твої білі ангели в небі, ні твої численні поклонники, що через тебе згинуть...

— — — —

Якби так про переживання тієї ночі на балевій залі я розказала матусі, все було б інакше... Але про що було говорити? Все таке невловне!... Привид-галюцинація, що щезає за одним словом. Не продаю ж я своєї відбитки в дзеркалі, себто душі демонові!... Про нереальні образи не говориться — як у казці середньовіччя... Щоб там не трапилося, ніколи не хочу спричинити собою журби матусі.

Мама, хоч при людях говірлива, щаслива — здається мені, покривджена долею.

Держу себе міцно в руках: не жалуюся, не плачу при мамі. Я вже велика й сильна! Навіщо ж прибільшувати турбот матусі?

— — — —

Чи давно?

Я мала тоді дванадцять літ.

Чи мемуари писати?

Я належу більше до пісні-музики, слова не висловлюють переживань...

А той бал... чужинці... і це все, здається, тільки життєва увертюра...

Чорний фортеп'ян мовчить, повний невиспіваних намріяних пісень...

Листопад. Річниця, коли...

Одначе я чую далекий загублений мотив... Неначе хтось безсилий торкається невидної клявіатури...

— — — —

Тоді?

Так! Зараз на другий день після балу, ввечері прийшов пан де Печка попрощатися з нами. Їде з жінкою та її сестрою до Стрия. Дуже вдячний за мамину ввічливість, просить, щоб приїхати до них. Він, як і тут, буде все в дорозі, а пані добродійка має в Стрию знайомих і pomoже, порадить жіночці на новому місці.

— Я в переїзді не забуду про Миколаїв, про паню добродійку і любих діточок. Цілую твої рученята, дорога дитино! Сподіваюся, що приїдеш з матусею. Неоніла й Дзюта будуть дуже раді.

Його штучна повага, нова роля, мені противна. Хто він? Чи не інше його прізвище?

Не знаю, кого про це спитати.

— — — —

Про тривогу, прочуття, про своє оточення — про весь світ забуваю при грі на фортеп'яні.

Кажуть, що я гарно граю, але це не те, що відчуваю в душі. Треба грати багато гам, барвистих гам і трелів у терціях, щоб могли відтво-

рити те, що чую... Чужинці-інженери називають мене майбутньою артисткою, казкою, неправдоподібною істотою, щось добачають у мені, чого я сама ясно не розумію, не знаю... „Уроджена піяністка!“ Заздрісні кажуть: „Вирафінована кокетка!“

А я, здалека від світу перебуваю думками на якомусь далекому острові серед океану... На казковій Ultima Thule... Чую музику, пісню беріз на вітрі...

Береза? Це h-moll... Не вмію написати партитури до цієї симфонії, потребую науки гармонії, контрапункту...

Учителька музики, Марія К., приходить завжди в ранні години. Граємо. Люблю наші мелодії, наші народні мотиви. Тимольський, товариш батька, прислав мені свою коломийку. Але ми маємо кращих композиторів. Пісні та інші фортепіанові твори komponує Воробкевич, маємо окрему народню музику. Люблю й німецьку музику Гендля, Глюка, Шумана, Шуберта... Манить мене мистецтво голосом сирени. Заслухана, забуваю про буденність. Годинами сиджу при своєму фортепіані фірми Графа, рада покищо стати ученицею Рудольфа Шварца, директора львівського Музичного Товариства. Про наших музик не можу довідатися, чи є вони взагалі, у Львові, чи де в іншому місті.

Пополуденні години призначені на навчання з учителькою Аврелією Учік (Utschik). Вона німкеня, інтелігентна, вища рівнем знання від тутешніх

жінок. Залюбки по лекції говорить зі мною ще про літературу. Про одне з моїх завдань сказала: „Можна цю річ друкувати.”

Це, здається, спонукало мене переглянути свої картки-записки. З датою 1872. року знаходжу монографію рідного містечка, ну — і свою автобіографію. Деякі сторінки збереглись і досі в мене, і я пробую скласти цілість. Перша сторінка починається так:

„Хід мого життя ще короткий — стою шойно на його порозі. У ньому досі не було ніяких випадків, що про них могла б я писати.

„Світ побачила я в Миколаєві над Дністром, у жидачівському повіті, в Галичині. Батько мій — Юлій, а мати — Юлія з Лопушанських. Я первородна дитина, маю двох братчиків і сестричку...”

Але, з якої причини я писала автобіографію, ще поки вчителька мені сказала: „Це можна друкувати!” — я не знаю. Я ж думала тоді більше про музику, ніж про літературу.

А коли у своїй автобіографії я хотіла писати про бурю-зливу, про появу пана де Печки та про знищення мого білого квітника, якось перед новим розділом, на новій картці написала: “*Incipit tragedia*”. („Починається трагедія”).

Чи справді? І що нашептало мені ці слова?

У моєму житті, в першій декаді я написала: „Досі не було ніяких випадків...” Так! А може й ні! Власне, в першому десятилітті було дещо, що

рішало не так про мою долю, як про мою вдачу, про мою індивідуальність, про мої нахили-змагання.

Спогади з першої декади життя — то сила і спонука до дальшої дороги... Скільки в них гарного, чистого, величавого, що зможу черпати з нього, як із цілющого джерела!...

Дальші епізоди... Інтермецця жахливі, як у казці... Але я доволі сильна, щоб іти понад провалля.

II.

Доповнюю картки своєї автобіографії, писаної в рр. 1872-7. Події дитячих літ.

Книга мого життя розкрилася одного незвичайного дня. Була весна і Великодне Свято. Акт народин довершився в домі Леонтія Устіяновича, колишнього бурмістра „вільного міста” Миколаєва й батька Миколи, нашого славного повістяра й поета. Хрестив мене місцевий парох о. Іван Біржинський, а хрещеним батьком був о. Іван Грабовинський, парох сусіднього села Стільська, великий приятель моїх батьків.

Леонтія Устіяновича не було вже тоді між живими. Бурмістром був Михайло Пришляк. Поет Микола був тоді священиком у Славську. Тут була тоді тільки традиція про поета й подвижника національно-громадської діяльності. З уст членів його рідні, які нас оточували, я чула багато про поета. Ніжність його віршів чарувала мене.

Братанич поета, теж Микола, пізніше залізничий урядовець у Станиславові, виголошував його вірші. Мій батько їх цинив і знав напам'ять „Рекрутку”, „Пещену дитину” й інші. Батько називав

Миколу Устіяновича „руським соловейком”. А ма-
муся пояснювала мені генезу вірша „Пещена ди-
тина”. Подія автентична. Мати знала батьків хлоп-
чика, що замерз під хрестом по дорозі зі Стрия
на сам Святий Вечір. Через бурю-сніговію не мож-
на було вислати коней по дитину. На Різдво ран-
ком мати поспішала, везла теплий калачик дитині
— та побачила, як над дитиною вже кружляло гай-
вороння... Дома, ще маленьким, забажав хрес-
тика з церкви, а хрестик — то лиха ворожба...
„Бідна на світі пещена дитина...”

Мати говорила і про генезу пісні: „Чом так
скоро відлетіла-сь, мій ти милий друже?..”

Устіянович. Священик і — поет!

Мені здавалося тоді, що поети — то окрема
каста. Поезія — таємний обряд. Творчість —
об’явлення...

Мій добрий батько вірив у місію поетів, любив
поезію, як богослужбові канони. І я хотіла пізна-
ти поетів, нашого Федьковича, а передусім його,
мого „земляка”, Устіяновича. Коли не приїде він
сюди, до рідні, відвідаю його у Славську. Я ду-
мала: він чародій, знає джерело краси, знає наші
найкращі слова, як гірські цвіти, що їх знає мій
дідуньо, священик з Побука.

Ентузіястка, захоплювалась я вже тоді такими
віршами:

„Дитино красна, голубко тихенька,
котору мати в нещасній годині

на світ родила, промов, щось живенька,
промов до світла і к милій родині..."

Рада була вже тоді послухати його та промовити до рідних людей, захоплена його освітньо-національними ідеями.

Збереглась у мене, між іншими, і така картка:

„Мій родаче! Нам одна земля родима, одні цвіти, ліси гори, небо викохало нас — тож і духом ми собі покровні... Ти мені отець! Нераз з Олександром Великим кличу: „Ти славу всю здобудеш...” Король думав, що батько світ увесь здобуде — я думаю, Ти славу всю забереш... Ти красу всю виспіваєш... Ах, як чудесно, неначе б м'якими грудьми леготів співаєш... Ніт! Не завидую Тобі, бо слава Твоя — то слава вітчизни! Я для Неї, лише для Неї слави благаю, бажаю; мене ж ніхто най не знає... Мене най знають люди, що Русинка я!”

Слава?

Пам'ятаю, батько говорив: „Лаврові листки мають гіркий смак...” Батько згадував теж словами Бальзака: „Слава — отрута, тільки в малих дозах нешкідлива.”

Батько ставив поетів на п'єдесталі, але не любив мірноти, мав великі вимоги. Можна бути дурнем усюди, тільки не в поезії... Нема нічого певнішого себе над мірного поета. Пригадував слова Горация: „Поетам забороняють мірноту і боги, і люди, і колони портиків...”

Я придивлялася до поетів, себто до портретів, що їх знаходила в якомусь проспекті чи виданні — і не були мені чужі обличчя письменників світової слави. Знала суворе обличчя Данте, фльорентійського вигнанця, гарну кучеряву голову Байро-

на, англійського лорда, що бився за волю Греції. Знала добре обличчя німецьких клясиків...

Доля поетів незавидна. Вони завжди борються й бідують... Але вони найчастіше оптимісти: вірять у свою кращу долю і в кращу майбутність для всіх. Я ще сама не вміла читати, але чула, як дома читали „Der arme Poet.” Schauspiel. August von Kotzebue. Маленька книжечка, а в ній змальоване життя поета. Біднота. „Черепок замість чорнильниці, пляшка з свічкою” і далі відповідна бідна обстановка. З поезій поет не мав ніякої матеріальної користі. Якби не ті принагідні вірші, що їх замовляли знайомі люди, сусіди, не було б на шматок хліба... І поет, замість творити щось вартніше, приготував цілими тузеньями саме принагідні віршища, став віршомазом. У нього було все: новорічні побажання, весільні вірші, кондоленції, навіть приготував поезію на смерть пуделя. Він міркував собі: пудель старий, пудель не зможе довго жити... Багата пані за вірш на смерть свого улюбленця нагородить поета.

Я скоро навчилася відчитувати чорні дивно покручені знаки. У менших та більших громадках ці значки дають втаємниченим вісті з усього світу. Штудерна наука граматики показує родовід слів, втаємничує, де писати котре з п'ятьох „і”.

Учителі, що приходили мене вчити, були наші: Коренець і Галань. Управитель школи теж наша людина — Петро Лабовський, його жінка німке-

ня, Вільгельміна, з роду Бергер. Лабовський був довгі літа також бурмістром міста, а по смерті мого батька — нашим опікуном.

В ті шістдесяті-вісімдесяті роки тільки деякий священник чи вчитель був свідомим народовцем, деякі знали тільки з метрики, що вони греко-католики. Але наше міщанство вже тоді було свідоме, достойне, неначе горде своєю свідомістю, своїми правами, здобутими в довгій боротьбі з чужими елементами. Міщани любили свій величний обряд і не покидали його. Тоді накидування чужого обряду не мало успіхів. Акт насилля і крадіж душ не виправданий наукою Христа, принципом любови ближнього. Закон любови-толеранції запевнює розвиток людству.

Я вже дитиною чула, відчувала свою окремішність, окремішність нашу, як роду *natione Ruthenus*, русин (українець) за національністю. Я мала почуття права до існування і бажання залишитись собою, як кожне створіння, як кожна цвітка, покликана Найвищою Волею до існування, що є все — і все тільки собою...

Величавість нашого обряду, чар слова й рідної мелодії будили чуття любови до рідної землі, до рідного народу. Традиція.

Мое рідне місто має ще з часів свого заснування добру славу. Міщани боролися постійно з урядовими „покровителями” та вперто боронили

своїх прав. Далі традиція національно-громадської діяльності Миколи Устіяновича та його родини.

Дім Устіяновича — це й мій рідний дім. Тут була моя батьківщина, поки я пізнала велику соборну Батьківщину з книг та з образів...

Ясна Гора в Гошеві, Лука Лонкевич, монах ЧСВВ, брат моєї бабуні, Побук, гарне гірське село недалеко Сколього, і священник о. Ілля, мій дідуньо — все це спричинялося до закріплення моєї національної свідомости.

Впливи німецької культури залишають сліди... Але сам батько бажав асиміляції до довкілля. Коло мене самі свої люди. Часом тітка Ліна або Неля жартома казали на мого батька „шваб“, але не нарікали на нього; він добрий, він асимілюється, годиться з нашою родиною.

У батька була бібліотека „Saemtliche Werke“ клясиків. А що я вже кирилицю знала, манило мене старонімецьке письмо, готик, ті ломані та кривульками прикрашені букви. Я хотіла читати всі оці Fabeln und Erzählungen (казки й оповідання). А коли вже знала всі ці попелюшки, хотіла читати Йогана Вольфганга Гете „Ephigenia“, „Wilhelm Tell“, п'єсу Шіллера та інші драми.

Більше, таки багато книг було в бабуні в Раківці, і я ще перед виїздом до семінарії користувалася тою родинною бібліотекою.

Бачила я в нашому домі часописи: „Koelnische Zeitung“, „Wiener Zeitung“ і „Lemberger Zeitung.“

Крім священників, бували в батьків урядовці з Kreisamt-у. Kreishauptmann (начальник округи) та інші урядовці були німці з Австрії, католики. Їхні прізвища — von Gressen, Weinek, Schubert, Strohaln... Вся інтелігенція — чужинці. Між ними надлісничий Forge, з походження француз.

Дитиною я не рвалася до забав, до гамору, до руху. Я думала не про життя. Не покидала мене думка про смерть. Це, мабуть, через те, що поки я скінчила десять літ життя, кілька разів боролася зі смертю. Перебула я дифтерію та інші дитячі недуги.

Пам'ятаю тривогу батьків, консиліюми місцевих і стрийських лікарів, радикальні ліки-отрути й ціле сумне довкілля біля дитини, що вмирає.

А, хоч я й одужала, здавалося мені, що вмираю, ось-ось умру. І ніщо не мало для мене вартості, ні стійності. Тільки книги цікавили мене.

Погано почувала я себе в юрбі людей, і служба дома нераз казала: „Дитина дістала вроки.”

Демонологічне. „Промені заздрощів” урікають, а навіть стаються отруйливими та вбивають. Стара няня Катря вірила, що вроки можна замовити: брала розжарене вугілля, кидала до посудини з водою, говорила тільки їй відомі закляття, змивала водою й давала пити; але мене не покидав неясний жах... Я не тільки сама відчувала, що мушу вмерти, але на всіх, на цілу юрбу, дивилась, як на засуджену на смерть. Я не розуміла, чому й

чим люди можуть бути горді, про що так жваво говорять, а то й сперечаються, по що, куди їм так спішно. Чи не відчувають жаху життя, що розсіпається в порох? Чи не відчувають смерти, що нависла над світом, як меч Дамокла?

При фортепіяні, при грі, відчувала я найбільше жах смерти, а почала я вчитись музики шестилітньою дитиною. Часто руки опалили з клявіатури. Я думала: навіщо це? Завтра мене не буде...

Коли в мене дифтерія минула, вчителька музики приходила знову на лекції. Я любила музику, однак гра викликувала в моїй душі ще більше смутку, як до того часу. Мені здавалось: я в могилі, а мати самотня плаче за мною... І знову, здавалося, мати вмерла, а я самотня на весь світ...

Тони викликають, будять море любови, але й море сліз... Щось завмирає, пропадає... Я піснею прошу: не покидай мене, залишись!

Тони, як пестоші-поцілунки, як моління, щось дороге мені задержати хочуть... Тони благають, щоб те дороге тривало вічно. Сльози падають, просять... Мелодія-пісня змінюється в безсиле ридання-голосіння... І сниться, сниться могила...

Ударяю в чорний клявіш. Слухаю звуків чорних клявішів. Творю власні думки, музичні образи...

Нічого ні з ким я про те не говорила. Неначе з-за могили навчилася рано дивитися на світ.

У мене є почуття безсторонності і правди.

Нічого для себе з багатства цього світу я не бажала й не бажаю.

Я не хотіла бути людиною, тільки квітом. Моя мати, пам'ятаю, казала: „На світі повинні бути самі квіти. У квітах є щось із усього, що гарне, у квітах є екстракт, квінтесенція краси, у квітах є і блиски вір і перлів чар — а нема нічого, нічого нема у квітці, що нагадувало б людину. Кожна квітка досконала у своїй формі, до неї не можна вже нічого додати.”

Квіти не знають нічого про смерть. Хто сказав мені перший раз про смерть? Хто дав мені тугу?

Тільки раз стояла душа на порозі двох світів, коли піднялася з кругів дрібних людських забавок...

В найранішій молодості найбільше переповнював моє серце трагізм нетривкості, переминання всього. Не зараз погодилася я з дисципліною буття. Існує суворе право вічної переміни матерії, що є на землі. Жорстока дисципліна буття, закон, якого людина ніяк не в силі змінити.

.

Був тоді в нас і той „домашній муцик-цуцик”, родом із гір, і матуся ласкаво казала: коханий Брисько. Дитинкою не вміла я цих слів повторити, от і створила собі власне слово: Ка-билісько. Відтоді вже всі кликали цю собачку „Кабилісько”. А він, гордий та щасливий, свідомо виконував свою по-

винність: оббігав дім навкруги, чи нема де якої небезпеки. А коли я блукала по безконечних городах, він усе знав, де я, здалека гавкав на чужих людей, щоб не заподіяли мені якого лиха.

Згодом, хоч старий Кабилісько, зроду веселий, бігав з моїми братчиками в перегони, то біля своєї найстаршої панночки все поважнів та пристосовувався до її настрою, вдивлявся в очі, а коли вона була сумна, не дратував її своїми „штуками”, простягав тільки лапки, неначе б просив: „Не сумуй!”

Кабилісько, чуючи гомін, скавучав. Не думаю, щоб він не любив музики. Музика викликувала в нього сумні настрої, може, спогади з гір. Тут він любив тільки домашніх, але не місцевість. І я люблю музику і — утікаю від неї. Те „щось” засильне для мене. А з тою музикою було так:

Пам'ятаю, в час Різдвяних Свят зайшли до нас хлопці з вертепом. Колядники грали і співали. У вертепі виступали різні пари: чорт і чарівниця, косар-волошин і волошка. Скрипка грає так дуже тоненько, жалісно, хлопці співають:

А волошин сіно косить,
а волошка їсти носить...

Кабилісько підняв голову та давай собі жалісно скавуліти. Я сховалася в кутик в останньому темному покою та плакала. Хоч у вертепі виходили ще цікаві фігури, хоч моє деревце було найкраще в цілому містечку і ні одна дитина не мала такої

великої лялі, я втекла й на самоті тихо плакала. Кабилісько стямився перший, оглянувся, перестав скавуліти, знайшов мій сховок і присів біля мене; у його великих очах стояли теж сльози. Він мовчки вдивлявся в мене, неначе б просив: „Не плач, не плач!..”

Такий був мій Кабилісько, чорний, кудлатий, з білими лапками, справжній добряга, *salis familiaris* (родинний пес). Він не любив і місяця в півповні; може він знав, відчував, що його молода пані не спить у ці ясні ночі, але тужить... І через те він завжди гавкав, як добачив місяць на сході...

Тварина збірною душею відчуває те, про що окультизм каже: промінювання мертвого місяця є шкідливе, відбирає життєві сили. Тільки отруйні рослини стають у блиску місяця ще сильніші... Про це я вчитала у книгах бабуні з Раківця. Біле одіння, біла хустка охороняють, зменшують впливи місяця... Високі шпилі гір, покриті снігом, не піддаються діянню місячного світла...

.

З усього, що переживала я в першій декаді, що бачу тепер тут, у камениці пані Марковської, творю повість. Писати трудніше, власне, через те, що не знаходжу відповідних слів. Мова не має слів, потрібних до відтворення нюансів. Німецькою мовою писати не буду, хоч то мова мого батька. Польську мову тутешні інтелігенти доповнюють ні-

мецькою термінологією. Нашою мовою, себто мовою моєї мами, мовою з етимологічним правописом, нелегко писати. Миколаївські уроженці „питомці”, Сенник, Одноріг, Величко, Юрик доставляють мені книги, писані фонетикою. Гадаю, що фонетика спричиниться до розвитку нашої мови. Наші студенти переписували поезії Шевченка з пражського видання.

Вірші Шевченка зовсім інші від Шіллерових, неподібні і до віршів Устіяновича. Читаю про Шевченкових героїнь-кріпачок і то застигаю в кригу, то прокидаюся в огні... Серцем відчуваю, хоч не все ще розумію, за що боролися козаки-герої...

Могутня краса Шевченкової музи відкрилася мені щойно пізніше. Наш батько Тарас був покищо засуворий для мене, хоч велич і всебічність його поезії я відчувала серцем.

Устіянович і великий романтик Федькович були мені куди ближчі. Одначе найбільше промовляв до мене європеєць Куліш. Люблю і досі його молитву:

„Всесильний, я Тобі молюся,
молекул космоса Твого...”

Люблю і вірш, присвячений дружині:

„...Знялись би знов понад життя грязю,
були б один блаженно тихий дух...”

Люблю історичні драми Корнила Устіяновича — то ж одна невтишна туга за нашим минулим, за славою княжих часів...

І легендарний світ наших Кармелюків та Довбушів гарний. Про Довбуша живе й досі традиція в Скільських горах. Багато чула я про нього. І герой Гуцульщини з'являється, як месник, у вогні блискавок, у шумі орлиних крил...

Люблю селянські оповідання Марка Вовчка. Квітка дав нам оповідання „Маруся” з реального селянського життя. Оповідання зворушує серце більш, ніж селянські оповідання Бертольда Авербаха. Правда, його “Schwarzwaelder Dorfgeschichten” („Сільські оповідання з Чорного лісу”) славнозвісні, але наша „Маруся” правдивіша, ніж усі ці Авербахові „босоніжки”.

Зате оповідання моєї матусі гарніші, ніж ці німецькі й наші новелі. Мати, що тільки почне оповідати, творить повість-казку. Вона — мов Шехерезада, що тисячу й одну ніч розказувала султанові казки. Коли про щось оповідає, змінює, пропускає, щоб тільки ефективно творити міт.

Я мовчу. Мій голос занадто віддає хвилювання душі, оповідати чи то читати для інших не можу. Мої зворушення закріплює рука пером на білих листках паперу. Мати ніколи про нікого зле не говорить, радніш виправдує кожного. Обмови, злоби вона не знає. З буйною уявою любить, як мати Гете, “fabulieren.....” Її оповідання — це теж Dichtung und Wahrheit: дійсність і фантазія єднуються в одно.

Домашньої сварні ні лайки служниць ніколи я не чула. Не чула я дитиною і тих буденних нечестивих слів, без яких люди якось не можуть обійтися; неначе б у нашому домі написано було доброю рукою Шекспірове речення-осторога: *“Never harm nor spell nor charm come our lovely lady nigh!”*

(„Нехай зло, закляття й чари не доторкають нашої любої пані!”)

Тітка Ліна повикидала всі вазони гортенсій, щоб борони Боже, не було дома сварні. А було це так:

Коли тіточка приїхала й увійшла до моєї кімнати, я стояла між двома гортенсіями. Тихий стривожений голос: „Нещастя цвіте!...” і зараз наказ забрати те квіття, про яке каже легенда, що воно приносить розрив-незгоду.

То було ще в ті дні, коли приходив до нас пан Франек С., що розказував мені казки про екзотичні краї. Саме рід цих дивних квітів походить з Китаю та з далекої Японії. Це той пан прислав їх, і це тіточку ще більше дратувало: він певно хоче незгоди, колотнечі... У дорогоцінних вазонах, з листям серцеватим, як у широколистої липи, вищі за мене, заввишки більш як чотири стопи, кущі цвіли вже в нас четвертий місяць чудно-дивно. На кожному кущі розвинулося шість бальдахінів. Окремі ніжні цвіти склали великий кружок. Щось як відміна повної калини, що зветься „бульденеж”, тільки ці сніжні кулі більші, мали 30 сантиметрів у перекрою. Зразу цвіти були цілком білі; вони не

в'янули, не опадали, як інші цвіти; по місяці стали злегка рожевіти, слабо, потім сильніше, в липні знову поблідли, аж знову прибрали якийсь казковий колір, мінливо-дорогоцінний, блідозелений. Мене ці кущі цікавили: я щодня слідкувала за зміною кольору цвіту. Вони не цвіли і не в'янули, як інші цвіти; в їхньому житті є якісь таємні переживання, якісь „фази”, щось діється з ними, що вони так змінюють колір. А пан Франек оповідав, що вони з родини тих, що ростуть на скелистих шпильях, що вони камінь ломлять (*Saxifraga*). Найкращою в цій сім'ї є гортенсія. Цю квітку привіз з Китаю Філіберт Коммерсон в 1767 р. і назвав її гортенсією — так, як називалася товаришка його подорожі, Гортенсія Барфере. Коли квітку вміло плекати на рудавинно-залізній землі, вона накінець змінює зеленуватий колір на ясноблакитний... Тоді вона стає квіткою щастя... Вже, вже й моя гортенсія мала стати блакитною; я слідкувала за її зміною, вдивлялася в неї... А тіточка знищила її життя якраз тоді, коли вона мала стати довершеною...

Шкода квітки! Так скоро, жорстоко знищили її, що слова мого протесту були спізнені. Але спогад про неї залишився в серці: все мінливий цвіт з'являється в тисячних відмінах, чарує, манить. Жаль за квіткою, що могла цвісти — і все той жаль за чимось, що могло статися.

Я тіточці нічого не говорила, вона хотіла добра

для нашого дому. Але я тужила за тим таємним блакитним цвітом, що з нещастя міг переменитися в щастя...

А тітка Ліна? Вона дуже любила первородне дитя своєї старшої сестри. Коли тільки бачила, що хилиться голівка в шовкових кучерях, що великі очі сумно задумуються, казала: „Не треба бути сумною, Марточко, ходім бавитися, дитино!”

Пізніше, коли тут, у камениці пані Марковської, довелось чути сварку „супругів” та бачити інше життя, я не могла звикнути і ніколи нікому нечемних слів не сказала.

Дім Устіяновича, в якому ми мешкали десять літ, залишиться в моїх спогадах усе, як святиня; дійсно, той дім оберігав добрий дух і не допускав увійти туди нічого, що зле, погане. Турбот буденних та недостачі ми не знали. Бойко, післанець з бесагами, з’являвся часто в нас — від дідуня о. Іллі з Побука. Часом привів дійну корову, а звичайно приносив всілякі гірські ласощі: гриби, мед, бундзи, вівсяні крупи, козубки живиці „багрянки”, „жванки”, запашні ягоди ялівцю... Все це так нагадувало наші гори та їх вічний чар!...

Дома велика радість: гостили бойка, як когось дорогого з родини. Моя мати, сама красою та вдачаю справжня бойкиня, цїнила в бойків те їхнє прив’язання до рідної землі, до гір, до рідної ноші, звичаїв, свого говору, пісень і повірок... Бойко —

твердий та вірний син своєї гарної землі, хоч вона має для нього тільки вівсяний ошіпок.

А ті гори, ліси, води, небо — все без меж... Усе тут на Бойківщині, як від віків, і вони ті самі бойки. Любов дає їм силу витривати, перебути тяжкі дні говіння на переднівку, і покоління іде за поколінням — у вічність...

Я й пізніше бачила в наших бойках усе щось найрідніше, все радо вітала їх, де тільки стрінула, та по змозі обдаровувала їх бодай книжечками, часописами.

Важко було мені слухати, коли хто торгувався з синевідським бойком, щоб на один грейцар, тобто на одну соту гульдена, дешевше дістати в нього сливок, чи горіхів. Я не могла зрозуміти ні вибачити тому добродієві, що аж проклинав бойка, що той узяв у нього три грейцарі дорожче за квартиру афин, а він конче хотів купити ці афини, бо в нього сьогодні велика гостина і — пан аптекар дуже любить „пиріжки з черницями"... Той пан утішався славою патріота-добродія, а в часописах можна було бачити його прізвище на списку жертводавців на „Просвіту" чи на яку іншу нашу установу — але тут, у цьому оточенню, нікого нічим не споміг; торгувався з бойком, що з Верхів ніс трохи ягід, щоб на переднівку купити кукурудзи для дітей, щоб принести з долів трохи соли, про яку мріяв у своїй хижині...

Я не розуміла такого патріотизму: кількома

гульдєнами, жертвованими раз у рік, купити собі славу патріота і мати спокій; увільнитися від обов'язку помагати своїм людям, що їх стрічаємо на своїй щоденній дорозі. Такого „патріотизму” я не розумію!

.

У книгах, зібраних дідунем, я бачила нашу стару культуру. Ми здавна культурні. Ми дали скарб мови Москві, нам не треба чужої культури.

Про партії я знала з розмови тих священників, що в нас бували, але, гадаю, любов нашої бувальщини повинна всіх єднати. Москвофільство в 60-их рр. з'явилося, щоправда, і в Миколаєві, але народовецький рух був доволі сильний, щоб побороти цю язву.

До поборення москвофільства і єднання до народовецької служби спричинялися вірші мого батька, писані тутешньою нашою мовою. На зборах та на празниках о. Грабовинський деклямував вірші мого батька, він теж відсилав ці вірші до Львова, і там вони були друковані. Було це на початках 70-их років. Якби я могла переглянути часописи з цих літ, пізнала б, може відчула б, котрі вірші писав мій батько. Писав і прозою, під яким псевдонімом, не пам'ятаю. Симпатії мого батька були по боці мого народу.

Діти колоністів, тих “outsider-ів”, повні туги,

що наповняла душі їх батьків, вони слабосилі, нудьгують.

Моя няня, що деякий час була на службі в Отиневичах коло Ходорова, згадувала про малого Артура (його батько Гротгер був офіціалом у барона de Veau), що він був сумний, хоровитий... Коли діти священника Коцовського бігали, ловили на наддністрянських болотах бузьків, що там сотнями бродять, Артур не мав охоти до спільної забави. І мати Артурова — чужинка, Vlahao de Chodietow.

Мій батько часто говорив: „Колоністи повинні вернутися над синій Дунай, над Спрею, тут нема для них повного життя!”

Вони, себто дід Йоган і бабуня з Гофманів, були римо-католиками, німцями. Родина моєї мами, майже самі священники, хотіла, щоб і мої брати були греко-католиками і священниками. Тому під впливом брата бабуні Лопушанської, Луки Лонкевича, монаха, братів приміщено у школі оо. Василіян. Довгі роки і я старалася про дозвіл змінити обряд братів; тоді ця справа була тріудна. Але про це пізніше.

Батьки прибули зі Сколього ще в 1859 році. Мешкали в ринку, в домі, як уже згадано, Устіяновича. Просторий мурований дім з великим городом зайняли самі. Власник, брат письменника Миколи, мешкав з родиною на Болонні. Було там велике господарство, розкішний сад, оточений живоплотом з веприн, парцелі під будови й городи — все

це від ринку аж на Болоння було власністю Устіяновичів.

У нашому городі весною краєчком стежинок коливалися на струнких билинах нарцизи... Далі були овочеві дерева, великі волоські горіхи, а що ніхто не квапився їх збирати, ще пізно восени серед сухого золотого листя було повно горіхів.

Довкола просторі, широкі городи... По цих городах любила я самотно блукати, складати з листків і з трав в'язки, а при цій роботі думала про щось невеселе та співала пісні, яких і назвати не вміла б. Матусі не хотіла турбувати. Я відчувала тоді біль втрати матері, але ніколи ні з ким не говорила про свої прочуття та смутки.

Моя молодша сестра була щасливіша. Золото-волоса, здорова і сміла дівчинка, бігала по сипких пісках Завалля досхочу, їла солодку ріпу, що розкішно і скоро виростала на піскуватому ґрунті. Сестричці ні спека, ні стужа ніколи не шкодила. Я часто була недужа. А коли перебула ангіну, запалення горла, залишилося в мене почуття, що залишається в людини по запаленню м'язів серця (*angina pectoris*) і наповнює чуттям нестійности всього. І той *Vernichtungsgefuehl* (почуття знищення) в мене залишився, власне, часто поновлювався, бо все таки перемагало почуття, що є щось тривке, вічне...

Усе минає, щезає. Та все ж, я чую шелест грядки нарцизів, що гнуться, хвилюють від леготів,

та бачу якісь білі добрі долоні, що простягаються до мене...

Неміч тіла надолужує духовна сила, і з хоро-
витої дитини може вирости діяльна людина. Батько
розказував про найбільшого німецького музику
Бетговена, що дитиною був фізично німецький, а
також про філософа Канта, що через тілесне без-
силля не переступив ніколи границь Східньої Пру-
сії й усе життя провів у рідному місті Кенігсбергу,
як професор філософії. Але й він перший закріп-
лює прочуття безсилля людського розуму суво-
рою певністю, замикає нашому розумові дорогу.
Його славне "Ding an sich" для розуму недоступне.
Популярніше доповнення „Критики” у „Пролого-
менах”. Лектура доступніша. Хоч я — я була ціла
„метафізична”, як пізніше говорили товариші-літе-
рати. Це, мабуть, уже зроду.

Подорож мене томила, але уява охоплювала
світ.

Вірш сучасного поета, що наче написаний для
мене:

„Тож не пакуй валізок. Мап не руш,
умій закрити очі і чекати;
може й твоя з тих багатющих душ,
що вміють всесвіт слухати з кімнати.”

III.

Багато знайомих і багато з родини відійшло на той світ...

Пробую словами рятувати їх від забуття, від неіснування...

Пам'ятаю: я мала тоді три, може, чотири роки. У нас бував частіш, ніж інші, товариш батька, урядовець з "Kreisamt-у". Батько називав його по імені: Франек.

Пан Франек приносив мені забавки, але я не хотіла ляльок ні інших забавок, я воліла картини або камінчики, „кльоцки”, що з них можна будувати. Також радо слухала казок.

Пан Франек розказував часто казку про дивний край, де ростуть дерева з золотистими листками, де течуть сріблісті струмочки, де є озера з цвітами водяних лілій...

Приїде золота карета з запряженими метеликами — і ми туди поїдемо. Феї будуть танцювати. У маках буде горіти світло. Карлики нанесуть овочів, золотих помаранч і бананів, солодких бананів...

— Але ти мусиш мене любити, щоб це все сталося! Правда, що ти мене любиш?

Мені не подобалося це говорення про любов і все про любов. Ті старші панове постійно говорять про любов, кожен хоче, щоб його любити... А я кохаю тільки матусю і, звичайно, батечка... І казок його не хочу і з ним не поїду туди, де ростуть золоті дерева й солодкі банани...

Раз уліті, щоб мене зацікавити, сказав: „Завтра буде сніг”.

Я щось міркувала, що старші не додержують обцянок, що дітям не говорять правди. Одначе, на другий день ранком, як я подивилась у вікно, падали білі сніжинки... Той пан мав багато труду, щоб сипати з даху паперові зірочки. Мені справді видалося, що падає сніг...

Він знав, що я люблю, коли містечко покрите снігами. Білі доми, білі дахи, білі дерева... Гарно воно, коли на блискучий сніг падає заграва заходу... А вже снігом покриті кущі виглядають, наче фантастичні квіти з казки Андерсена.

Коли паперові шматочки падали рясно, наче снігові зірочки, він тішився і питав: „Правда, що ти мене любиш?”

Я не сказала „люблю”. Нічого не хотіла йому сказати. Я любила свою матусю більше, ніж фею з казки, ніж ці білі сніги. Мені здавалося, що мою матусю кожний любить, а, може, й він матусю любить. Моя матуся молода, а його — старенька,

сива. Моя матуся має буйне кучеряве волосся, і тут ні одна з жінок не має такого волосся... Отець Іван, мій хрещений батько, сказав: „Щасливий той, що все може перебувати біля твоєї матусі.”

Їмость Грабовинська не вірила, що мамине волосся природно кучеряве, не завиване на „папільоти”, не вірила, що мамуся не є мальована, але природно рожева. Раз забрала на довший час мамусю й мене до себе на село, мабуть, на те тільки, щоб збагнути косметичні тайни, перевірити красу моєї мамусі. Тоді, думала я, — чи вона, їмость, не є лиха, заздрісна, як мачуха-королева з казки?

Але щойно ген-ген пізніше, коли вже їмости та моєї мамусі-красуні не було на світі, старенький уже о. Грабовинський оповідав мені багато; власне, згадував часи мого дитинства. Між іншим говорив, що його жінка не була заздрісна, тільки з любови до нього хотіла, щоб він бачив справжню красуню, зовсім так, як бачимо гарні образи чи статуї в галеріях— через те часто в нас бувала або забирала нас до себе.

— Твоя мама, — говорив о. Іван, — зберігала в собі якусь велику духову силу. Розмовляючи з нею, я був у крузі її впливу. Забути про неї не можу. Вона символ краси. Ми називали її „камелією гір”. Жага проходила мимо неї, родилась туга за насолодою, глибшою, ніж доступні для змислів бажання.

Пан, що питав мене „Правда, ти мене любиш?”

— не приходив. Мені нічого не казали, але я зачула — хоча тоді мало що зрозуміла — що він, пан Франек, застрілився...

Смерть... Самозгуба... Лишив свою маму, сиву-сиву й одну. Щось дуже нестерпуче приневолило його до самозгуби. Лишив своє гарно улажене мешкання, де все було золоте — як у казці...

Образи з краєвидами гір (тоді називали їх „ляндшафти“) закупив батько, чи, може, він передав нам у заповіті.

Ніколи про цю подію я з батьками не говорила, і о. Грабовинський не вмів в'янути тої самозгуби: чи причиною самозгуби був якийсь американський дуель, чи фінансова криза, спричинена казковою обстановою, чи туга і те — без відповіді безнадійне питання: „Чи ти мене любиш?“

IV.

Таємна сила покликає до життя спогади з ранніх літ, і ми бачимо свої дитячі літа в райдужних барвах.

Події дитячого віку — це добро, якого нам даліше життя не відбирає; вони в наших спогадах усе живі...

Згадую про них, про двох братчиків та про свою малу сестричку. Родина, неначе з казки... Життя серед ляльок, білих кріликів і запашних квітів...

Мушу сказати дещо про свою малу рідню.

Всі вони молодші від мене. Всі вони мені тим дорожчі, що я була від них часто відокремлена.

Ізоляція була конечна, бо, коли дитина має інфекційну недугу, треба не тільки її лікувати, але пильнувати, щоб недуга не перенеслася на інших. Дифтерія-давлячка, при ній трапляються часто різні нервові та серцеві ускладнення. Тоді медицина ще не знала протидифтерійної сироватки, не знала специфічної бактерії, спричинника недуги, що зветься „паличка Лефлера” (Лефлер відкрив її в 1884 р.).

Не все лікар дозволяв пускати мене між здорових дітей. Через те я перебувала в окремій кімнаті тільки з матусею.

Братчики й сестричка мали кімнату по правій стороні дому. З ними була тітка Христя або Ліна і няня Катерина, дуже поважна і дбайлива жінка. Її донечка Катруся була моя ровесниця. Чорняве дівчатко бавилося в дитячій кімнаті, було мені, як рідне. Коли я не бачила Катрусі між дівчорою, шукала її, брала за ручку і приводила до дитячої кімнати. Її добра мати годувала нас не тільки казками й піснями, але кашкою й молочком, що дають життя й силу... Коли часом наша няня мусіла відійти від нас у важних справах якихось закупок, мала Ліна падала на землю й судорожно хлипала, умлівала...

Не все могла я бачити безжурний усміх на лиці моїх рідних. По довгих літах згадую не без зворушення хвилини, коли я могла з ними перебувати. Так, кожне з нас радо вертається думками до гарних невинних літ.

Хвилина спогадів із дитинства — і знову губиться, затрачується власна душа в гаморі та в тісноті сучасності...

Їхня кімната — це оаза дитячої радості. Тут ні одне кріселко не стоїть на своєму місці. Хлопчики на дерев'яних кониках або таки на столиках їдуть на війну, стріляють, як у старовину, з „катапульти”...

— Вйо! Вйо-вйо! — Ідуть по кімнаті, як по соняшних узгір'ях вершники-герої! Самі радощі!

Ці хлопчики — то русявий Маріянко, що починав тоді щойно п'ятий рік життя, і дрібний смаглявий Едмунд. При цьому йменні нагадується мені все Едмондо де Амічіс, автор книжки “Cuore” („Серце”), хоча батьки назвали сина Едмундом не на честь італійського письменника. Брат приніс собі це ймення, бо народився 16. жовтня 1864 р., а книга “Cuore” з великими виховними цінностями появилася по-німецьки щойно 1891. року.

Сестричка не скінчила ще першого року життя. Її друге ймення — Павля. Називаємо її Ліною, хоч вона не подібна до чорнявої тіточки Ліни. Рожеве дитя — бобо, як помадка. Блакитні очі, як у бабуні з Побука, золоте волосся, привабливість Рафаелевого янголятка...

Колисочка порожня. Мала Ліна сидить уже сама на землі, звичайно під столом. Біля неї Катруся роздягає лялечку, але Ліна досягає пташки з паперу. Тих пташок і котичків багато — скрізь по підлозі різні забавки з паперу...

Треба ж дівчору все чимось зайняти, причарувати. Завдання няні, забава з дітьми й опіка — це праця гарна, але й важка. Дівчора доволно творить власний світ, тло світу все на одній площині. Підстава відчуження — егоцентричність, дитячий егоїзм.

Найкраще бавляться діти в піску на подвір'ї

та в городі. Самі радощі! Червоне яблучко, тепле від сонця... Золота груша, волоські горіхи в зеленій лущинці... На грядках солодка морквиця, горошок, біла ріпа... Гарно! Повінь проміння...

Діти босі, в сороченятах. Ні тіней, ні хмарки на небі немає — вони неначе в соняшній палаті, щасливі, безжурні, ситі... А коли іноді ще з кількоро чужих дітей надійде, зчиниться шум, як у пасіці.

Діти любляться, але й б'ються. Веселий крик, спільний сміх змінюється часто на загальний плач... Несподівано котресь упаде — і без трагічних пригод зробиться „буба”.

Не без зворушень думаю про ті всі пригоди, бачу себе маленькою, але вони таки менші за мене, і я думаю:

— Адже я справді не така мала, я буду їх стерегти, щоб тільки матуся не журилася так...

Сильне зворушення... Бачу себе з найдорожчою істотою моєї молодости, з матусею. Під час моєї недуги вона не відступає від мене, — не можна! А все таки, між цими дрібними притрапляється щось лихе. Мала Ліна лежала ще в колисці, коли Маріянко непомітно вхопив перцівничку й засипав її ясні оченята перцем...

А оце нова пригода. Бавиться громадка дітей. Ліна між ними, вже чотирилітня дівчинка. Над її голівкою ясне кучеряве волосся, наче авреоля.. Діти грають у карти „Швальцен Петля”. По хвилині пе-

реміна: діти танцюють. Едмунд бере Ліну за ручки, крутиться з нею. Пара падає. На Лінінім носіку зробилася „буба”. А сталося це на гладкій підлозі в кімнаті. Великий переполох!... Капнула кров. Носик пухне. Велика паперова торба, повна дрібних кольорових цукерків, ледве трохи заспокоює дитину, але для матусі велика журба... Це ж бо другий випадок, що загрожує красі дівчинки. Матуся думає, чи той перець, насипаний Маріянком в очі Ліни, не спричинить короткозорости. А тепер нова журба: чи простий римський носик не заломиться, не залишиться через той припадок приплющення?...

Мама, як кожна мама, горда з краси своєї доні. Знайомі ворожать Ліні кар'єру та театральних дошках: „Лінин візіонерський усміх варт тисячі! Її тіло біло-рожеве, як пелюстки рож... Перед нею прочинені золоті двері життя, тільки увійти.”

Розумію гризоту матусі. Хочу бути здорова, щоб матуся могла свобідніше перебувати з меншими дітьми.

Дивлюсь на біблійні картини. У кожную хвилину сходяться янголи, бережуть, проводять людей, а деякі навіть борються з ними. Як гарно намалював ці біблійні образи Рембрандт! Бачу в його монографії репродукції картин. На одній янгол здержує Авраама, що з неублаганною рішучістю підіймає ніж, щоб принести сина Богові в жертву. На іншій картині янгол проводить Товію. Цілий

цикл образів. Янголи все з'являються з допомогою... Молюся, щоб, поки стану більшою, янголи оберігали мою рідню...

І діти, і квіти, і дім бачу в соняшному промінні — хочу на все просити благословення в Бога...

„Буба” на носуки загоїться. Не плач, сестричко, не плач! Ачей лиха доля мине тебе, ти гарна й сильна, як бабуня Марія... Тебе легенда, „сага роду” не доторкнеться...

Цить, сестричко, цить! Не треба сліз!...
Поки настане ніч і задрімає ліс,
танцюй! Не плач... Серденька не тривож,
а добра доля дасть тобі вінок із рож...

Ти ж гарна! Ти ж зацвієш, як троянда Стамбулу. Хлопчики будують сьогодні для твоїх ляльок палату-дім... Учора щойно казали сховати на горіщі вертеп-„шопку”... А завтра хочуть їхати кудись на море по янтар, чи перлини для тебе... А може... Ще не знати, що буде завтра. Твій білий кріличок нездужає, і ти жалієшся: „Моя труся, о, як я боюся, замикає очі, їстоньки не хоче...”

Ти така маленька, а вже говориш віршами, як латинський поет... Але не маєш потреби впевняти матусі: “*Iam, iam non faciam versus, carissima mater...*” („Уже, вже не складатиму віршів, найдорожча мамо...”) Тішимося: по батькові дістали ми всі творчу інвенцію... Оце ти про кицю складаєш справжню думу. Здається, разом із нянею:

Наша киця, кіточка ангора,
щось нудьгує, щось неначе хвора...

М'яв та м'яв — від вечора до ранку,
вже не до смаку їй і сметанка.
Не вдоволиш кицю вередливу,
дай їй мишку білу — а не сиву,
бо й печінки вже не їсть з курчат...
Няня каже: сподієсь котят...

Ой, ці киці-миці, ці трусі, ці курчатка!.. Таке те все любе! Та в дитячих руках гине... А діти плачуть... Суперечні явища: сміх і плач навперемінно, як напровесні сонце і хмари — а над усім райдужна гра кольорів...

„Завтра” під вечір відбувся похорон твого білого крілика, що не хотів пити молочка. Цілу днину сумна приготова. Чорна коробка з цукру стала за домовину. Містерія почалася в глибокій тишині, поважно, як велить ритуал, а скінчилася голосним плачем дівчорі. Але няня Катерина в сам час уміла приманити дітей до підвечірку на чоколяду та свіжі бублики...

Здається, що все діялося вчора, але те „вчора” далеко за мною, і багато сліз поплило — не тільки за білим кріликом, не тільки за цвіткою... А коли в моїй пам'яті з'являються наймиліші риси матері, братчиків і сестрички, користуюся хвилиною, щоб про них писати, бо образ затемнюється... Тихий човен відпливає, несе їх у темну далечину, сповиває імлюю... Давній то час, і я чую неначе докори, чому дотепер не спромоглася словом утривалити моїх дорогих, як цінний малюнок...

О, так! Хотіла б я малювати словами, як малював фарбами Анзельм Фаербах свій „Ескіз до

картини сім'ї" і саму „Картину сім'ї". Гарна, молода мати, чорне буйне волосся, довге вільне одіння окутує струнку постать. Четверо діточок. „Не знати, котре з них насамперед назвати": чи те, що сидить біля ніг матері з квіткою, чи те старше, що тримає крілика. Невимовний чар... Італійський стиль і модель малюнка — а мені ця ціла картина нагадує мою матусю, і мою сестричку, і братчиків...

Чародійна сила оживляє те все, що було колись удома. Якась мелодія будить тугу. Ой, та ж це пісня, що її колись співала нам удома матуся наша!...

О, дні дитинства, дні в блисках золотих!... Мрії, наче птахи, здіймаються вгору, закреслюють щораз то ширші круги... Всепереможною волею хотіла я здобути світ знання, сьогодні туга завертає мої думки у дні дитинства, у світ, повен чистої краси. Спогади воскрешають минуле. Дальше, пізніше життя здається сном, а дитинство — дійсністю...

Казка, що зворушує-хвилює, як зоряне небо... І звуки повні з глибин життя дзвенять у спогадах... Кров серця, живе барвисте слово вливає у спогади життя... Одначе, хоч добираю з багатства слів слова найвідповідніші, то все таки вони змісту не висловлюють...

Часто й тепер буває: я знов маленька Марточка у своїх великих городах із першої декади життя, коли батьки мешкали в домі Устіяновичів... Не пам'ятаю, що було в домі коваля Гете,

ні в камениці пані Марковської, і що далі... Тоді я щаслива — але те все триває коротко, як сон... Вертається мелянхолійно-рефлексійне наставлення до світу...

Думаю про ту скриньку, якої не можна рухати, про ту кімнату, до якої не можна входити жінці Синьобородого, про ті овочі, що їх не можна їсти... Журюся молодшим братіком — а нас було тоді тільки двоє, Марта й Маріянка. Приїхав фотограф, він аж з Тернополя. Матуся нездужає, не виходить, батько „на комісії” в Жидачеві, а я хочу мати світлину, мою й Маріянка разом. Хвилини тривоги. Не знаю, куди побіг Маріянка. Мабуть, у городі добуває горіхи з-під золотого листя... Жовтень. Мрячно, непривітно. Непрозорі вікна. Злі стіни, ховзькі сходи... Зі стелі веранди дивляться звірята, на червоних тапетах лев і змії... Але я таки піду! Біжу скоренько, не дивлюся на крилатого змія на червоних тапетах, тішуся: там у городі є Маріянка, приведу його, підемо до фотографа, що приїхав аж із Тернополя — нас тільки двоє, більш нікого...

Коли в кімнаті темно, сиджу біля тебе. Через вікно спливає на червону тапету рухливий блиск місяця, підіймаються змії та леви... Та я нічого не боюся, треба братчика заспокоїти: „Я все буду при тобі, не бійся, і казку скажу ще нераз...” А він говорить: „Я, як буду великий, побудую дім для нас... І білі рожі для тебе зацвітуть”. — „Так,

тепер я тебе сокочу, а колись ти побудуєш дім — для нас, і я по всіх муках життя, по утраченому щасті, втомлена, сплакана, прийду до тебе, брате, і ти привітаєш мене тихо, візьмеш за руку, і відтоді ми все будемо разом...” Але вже тоді я бачила в недоброму сні: вілла, твій дім, довкола кущі білих рож — але те все зачароване, мовчазне, нікого нема... Коли я приходжу, щоб знайти там спокій по борні життя, застаю тебе у вічному сні... З тебе зла ворожка-фея випила кров... І всі ці білі рожі я складаю біля тебе на смертній постелі — а сама залишаюся без захисту, втомлена, самотна... Вілла, білі рожі щезають, западаються кудись, як у казці... Серце дрижить тривожно... Я намагаюся забути про сумний сон, нікому не говорити про лихі прочуття, збільшую свою сторожкість та чуйність старшої сестри...

На другий день по моїм фотографуванні з Маріянком дістали ми братчика Едмунда... Мое „первородство” все було мені тягарем. Краще почувашся, коли тобою піклуються, і ти безжурно живеш, замість бути старшою і самій піклуватись молодшими...

.

Блиск сонця примикає повіки, прижмуреними очима дивлюся на нову забаву. Сріблиста верба охороняє своїми вітками дітвору від жару. Золотий пісок, камінчики пригодяться до будування...

„Там, у городі, є Маріянко, приведу його, підемо до
фотографа, що приїхав аж з Тернополя — нас тільки
.. двоє, більш нікого...”

4-річна Марта-Уляна з братчиком Маріянком.

Сестричка вже така велика, а все така маленька, шість років за мене молодша. Вона немов клясична грецька статуетка.

Цікаво виглядає, коли діти можуть бавитися самі, без чужої ініціативи. Радісно будують домики з піску, постає ціла оселя — і за хвилину розсипається... А проте все це триває, любов замкнула ці образи в серці, як ясні незмінні спогади... Я бачу кожну квітку, знаю, де вона росте, і, здається, вона цвіте ще й досі...

Росте в очах город дитячої радості, бавляться діти в піску, несеться радісний крик життя, що розцвітає...

Діти в одну хвилину роблять город. По оселі замели сліди. Із нарваних горошків та лев'ячих ротиків робиться імпровізований городець-квітничок. Зірвану цвітку встромлюють в нагорнений пісок, а коли грядочки готові й повні, підливають їх із бляшаної коновочки водою. Криниця таки тут, на подвір'ї.

Цвіти на грядочках виглядають гарно, але перед заходом сонця листячко хилиться, цвіти в'януть. Омана. Обманена дітвора гнівно викидає цвіти за тин. Милі, невинні цвіти, вічне таємне джерело пісень та казок... І знову збудили ви в душі відгомін... Хочу описати запах дрібних кольорових горошків, вони такі окрилені, хоч утлі, і треба їм підпори. Сягають кудись до висот, де існує все — як каже батько — „шляхетне, гарне, величне”...

А ці інші квіти ніжні, а дістали таке суворе ймення: „лев'ячі роти”...

Я склала б про них казку, чудесну легенду, коли ж бо не знайду для них цих давніх слів...

Чому їх смутних, із похиленою голівкою викинули холодного вечора за тин? Чому вирвали їх без коріння з пухкої, заживної землі та устромили в пісок?

Я б їх у глечики повклала... Цілу ніч буду думати про ці билінки... Їхні сестри цвітуть, а вони лягли мертві за тином..

Цікаве дитяче думання.

Темна, невидна ніч. Вікна заслонені завісами, але я бачу світло... Не спиться мені, сиджу в ліжку, сперла голівку на коліна, долонями закриваю очі — а таки бачу світло і цвіти...

Чи помста? Вона німецькою мовою звучить жахливо: die Rache!

Іноді читав мені батько вірш про цвіти, що вбили своїм запахом дівчинку... Але ж я не рвала їх, тільки збрала ті, що їх викинено. Вони певно не раді, що я завертаю їх до життя. Животіння у глечики — це не повне життя, розцвіт у соняшному городі... І Лазар, що воскресає, не має вдоволеного обличчя, це я бачу на біблійному малюнку; здивований, не радо вже вертається з „того світу”...

У кімнаті душно й важко. Горошки запаморочують солодким запахом. Темно. А я так ви-

разно бачу: запашний горошок нічого собі, його вигляд нагадує звичайний горох, його плоске зернятко кільчить, проростає, розвиває опукло-гранчасте біло, таке синяво-інеїсте. Горішні листочки змінюються в закручені „вусики”, якими він чіпляється підпори і пнеться вгору. Медисті метеликуваті келихи мають два білі крильця, човник та ще й прапор! Горошок невибагливий, росте в легкому ґрунті, застроміть тільки йому в землю тичку, а він спинається все вище й вище.

Якби він ріс у кімнаті, треба б йому провертати стелю, як у казці братів Грїмів, чи в Андерсена, а хоч би і в казці нашої няні Катерини... Бачу й тепер: кущик близенько стелі, а весь обсипаний цвітом, білим, ліліово-жилкастим, фіолетним і багровим. Горошки, ясні, крилаті горошки!

Треба тільки сіяти, плекати, терпеливо ждати, а не саджати розцвілі квіти у гарячий пісок!... Це мене обурює!

А тут низом жаліються інші квіти — це ті, що їх сьогодні зірвано багато, ці „лев'ячі роти”. Вони ніжні, сповідаються мені: „ми ніколи нікого не пожерли.” Природа дала їм цвіт, що нагадує пащу звіряти, але їх двогубий келих завжди замкнений. Від біди могли б називатися „бараняча мордочка”. На їх кущиках більше цвіту, ніж листя, цвіт білий, кремовий, блідорожевий. Вони наймиліші з городових квітів, вдячні, все раді втішати наші очі, не вразливі ні на весняні, ні на осінні приморозки,

під снігом та льодом не хиляться... Навіть той грубий, неповороткий, волохатий джміль, поки заков'язне, запорпається в порошок, знаходить перед зимовим сном краплину меду в їхніх цвітах.

Тихі, ніжні квіти ростуть, як сама любов, як символ...

Сиджу, закриваю очі, але хтось показує мені, як люди топчуть, рвуть квіти... Хтось сміється, показує мені нещасливу долю квітів... Невдача потрясає моє серце... Моя любов хоче захистити квіти, а на луг виходить косар, що нічого не щадить — смерть...

Утомлена голова знаходить нарешті свій спокій на подушці. Ранком я нічого не говорю про мої візії квітів, матуся встановлює гарячку, і знову відокремлюють мене...

Білі ночі... Безсонні ночі... Пам'ятаю ці ночі з дитячих літ. Повінь цвітів, блиск, барв — то знову повінь тонів довкола мене все заливає, не дає заснути.

Ще не скінчила я шостого року життя, а вже вчителька музики знайомила мене з великими й малими, з білими й чорними клявішами, з тонами, півтонами... І не втихають вже ці тони... Дзвенить „с”, перший підставовий тон гама, і „с” з хрестиком, підвищене на півтону, то знову чую його з бемолем, обнижене на півтону... Тонації “fis” із шести хрестиками major і minor — три хрестики... Між “cis” і “des” шукаю тотожності чи різниці,

різнобарвности, здійснюю гармонію, відчуваю тони-барви не тільки в півтонах, у чвертках, у вісімках, але і в сотих підвищеннях...

Звуки хвилями пливуть, десь досягають безмежності і, здається, я могла б усяку радість і саме щастя, чи біль і розпуку висловити тонами куди краще, ніж словами... Я чую тони, вони не втихають ніколи, тривають у просторах, треба тільки вміти їх слухати.

.

Коли думки ширяють у країні дитячих років, бачу знову іншу картину. Бабуня приїхала з Побука, йде до Дроговижа з нами. Їмость Горникевичева — то бабунина рідна сестра. На приходстві великі сади, повні дospelіх слив... Мила гостина. Одначе найкраща сама дорога. З правого боку дороги, як тільки вийдемо з Миколаєва, починається гора. Для дiтвори це висока гора. З лівого боку лози, очерет, піски, вода... Виповнюється по зливі русло Чорного Потону. З дороги сходимо на стежку, що в'ється поміж лози; повно тут золотих яскрів та синіх незабудьок, вони такі свіжі та відмінні від городових квітів... Над водою — бузько. Мала Ліна біжить, хоче спіймати бузька, такий спокійний птах приносить щастя...

— Якби ти мала з собою трішки соли та насипала бузькові на хвіст, напевно зловила б його, — каже бабуня.

Відтоді мала Ліна все, коли збираємося йти до Дроговижа, бере в папірчик трішки соли. Люба дитяча наївність!.. Свобода, чар, принада таких прогулянок не забуваються. Сам спогад нагороджує все інше. Родинна атмосфера... Поезія життя. Діти розвинені над свій вік, уява в них буйна, пориви індивідуальні...

Пам'ятаю. У Велику П'ятницю перестерегла няня Катерина дівчору: „Сьогодні не можна їсти м'яса! Хто не послухає і з'їсть, умре!” Мала Ліна, мабуть, забула про цю осторогу, надибала шкварки та й попоїла. Запізно нагадала собі слова няні. Що ж тепер робити?

Стає навколішки перед іконою Божої Матері, молиться. Щоправда, вона не вміє ще ні покайної молитви, ні жадної іншої; устами ворушить, щось шепоче, потім устає й цілується з усіма на прощання. Няня питає: „Що таке?” Тоді Ліна признається: вона з'їла шкварки і мусить умирати... Пам'ятаю її навколішках: волошкові очі дивляться на Божу Матір, рожеве личко сперте на кулачки, справжнє Рафаєлеве янголятко з ікони Сикстинської Мадонни.

Хлопчики мають свої таємні пляни: їхня увага все звертається на „Дірявий Камінь”, він у лісі, ген, недалеко Радова. Льохом, що починається під цим каменем, можна дійти аж до роздільського ставу. В льоху ховалися люди в часи татарських

нападів. Там закопані скарби, золоті дукачі та залізна зброя...

Про „Дірявий Камінь” завжди оповідають Маріянківі й Едмундові знайомі хлопчики Мочульські, Аполінарій, Альфред і Михайло. Вони знають ці всі перекази найкраще: їхній дідуньо, ще як був юнаком, знайшов у льоху шаблю. Тепер вхід засипаний, закритий терниною, але всі п'ять хлопчиків однозгідно плянують іти, віднайти засипаний льох, темний, таємничий...

Що малий Аполінарій з меншим ще Едмундом недавно билися за те, хто має нести фігуру воскреслого Христа під час ресурекції, нічого не значить... Забулося. Власне, до того спонукав хлопців о. Домбкевич, що так щедро нагороджує хлопчиків за послуги солодощами, образками. Справа відкриття льоху знову їх поєднала.

Ой, як би так надійшла зміна долі!...

V.

Синевідсько нижче, „шипоти” на ріці Стрий, Тишівниця, де попадаються ще голі скелі, пісковик, як Бовди в Бубнищі, звідси вгору потоком звертає дорога на захід до села Побук, де перебуває мій дідуньо.

Стильова стара бойківська церківця. Дорога стрімка, камениста. Приходство на горі. Старий дім, покритий соломою. Обійстя просторе, без огорожі. Зілля різнорodne, низьке гірське будяччя, як дев'ятисильник безбилий (*Carlina acaulis*). Тільки перед самим домом, на грядці кущ столистої рожі, далі калина, а ще далі смереки громадками, неначе вийшли з недалекого бору.

Кущем рожі ніхто не журиться, не вкриває його на зиму соломою. Його не зморозять морози, вліті постійно цвіте рясно, рясно. У травні цвіте біло наша запашна калина. У близькій пасіці пахне, розростається кучерява м'ятка, шальвія, є і „панська трава”, боже деревце, і братчики в темних кольорах, і коситень з фіолетними цвітами.

Квітами ніхто не піклується, не пересаджує, не забезпечує від гірських вітрів, не сіє їх... Вони

щороку ті самі, на тім самім місці цвітуть, сонце й дощ дбають про них. Оподалік розкинуті царинки, де росте карловатий овес і бульба, „крумплі”.

Мінливими килимами стеляться гірські галяви, яскраво сяють білі зорі роменів, манять мене золоті стрункі вислини, запашні зазулинці, жовті наперсники, гранатові свічурники (*gentiana*), дрижачка, трава з маленькими бронзовими колосками і вовнянка...

Як котра квітка зветься, я питала дідуся; від нього навчилася багато гарних слів. Ці слова такі гарні, як рожі, що тут цвіли. Ніхто не вмів до мене краще говорити, як дідуньо. Відколи пам'ятаю, літо перебувала я в Побуці. Тільки ж, у ту пору бабуня й челядь від досвітку до ночі були то в полі, то в колибі на полонинах, де є отара овець, де роблять бундзи та косять і сушать сіно. Бабуня держала кріпко все господарство. Дідуньо слабосилий — пильнував тільки пасіки та дробу. Гарні були голуби, пантарки, а між усім дробом, що сотнями по подвір'ї походжав, були й пави; справжні, не мальовані павичі. Вони екзотичні, а все таки наші, величні; їх пір'ям замаєна крисаня бойка.

Дідуньо і клопотався, і звав мене зозулькою. Ці слова „зозулька”, „перепілка” знаходила я в листах дідуня, коли писав про мене.

Зберігаю в пам'яті слова-рожі... Зберігаю в пам'яті і барви, і блиски, і запахи гірської соняшної галяви, маєстатичну красу гірської бурі та фан-

тастичний вид, коли з лісів ранками підіймаються білі хмари, коли „ гори куряться”...

Наші гори, наші Бескиди та їхні праліси — все тут позначене могутністю, красою, все достойне... Усе, що в природі є причиною, і наслідком, і метою, в горах, на їхніх світляних шпильях, уявлялося мені найвиразніше.

Ці темні бори — наша твердиня і наш храм... Ці високі смереки — це наші первісні готики. Тут думки здіймаються високо, обіймають землю, людей і їхнє щастя... Тут думки дістають крила, стають молінням...

Перед смерекою, що росла біля самих вікоң дідуневої кімнати, хотіла б я стати, щоб усе було, як тоді... колись...

Але...

Я не скінчила ще шостого року, як уже не стало мого дідуня. По довгому літньому дні утомлений ліг у ліжку, а коли тітка Ліна, як звичайно, принесла вечерю, молоко, застала неживого дідуня...

.

Нема його, мого доброго дідуня — але він опікується мною... Він чекає на мене і — виїде колись мені назустріч, колись то пізніше...

Душа дитини вразлива на чар-красу гірської природи, на слова й думки дідуневі, душа вірить, що нічого не втратить, що віднайде колись усе,

що в небі з'єднається з усіма дорогими... У моему небі будуть ці гори й бори, церківця й дідуньо, і бойки (конечно мусять бути в небі бойки!) і рожа, і та калина, що цвіла в Побуці перед приходством... Будуть і запахи смеречини, запахи ялівцевих ягідок, що їх спалюють перед віварем...

Основою-домінантою душі буде віра-оптимізм...

І все в душі дзвенітиме мелодія народних пісень, і залишиться в душі почуття нашої правди. І кожний чин — то буде наша велика співана Служба Божа!

Бували ми часто з бабунею в Гошеві, де був рідний брат бабуні Лонкевич і двоюрідний брат Горникевич, священник.

Церква на Ясній Горі збудована в 1854 році. Місце славних відпустів на всі Матки Божі — і не тільки для Бойківщини. Величаве Богослуження залишає незабутнє враження. Наша Ясна Гора Гошівська — джерело сили народу. У тяжкі хвилини люди черпають тут силу: з глибини релігійного чуття складають поклони Божій Матері. Молитва тут жива, вона є тут правдою, не тільки формою, є піснею душі...

Перед народом відчиняються царські ворота. З'являється їм чудотворна Мати Божа, і монахи сходять у золотих величних ризах. Без поспіху, зосереджено відправляють Богослуження. Їм не спішно нікуди, ніщо їх не цікавить, вони монахи, відірвані від світу, віддані цілком Службі Божій.

У святості нашого Богослуження, у звуках бойківських пісень, що їх співали лірники, тонула зовсім душа дитини — і з її глибин добувалися сльози-перлини, що настроювали до творчости, що були силою й талісманом у боротьбі з чужими впливами.

Завдяки обрядові зберігається національна свідомість. У дитячі роки, у хвилини молитовної екстази появлялася свідомість, що тут молиться моя мати й бабуня, що давніше молилися тут і так само їхні батьки, а перед сотнями літ молилися тут мої предки. Так будуть молитися і наші нащадки. І відчувається вічність своєї віри, і відчувається невмирущість народу... Злітаючи думками під небеса, входжу на вершини. Завдяки нашому обрядові, що його передали нам предки, народ линув духом протягом стількох поколінь до висот вселюдських, творчих цінностей, до надбань. Самосвідомість і самопошана своєї нації. Не можу відректися від краси нашого обряду, ні від тієї культури, що стала надбанням, завершенням тисячолітнього життя нації.

У рідній вимові богослужбового слова відчуваю його таємний змісл. У чужій мові не можу його відчути. У своїй суворо-поважній красі наш обряд найвеличавіший серед інших християнських обрядів. Щоб бути латинником чи протестантом, треба ним бути від віків. Глибини душі не можна змінити. Змінити обряд, замінити його іншим не можна.

Події дитинства. Подихи таємничости. Легенда роду. Запах давніх спогадів. І я верталася на Ясну Гору, все верталася, хоч не було вже моєї бабуні Марії з Лонкевичів Лопушанської, ані моєї матері не було. Я верталася на Ясну Гору, де дідуньо-монах Лука правив Службу Божу і, коли я просила окремої в моєму наміренні Служби Божої, дідуньо казав: „Не треба, моя молитва за всіх вас жертвована, всіх молитвою обіймаю.”

Господарством управляла все ще, як за мого дитинства, наша близька своячка, Марія Онишкевич. Ще був і той самий дяк, старий Дубина. Цих двоє світських людей опікувалося в найліпшій згоді майном монахів. У келії дідуня, у старій книзі, за кожною карткою були банкноти. Манастирська хроніка з жовтим воском свіч, що капав на пергаменові картки, коли монах вписував події. Повно банкнотів у книзі, але ніхто тут не прикладав ваги до цих скарбів. Одна велика кімната в манастирі закладена восковими свічами аж під стелю. Приносили їх усе нові прочани. Свічі, ледве трохи надгорілі, йшли на склад до кімнати. Коли ми від'їжджали після відпусту та кількадечної гостини з Гошева, Дубина або Онишкевичівна впаковували нам у віз багато цих свіч, але мамуня дома не запалювала їх, відсилала до церкви в Миколаєві. Вони ж були жертвовані до церкви!

Скільки разів ми були в Гошеві, я мусіла заглянути й до таємних скель у Бубнищі. Долиною

Сукелі до Поляниці, далі до скель. Серед лісових галявин, на гірській височині скелисте гніздо, досі недостатньо вивчене, Бубнище. Ряд монолітів з пісковика. Неначе б якась фантазійна монументальна будівля з княжих часів. Сліди роботи людських рук. Стрімка недоступна башта. Осередні скелі становлять укріплення. На одну скелю ведуть сходи, є і склепіння, і сіни, і криниця. Скелі — велетні, осяяні легендою. Колись була то поганська святиня, може оборонний замок, може найдавніший укріплений монастир-твердиня.

.

Все, що зв'язане з перебуванням у наших горах, залишається в моїх спогадах вічно свіже.

У списку предків по лінії мамусі записаний великими нестертими буквами дідуньо Ілля. Про нього думаю, як про того біблійного пророка. До нього звертаюся з проханням: „Дідуню, будь нашим заступником, будь опікуном-оборонцем, прошу тебе!”

Бібліотека дідуня в Побуці була інша, ніж у Раківці, родинному селі батька. Патерики, Житія святих. Прологи, все Прологи. У дідуня Іллі Лопушанського і в дідуня Луки Лонкевича, бабуниного брата, монаха ЧСВВ, бачила я наші книги. У монастирі велика бібліотека. Антики з давніх віків, Апостоли та Служебники. Наша культура давня, наша книга, руська книга теж не вчорашня. Люблю

ці ікони наші, візантійську панагію з різьбленими окрасами, написами кирилицею та з таємними вирізами... Старі книги в великому числі. Не тільки зміст відмінний, але й рід друку і заголовки книг. Значення і впливи їх великі. У дідуня в Побуці і в Миколаєві, доки ми мешкали в домі Устіяновича, була я між рідними. На чужинців дивилася, як на непроханих, нераз нахабних гостей. Вони заберуться звідсіля, і буде інакше, буде добре...

Не чужа була мені азбука: я бачила її в дідусевих книгах, в „Изборниках”. Я бачила дідунів Требник, старий Требник з темними картками. Часослов по смерті дідуня я бачила в руках бабуні, і не чужа була мені азбука, я розуміла „Єгда чтиши книги...” Отець катехит дивувався, що я знала церковне письмо. Я вчилася дома, тільки на години релігії приходила до школи. Управитель школи і катехит ставилися з великою увагою до мене. Пам'ятаю, як одній учениці казали віднести додому книжки „панночки”. Тоді школа була тривіальна, для дівчат на ринку, побудована на ґрунті, купленому від Устіяновичів за 600 ринських. Школа для хлопців була окремо на передмісті. Пам'ятаю низький будинок, вікна з малими квадратними шибками, темний дах, критий гонтами, тут і там на даху мох, як зелений оксамит. Чотири досить просторі кімнати-кляси з грубо тесаними довгими лавками; крім кляс, канцелярія управителя обидвох шкіл, Лабовського. Прізвища отця катехита

не пам'ятаю. Був молодий, подібний до Шашкевича на портреті, що висів на стіні в нашій домі. Катехит говорив про мене: „Буде нашою потіхою...” Це, мабуть, тому, що я добре знала церковну грамоту. Управитель говорив, що знаю історію ліпше, ніж усі тутешні пані.

Батьки хотіли, щоб я здобула знання. Частіш від казок розказували мені про біблійні та історичні постаті. Коли пізніше я сама читала історію, усміхалася до героїв і героїнь, неначе до давно знайомих мені осіб. Усі вони були мені знайомі. Я думала про них, мені здавалося, що знаю їх із іншого буття... Вони накреслені були в моїй уяві, всі ці величні біблійні постаті, світло й жар Орієнту: Агар, Ревека, Рахеля, Дебора, Даліла, Естера, Рут, Суляміт, Юдита... Біблійна історія згадує багато жінок, що спасають-рятують свій рідний край, що борються. Юдея має своїх Естер та Дебор, має і Юдит, що стинають ворогові голову...

З римської історії чула я про матір Гракхів, про жінку-товаришку Сціпіона, Клавдію... Але ці постаті не притягали всіх моїх думок, я тужила за чимось, задумувалася, плакала... Тільки серед просторих городів заспокоювалася...

Але пізніше я вже сама не раз шукала у книгах старозавітніх опису пророчих жінок, переживала дії всіх тих жінок, що запалювали світичі на людському шляху, дії героїнь. Зараз у першій „Книзі Царів”, у X-ім розділі є повість про Савську ца-

рицю. Славнозвісна, мудра жінка, сам Соломон ставився до неї з увагою. Приїхала в Єрусалим з великим багатством і дарувала цареві сто двадцять талантів золота та ще багато самоцвітів. Вона говорила з Соломоном про все, щоб його випробувати...

У стародавні часи було якось інакше. Жінка мала більше значення. Подекуди був матріярхат. Історія знає про амазонок, між ними була славна Пантетілля.

Поетеса, гарна Аспазія, творить неначе перший письменницький сальон, у якому бувають Перикл, Софокл, Фідій. Сам Сократ, що дома мав жінку Ксантипу, утікав до сальону Аспазії. А коли Аспазію обвинувачують, що зневажає богів, її боронить Перикл.

Приходить мені на думку Мінерва, що в Атенах називалася Паллас Атене. Місце, де вона володіє — Акрополь. Озброєна, заслонена золотим щитом, у шоломі, дивиться мудрими очима на світ... Вона різьблена долотом Фідія, перед її маєстатом хилилися голови членів Ареопагу! Донька самого Зевеса, богиня мудрости — не бог!

Прірва... Аж оце у п'ятому віці по Христі бачу героїчну постать. То Гіпатія з Олександрії, дочка математика Тесна, репрезентантка неоплатонської філософії, славна своєю красою, моральністю й ученістю. Її вбила юрба. Про неї пишуть повісті Кінгслей, Мавтнер, Маєр.

І знову прірва. Середньовіччя поневолює жінку, кривдить її, бачить у ній нездібність, розумову нижчість. Обрії вужчають... Аж ось з'являється героїня Жанна д'Арк, оця перша справжня націоналістка. Дочка Франції, терпіла для неї, щаслива!

Чому між цими жінками й пізнішими знову велика прірва? Чи нема ні мудрих, ні здібних до боротьби? Так не може бути! Реакція нищить поступ... Треба боротися за свою індивідуальність. Хоч світ сміється з піонерок, жінок-письменниць називає іронічно "Basbleu", „Blaue Struempfe" („сині панчохи") — та це вже друга половина XIX. віку і сьогочасна жінка прямує до визволення... Мене захоплюють нові течії, напрямки, гасла — та, щоб не бути смішною, треба здобути найперше знання, треба любити, цінити науку чи мистецтво і присвятитися вибраній галузі в цілості, як присвячуються мужчини.

Бачу нову жінку, "femina nova", що завершить цю зміну.

Чи ж мої думки не сміють вилетіти поза поріг хати, поза межі, коли мій розум рівний розумові братів?

Вивінована природою щедро чуттям, не хочу залишатися тільки слабою квіткою, що шукає підпори, як ті вутлі повійки. Не хочу залишатися тільки в царстві мрій і чуття — хочу розвитку духа, хочу знання, щоб стати свідомою і вповні самостійною людиною. Свідомих жінок-індивідуа-

лісток мало, але кілька піонерок промостить шлях. Не зважаючи на ніщо, не дозволю, щоб хвилі часу мене несли. Піду вперед, випереджу час!...

У візіях бачу вільну жінку, майбутні дні і світ, змінений у повен квітів — рай...

Жінки в нашому роді не мали вдачі рабинь, не були невірницями моди ні церемоній, не гнулися перед „лихою долею” — вони були сильні, індивідуалістки, були все собою.

VI.

1869 рік. Сирій листопадовий день. Ранок. Хвилина повної тиші. Тільки за вікном, на подвір'ї, стукіт: рубачі рубають дрова. Гупають сокири, вищять пилки та гуркотять поліна, падаючи на землю.

Тільки перейшли з вітальні до їдальні й засіли за стіл, коли близько почувся ледве помітний скрипіт, який скоро змінився у грімкий лоскіт.

У вітальні завалилася стеля, відірвалася від мурів і враз цілим тягарем упала на підлогу, зламала її — і з гуком злетіла в темні челюсті льоху. Порох густою хмарою затьмарив денне світло.

Половина дому завалилася. Звалища... груз...

Зі старого солідного муру залишилося каміння... Дуже сильні ті старі мури...

Прикрість і біль, коли на наших очах перемінюється дім у купу звалищ...

Восени, після катастрофи в домі Устіяновичів, не було в цілому містечку вільного дому до винайму, і наша родина мусіла розміститися на зиму на піддашші...

При Стрийській вулиці, зараз за мостом, на-

проти камениці пані Марковської, був партеровий дім. Тут мешкали ковалі-німці, власники дому. Тільки на вузькому піддашші, по обидва боки були вільні дві довгі вузькі кімнати. Круті дерев'яні старі сходи вели до того мешкання. Давно тут ніхто не мешкав. Непривітно. Дім старий, дуже нагадував будовою середньовіччя. На підвір'ї кузня.

Дотеперішне наше мешкання було гарне, просторе, серед городів і служило тільки для нас. Господарів у нім не було.

Тут зимно, темно, таємничо і — небезпечно... Теж може завалитися.

Але нема вибору — нема мешкань.

Сім'я коваля німецька, прізвище Гете.

У віконці на піддашші тріскають замерзлі шибки. Непривітно, тісно в нашому новому мешканні на горищі. Усе тут інше: стіни з дощок відділюють частину горища. Дві частини сполучають окремі двері, такі вузькі, що нагадують біблійне вухо голки, через яке трудно перейти... Жорстокий розрив зі світом мого дитинства! Багато речей знищилося під час катастрофи, інші треба було примістити у знайомих. Мій фортепіян приміщено зараз у сусідньому домі, у Штрогальмів, куди я з учителькою музики ходила грати. Мої книги й записки спаковані, так само і збірки засушених цвітів. Ніяк тут думати про роботу. Але це не довго триватиме — і не можна турбувати батьків.

Батько нездужав. Приятель батька, лікар Вайнек, приходив щодня, але діагнози не міг дати. Записував тільки хініну — все хініну. Гарячка не припинялася. Від того дня, коли ми сюди переселилися, батько майже не вставав з ліжка. Не кашляв, не відчував болю, а сили щезали.

У нас тоді все була котрась із тіток. Вечорами батько читав або говорив про намічені твори. Пісня-слово викликували в батька святкове захоплення, туга за висловленням себе проявлялась у хворого тоді ще більше; він думав про щось величне, хотів писати... Молодий, сорокалітній, інтелект нації в ньому, але відділений від рідного ґрунту. У конфлікті з дійсним світом, у конфлікті з самим собою, без коріння...

Вагання були й раніш... Думка, чи діло? Поет — людина думки й чину, як Кернер, як Петефі... Кожний поет є рівночасно героєм, дає зміст життю, змінює світ. Слово й чин дають новий зміст і все нову форму світові...

Ars i Caritas. І одне, і друге манило батька... А тут інша боротьба — з буденщиною, з владою, з життєвими умовами. Туга, справжня носталгія тих колоністів з-над Дунаю, що тисячами, як урядовці, були примушені покинути свою батьківщину, лишати своє — з серцем роздертим, не могли звикнути до нової дійсності.

А батько бажав у людини гармонії душі й тіла, єдності письменника й людини. Писати, про-

голошувати ідеї, але й жити згідно з ідеями, шанувати в собі гідність людини. Людина-невільник своїх жадоб не може нічого сказати.

Ідею соціалізму чи краще спільнотности перших християн я унаслідила від батька. Часто, коли ми мешкали в домі Устіяновича, батько приводив з собою якусь зустрічну сирітку. На вид бідноти будилося в мене дивне почуття, неначе б хтось узяв моє серце в руки і стиснув... У кімнаті, де лежав батько, звичайно була мати, тітка Ліна і я. Братчики і сестра були ще дуже малі, щоб могли використати слова батька.

Батько бажав для мене освіти, бажав, щоб його доня (він усе говорив до мене: „моя доня”) здобула знання. І я найбільше користувалася з розмови з батьком. Охота-нахил до медитації була в мене зроду; я унаслідила її, як спадщину.

У батька — якесь розуміння вищої поезії, доступної для втаємничених. Творчість поетична євангельсько-містична. Езотеричність обороняє поезію перед профанацією...

Батько тужив за творчою працею, думав про щось велике, про справжнє мистецтво. Усе, що досі робив, було неначе підготовою до діла. Справжнє мистецтво не спутується ніякими суспільними проблемами; не може мати на меті удосконалення людства; не може прислухуватись до голосу харитативної любови. А тут батько часто приводив зустрічні дитинята з вулиці, щоб їх одягнути, на-

годувати... І так досі минало йому життя між харитативними ділами та службовими обов'язками. А коли що писав, то це були речі випадкові, писані на чиєсь прохання і найчастіше — українською мовою. Тепер хворий, сягав думками в легендарний світ, щоб співати про героїчне життя, що погорджує смертю...

Батько, людина великої культури, вказував доні мету життя: працю над інтелектуальним розвитком.

Делікатно-ніжна мати будила більш витончені почуття, вчила більше прикладом, ніж словом. Умінням пожертвуватися, відмовитися від чогось виявляла високість своєї душі.

І я теж постійно хитаюся між мистецтвом і ділами посвяти-милосердя...

Провесна — але недужий батько не підводиться. В його руках бачила я ще „Essais de Michel de Montaigne”. Закреслений розділ: Філософувати — значить приготовлятися на смерть. Розділ: Про самоту. Зло й добро залежне від нашої думки про них. Чому не оцінюємо людини за її властивою суттю, але за її убранням? Стільки умових ступнів, скільки ліктів від нас до неба. Між одною і другою звіриною менша різниця, ніж між людьми. Бачу ще тепер деякі закреслені місця: „Нема нічого злого в житті для того, хто зрозуміє, що втрата життя не є злом. Уміти вмирати — значить уміти визволятися з усякого підданства, з усіх пут...”

Ця книга — остання лектура батька. Останні слова: „Відімкніть колодку, здійміть ланцюги з моїх ніг...”

Був ранок квітневий. Я кінчала першу декаду життя. 1870-ий рік.

Звільнений від кайданів тіла, знайшов дорогу додому... Смогою світла на хвилях відійшов при сході весняного сонця...

Не маю світлини батька, але бачу його у спогадах таким, яким він був... А втім, його вигляд пригадує мені одного з велетнів німецької літератури. Обличчя, стигмоване вогнями Шіллера... Універсалізм Гете й сильна воля, дух тихого наказу, послуху, пожертви — ради цілоти.

Сила, що є у творах Фіхте, Канта... Краса, теплота і світло людства — дух єднання і служба всім — усім...

Чорна суконка, тричі обшита внизу білою стрічкою. Несамовите враження!..

Німець, столяр Меркель, з зажуреним обличчям з приводу смерти комісара. Вузькі сходи... Нікуди з труною обернутися, ввійти...

В ту хвилину все виглядало зовсім інакше, як звичайно. Доми й куці інші. Прірва... Щось розкрилось, і крізь щілину з іншого світу показується тайна. Я мала враження, що час віддалився від мене та лишив мене на цю хвилину в нерухомій порожнечі.

— Чи всі кудись відійшли, чи тільки я відійшла від усіх далеко?

Люди — манекени. Розмова безвартна. Живу спогадами — я, дитина. Чую звуки дзвонів, бачу похорон. Розкрита яма. Домовина. Чоловік з лопатою.

Стою наче над проваллям. Чую, як перші грудки землі падають на домовину батька... А по небі пливуть весняні хмари і — спів жайворонка чую... У спогаді біль...

Я не плакала. Плакало серце без сліз... Маю сліз багато, щоб плакати на самоті...

Перешіптуються: вона не плаче! Сором не плакати на похороні батька! Серця не має!...

Але ті, що дуже плачуть над могилою своїх покійників, за хвилину можуть балакати про щонебудь... і сміятися будуть і їсти, якби нічого й не сталося...

І мені доведеться жити серед них ціле життя!..

Почуваю в серці тихий спротив до всього.

Йдемо від життя до смерти — навіщо ж облуда?

VII.

Тоді, зараз таки, змінили ми мешкання.

Якраз закінчено каменицю пані Марковської. Нове гарне мешкання на поверсі, праве крило, взяла мати.

Незабаром братчики від'їхали до школи оо. Василян у Бучачі. Сестричку забрала до себе тітка Ліна.

Дещо в житті залишається все однаковим: клопоти будня... Але за короткий час і матеріальні справи поладнано. Удовина платня мами замала, щоб жити відповідно до наших дотеперішніх навичок, але на наше удержання прислав гроші Іполіт, мій дядько, що був тоді начальником суду в Грималові і власником села. Своїх дітей він не мав.

Дядько завжди, як не в листі окремо, то на відтинку переказу, писав кілька слів для підбадьорення: „Щоб тебе тільки Бог любив, про інше не журися, не дбай.” Або: „Єдино важне в житті: вміти любити і невзгодини-терпіння зносити. Все само прийде. Не журися.” Ці відтинки зі словами доброго дядька зберігаю.

Тепер знову маю свою білу кімнату і свій фортепіан віденської фірми. Тут тільки ще вчителька музики має концертний фортепіан. У Генрієти він неможливий, розстроєний, недостає трьох струн, п'ять клявішів не відзиваються. „Строїтель” у нашому містечку рідко буває, але вона не грає концертних творів. Грає, як автомат, не знає, де, коли потрібний педал. Октави лівої руки зразу починає від форте, часто там, де треба почати „піано”, йти до „форте” та збільшати динаміку до „фортіссімо”. Пальці без чуття, без волі грають бравурні композиції. Немузикальні люди не повинні грати! Не кожна гра однакова, і не кожний грач уміє грою висловити те, що хоче: не кожний уміє передати чар, таємну красу сонат Бетговена... Тутешні панночки грають здебільша з пам'яті всілякі польки-мазурки чи французькі танці, грають навіть жидівську польку. Найбільше люблений твір, який грають з пам'яті — то “*Priere d' une vierge*”. „Молитва дівчини” — це вже найвище їхнє досягнення в музиці! Однак цей твір викликає у мужчин сміх: „Дай чоловіка! Дай чоловіка!” — оце одна й усе та сама молитва дівчат: „Стара діва грає молитву старої діви...” Не дивуюся, що тут, на провінції, цей твір поширений і популярний. “*Priere d' une vierge*” вийшла вісімнадцятим виданням. Сама ж авторка, Бондажевська, померла. Справжні знавці-критики музичних творів не жаліють її. Критик Герман Мендель ще в 1870. році писав: „Не буде

більше своїми творами без артизму псувати враження-насолюди, що їх нам дає відчутти справжній мистецький твір.”

.

У мене й досі, як у малої дитини, любов до музики й утеча перед музикою. Я любила музику понад усе, але не все була доволі сильна, щоб могла сама грати чи слухати гру інших...

Слухати хоча б тільки акордів, вичаруваних рукою артиста! Сім тонів — і світ чуття, любов і ненависть... І над усім, понад усім смерть...

Манять мене білі й чорні клявіші, мушу їх опанувати. Починаю розуміти конечність існування мистецтва. Його магія підіймає мене понад буденність... Його чар поневолює. Таємний містицизм зберігається в музиці... Граю багато, хоч знаю: не сама техніка діє на слухачів, але флюїд душі, зв'язаної з чимось вищим...

Два роки мешкаємо в камениці. Я маю свій світ, а все таки відкриваю і смітники, хоч відвертаюся від них.

Досада, а то й пригноблення-розпука наповняють душу. Моє життя в новому оточенні, в камениці пані Марковської, зовсім інше. Змінити годі! Вільних мешкань нема.

Іноді здається мені: покують у якомусь аді. Бачу тут третій раз ненависть у подружжі, чую сварку, лайку, негарні слова. Серце пронизує хо-

лод. Світ поганий, вульгарний! Не хочу до нього належати! В ньому зле, погано...

Учуся вправляти трудні пасажі у творах Лішта, а саме в його "Après une lecture du Dante". („Після лектури Данте"). Відчуваю інтенцію безсмертного майстра.

Візія. Велич якоїсь катастрофи. Прискорені могутні акорди, як могутні хвилі, що наближаються, борикаються з запорами, ломлять їх, розривають... Наступ стихії... Розгін незагнузданої стихії. Динаміка.

І знову тони сумні, тихі, повні резигнації... Пливуть переможні хвилі... Здержати їх нікому не по силі...

.

Існує багато речей, яких я не розумію.

Що тут говорено, я не все розуміла; тільки пізніше складала в цілість зачуті слова й помічені сцени.

Пара подругів, панство Марковські, були для мене довгий час загадкою.

Є такі люди? Є в житті останні круги пекла?

Драма тітки Ліни... Драма жінок-селянок — це собі звичайна драма. Чоловік — п'яниця і жінка — жертва.

І серце роздирають кігті дикої птахи, душа замерзає на вид драми: „На віки!"

Але ця пара — щось інше...

Він знаходить розвагу в алкоголі, вона — в лектурі. Про себе, про своє давноминуле нічого не розказують, але, коли в душі спалахне ненависть, тоді кілька слів розкриває якусь болючу тайну.

Я не хотіла слухати цих слів, цих тайн, та часто нехотячи потрапляла в повінь ординарних вигуків. Це все ніби забувалося, засклеплене в якійсь комірці мозку, щоб несподівано при найближчій нагоді блискавкою промайнути і знову ожити. На мене, дитину, не зважали. Рій думок томив мене... Усе разом, що пам'ятаю, сумне...

Пан Марковський по сімдесятці, але кріпкий енергійний мужчина, був давніше в маєтності графа Скарбка офіціалом і тепер діставав платню — але й вона діставала окрему платню, і граф казав побудувати для неї каменицю.

„Жінко, за що ти дістаєш платню?” — часто питав пан Марковський.

„Напийся оковитки та лягай спати!” — звичайно відповідала пані.

Право магнатів до жінок-підданок було для неї виправданням, і він того змінити не мав сили... Але куди більше був озлоблений відносинами жінки з якимось лакейчуком. Часто пригадував їй цю провину питанням:

„Жінко, чи ти сховала для Івасика вечерю?”

Пан Марковський ранком варив собі окремо каву, на обід ішов до якоїсь Армезовської, про

яку сміючись казав *Warme Zoska* (Тепла Зоська). Те саме було з вечерею. Дома боявся трути.

Діти були йому чужі, просто не існували для нього. А були расові...

Донька Блянка, клясично гарна, справжня *grande dame*. Замужем, але не жила з чоловіком, перебувала найчастіше у Львові, в великому світі, в оточенні акторів. Брат пані Марковської був тоді директором театру Скарбка.

Пані Блянка приходять часом до нас, просить акомпаніювати і співає арії з опери Белліні чи Авбера. Блідий овал її лица при співі оживляється, нагадує різьбу. Камінно-біла, спокійна, гарна. Але жінки з клясичними обрисами лица і клясичною будовою тіла не конче здобувають. „Гарне є те, що має характер” — каже Гете. Вона, хоч з великою культурою, не має того індивідуального чару, що пливе з душі. Елегантна аристократка, блискуча істота, ефемеріда. Холодна.

Пані Марковська проводить часто вечори в маминій кімнаті. Інтелігентна сива пані, струнка ще та жвава, золотий ланцюг на шиї, чіпочок із фіолетною кокардою.

Інтересується літературою й політикою, кладе наполеонського пасіянка. Такий пасіянк вимагає аж двох талій карт, це розвага старих людей.

Наполеонська легенда завжди тут воскресає, пані Марковська вміє все щось сказати то про самого Наполеона, то про креольку Жозефіну Бо-

гарне та про її городи, де була колекція рож, між ними найкраща *Souvenir de la Malmaison*, то про доброту цесаря для своїх пасербів, а також про Наполеона в Росії: Кремль горить! Чорна епопея. Різанина. Утеча чорним шляхом у білі ночі... Замерзають і ті, що хотіли цесаря спіймати, і ті, що проводили його...

Пані Марковська любила наполеонську легенду. У неї були великі ілюстровані книги про малого корсиканця, і я пам'ятаю багато деталей з цих книг.

У кімнаті пані Марковської, колишньої приятельки графа Скарбка, бачила я портрети гарних славних дам. Пані Марковська інтересувалася колись тими жінками, що мали свої сальони, і про кожен вміла щось сказати. У золотих рамах великий портрет пані Помпадур, — у блакитній сукні. На шиї разок грубих перел. Пані Помпадур, якщо б не була жінкою, була б міністром. Копія портрета пані Юлії Рекаміє (1777-1849). Славний портрет Давіда увіковічив ту чарівну паню, що в її сальоні бували Шатобріян і Канова. Тип жіночости, таємний чар, що в її присутності еднав і ворогів.

Була й копія портрета Жерарда, *M-me de Stael*. Письменниця-жінка, що нею захоплюється Європа. Жіночий Наполеон, поборює велич Наполеона, горда, що Бонапарте любить багато жінок, а її одну ненавидить та боїться її розуму й серця. Пам'ятаю одне речення з творів *M-me de Stael*, яке тоді по-

вторяла пані Марковська: „Мужчинам усе можна, жінки повинні рахуватися з людською опінією”. Це, пам’ятаю, мені не подобалося. Вона сильна, виступає проти Наполеона, повинна була боротися за рівні права для жінок... Пізніше читала я всі твори тої письменниці.

Пані Марковська, як славна “Maman” Geoffrin та її суперниця пані Dudevant, зберігала в собі чар вічної молодости і знала, як вони, „мистецтво конверзації.” І пані Марковська любила великих людей. Її кімната мальована на блакитно. Ручні гачкові роботи покривали крісла, на козетах розкинені подушечки з вишитими хрестиками, зеленими папугами, круглий стіл на одній різьбленій нозі, на столі кошик з овочами, зробленими з воску, на консолі статуетки, аморки та фавни з німфами, а перед дзеркалами і на фрамугах вікон розкішні квіти. Плекання квітів — спеціальність пані Марковської. Повно вазонів фуксій, мушкательок, сріблистолистого морозу; а вже найкращі були буйні червоні квіти пеляргоній, що цвіли сміло навіть тоді, коли за шибою блищав кришталевий лід...

Пані Марковська улаштовувала спіритичні сеанси, викликала духів, найчастіше духа дочки Меланії, що померла ще дитиною. Дух розказував віршами про своє райське життя. Сеанс відбувався ввечері по одинадцятій годині, столик вистукував вірші. Цікаво! Чи справді медіюми є посередниками у

взаєминах з духами? Партійних, сектантських упереджень не було. Мене цікавить медіумічна проблема. Тверде розумування і правда, здобута досвідом змислів. Безсторонньо, без упереджень відносилися пані до медіумізму. Не можна заперечувати можливості явищ, досі незнаних.

Пані Марковська завжди відчитувала з молитвенника літанію *Do Przemienienia Panskiego* (До Преображення Господнього) і молитву за щасливу смерть.

Тоді вже щоденники давали повісті з приміткою: „Далі буде”. Постійні фейлетони завели французькі часописи. Пані Марковська складала ілюстровані вирізки повістей. Славними авторами романів, що їх друковано в фейлетонах, були: А. Діма, Євген Су, Фльобер.

Пані, що мешкали в камениці, читали в залі романи, якщо там не відбувалися які вечерниці. Коли інтересна повість доходить до кінця, пані не жаліють неспаної ночі. Часом інтересну повість несподівано не дає дочитати немилий інцидент, наприклад, трісне скло лямп. Тоді недавно заведено в кімнатах світло нафтової лямп. Скла дуже часто тріскали, і це чимало дратувало пань, які добачували в цьому лихий “omen” (знак).

Часописи привозила пізно ввечері львівська пошта. Коли в фейлетоні була цікава повість, пані не чекали на газету аж до ранку, коли її доручить старий добряга листоноша Шпитко. Пан Енгель,

приятель наших пань, діставав Trinkgeld, (гроші на випивку), а вдоволені пані мали що читати. У читанні інтересних фейлетонів не перепиняла наших пань і така важна робота, як печення струdlів чи там великодніх баб. Пані Марковська й інші мешканки камениці збиралися тоді внизу, де була пекарська піч, з годинником у руці пильнували печива та кінчали роман про Церізу чи яку іншу героїню. У канделябрі вигоріла свічка, але непоступливі пані читали далі при скіпках, що горіли веселим огнем на припічку.

— І що? І що? Що далі? Що з усього? Чи грім, чи кара на демона? Чи нагорода для жертви? Чи всі згинули? Чи він одружився з нею?

Чого ті пані так денервуються — то захоплюються, то жахаються, перегортають у поспіху картки? Де їа в чому тут ідея — синтеза — символ?

Чи тільки ілюстрації?

Чи сумішка безладу-хаосу?

Усе однаково іде „на шмельць”...

Хотіла б я пізнати людину, якою вона є в могутній силі добра і зла, пізнати людину — не манекена. У царині невідомого хочу працювати з автором, доповняти... І опій, і чар, і розкіш, сила, що кріпить, і сила, що нищить — все, що може бути в книгах... Але треба вміти читати...

Дещо з лектури пань цікавило й мене, а була я часом вечорами з ними. Власне, хотіла я знати все, що можна знати про життя самих письменни-

ків, це було для мене важніше, ніж твори. Слухаю про графа Монте Крісто — то зараз, на самому початку книги, шукаю життєпису Олександра Діма, батька. Довідаюся, що він помер недавно, в пам'ятний для мене рік 1870, коли помер і мій батько. Жаль мені. При кінці життя мешкав у сина Олександра, теж письменника. Він — на ласці сина! А мав колись палату, як його граф Монте Крісто! Та це не таке важне, не таке болюче. Важніше те, що він — батько, старий рутиніст, не міг більше писати. Замок. Дивився на хвилі моря або читав свої власні книги. Давніше не мав часу читати чужі книги, а на старість читав своїх „Трьох мушкетерів” як щось, чого не знав...

А раніш він писав багато: протягом трьох літ написав сто томів! До 1848 року, тобто протягом двадцяти літ, написав чотириста повістей, тридцять драм. При виданні його творів працювало вісім тисяч робітників, складачів, коректорів, машиністів. Та нараз джерело творчости висихає, уява не бачить нічого. Діма хоче писати, вмочає перо в каламарі — не йде! Жаль було мені. Я не могла тоді зрозуміти, що творча сила може вичерпатися...

.

Пані інтересувалися тоді французькою літературою. Я мала нагоду чути про представника французького генія, письменника Оноре де Бальзака,

що думав над „Людською комедією”. А цікавіша, ніж усі його реалістичні романи, була його правдива історія подружжя з Євою Ганською. Героїчний роман триває сімнадцять літ. Листування не припинюється. В листі з травня 1840 року пише Бальзак до чужинки, що живе на Київщині: „Молюся надії і водно повертаюся лицем до України”. В Україні процвітала його містична троянда; там росли й дуби, що з них Бальзак сподівався прибутків... Аж тут доля хоче, щоб пані Ганська повдовіла — і великий письменник, автор „Людської комедії”, вінчається з нею. Подружжя з вірного кохання, але й для інтересу, як і в героїв Бальзак-кових повістей. Однак подружжя, що скидалося на гарне закінчення життя, повного боротьби і трудів, не дало письменникові щастя. Декоративна любов не дала гармонії в подружжі. Автор, чоловік тридцятилітньої жінки, сповідник серця, мав симпатії наших пань. А мені було жаль, що вмер так скоро й не мав часу виправити свої твори до нового видання, ні дати крапку над „і”.

.

Пані займалися і політикою. Говорили про будування німецької імперії. Трьох воєн було треба, щоб Бісмарк, залізний канцлер, її збудував. (1864, 1866, 1870-71).

Я сама вже пам'ятаю 1866 рік. День 3-го липня — то чорний день для Австрії. Програна битва в

Чехах, під Садовою. Зменшується престиж Австрії, починається слава Німеччини. А в Галичині кінчиться абсолютизм і централізація, починається автономія, з'являються й наші урядовці, не тільки самі німці. Поміж фон Гагенами були Дрогомирецькі, Підляшецькі й інші.

Про французько-німецьку війну я вже сама читала. Заінтересування велике. Капітуляція Седану. Облога. Голод: їдять щурів... Тріумф німців 18. 1. 1871.

Тоді війна, хоч вона велася далеко, наповняла людей жахом. У місті говорили багато про війну. Говорили і про комету, що мала принести кінець світові... Але комета, що зійшла з своєї орбіти, умерла серед просторів — в атаці шалу... Земля винула небезпеку зудару, а то була б розсипалася на шматки... Люди по дні страху вернулися до давнього життя. Думка, що земля якоїсь днини таки може розсипатися на шматки, викликувала в мене почуття нетривкості всього.

Бабуня з Раківця з книг "Geheimlehre" (Таємне вчення) знає трохи про сателітів. Про місяць, що він мертвий і колись розпадеться на дві частини, теж чула. "Ogaculum" („Пророкування") св. Малахія каже, що цілий півострів проковтне море. У природі трапляються катаклізми... А люди вбивають одні одних... Не розумію, навіщо це!

Пан Марковський не заходив ніколи до нашого мешкання, хоч, можна б сказати, почував

симпатію й довір'я до нас. Я не чула, щоб він говорив з ким зі своєї родини або з льокаторами. У переході попри наші двері казав не задержуючись: „Добридень!” Увечері, вертаючись із міста, казав: „Добраніч!” Часом приносив відомості з “Verlag-y” або з торговиці, який був торг на безроги, скільки сотень свиней, а скільки волів пригнали люди з Надітич. Часом пан Марковський сказав дещо з гомеопатії, що її колись студіював, та з її історії. Упевнював, що це не знахарство, але ліки з мінімальних доз. Невеликі дози, а велика сила впливу... Туфелянда та його System der praktischen Heilkunde (Систему практичного лікування) з 1762 року доручав на всі недуги.

А коли був у веселому настрою, оповідав дещо з минулого про колишнього свого пана, графа Скарбка, власника сотень сіл і тисяч душ, а також про графа Лося, Фредра та інших, що їх мав нагоду пізнати під час своєї довголітньої служби.

Часто розказував дещо з дотепів Фредра, прочитав якийсь вірш і щиро з його змісту сміявся. Пам'ятаю, один вірш кінчався словами:

Cnoty wielkiej to dowodem —
zwiadziec miejsce, skad kto rodem...”

(Доказ великої чесноти —
відвідати місце, звідки хто родом).

Фредро не тільки клясик, але й гуморист, а ті вірші, що їх пан Марковський рецитовав, нецензурні і в рукописах перейшли до музейних архівів.

Для мене було цікаве, що рід Фредрів був боярський, староруський і походив з перемиської волости. Графський титул Фредри купили щойно за Австрії за 16,000 ринських. Їхній герб: „Friede Herr”. Цікаве для мене й те, що Фредро дуже любив і цинив твори Шіллера. Творчості Фредра закидувала критика „народність” — і з тої причини Фредро після 1835 р. замовк.

Пан Марковський, втаємничений у цілу трагедію свого пана, зворушений спогадами, говорив... І переді мною з'являлися дійсні люди та переживання їхніх сердець. Фредро, власник тільки одного села, і Скарбек, магнат, щедрий фундатор. Жінка, Софія з Яблонських, утекла від Скарбка. Скарбек збільшує маєток, щоденно сотні волів висилає з пасовиськ до Оломунця, обіцяє записати гарній Софії весь маєток, щоб тільки вернулася до нього. Батьки Софії не годилися на розвід зі Скарбком і на подружжя з Фредром. Щойно факт народина сина Олеся примусив Яблонських згодитися з волею дочки.

Пані графиня „Зоня”, якої красою старий офіціал пан Марковський ще й тепер захоплюється, живе й досі із Фредром у Львові. Скарбек довший час тратив гроші у грі в карти, будував камениці в Миколаєві для пані М. і пані К. А було тих пань більше... Нарешті (в р. 1843) записує маєток на заклад для сиріт. Він будується тепер у Дроговижі. Фундація розпоряджає майном 60,000 „моргів” ріллі,

жерепів і лісів, що оточують село Жаб'є. Вартість до ста мільйонів.

Пан Марковський у той час, як ми мешкали в камениці, умів розказати про свого пана все щось нове. Він не бачив у нім магната, але людину, що по втраті дорогої особи до смерті не потішилася.

Таким чином я майже щодня по десятій вечора чула щось із життя графів Скарбка, Фредра, Лося. Новий світ, незнаний ні з книг, ні з життя. Але куди більше, ніж будуарні тайни гарної графині Софії, звертала я увагу на драми, основані на несправедливості кріпацького права. Пани знущалися над своїми кріпачками, користали з *"ius prima noctis"*. („Право першої ночі”) Пан Марковський в оповіданнях сягав і до дальшого минулого, до часів перед розподілом Польщі. Говорив про графа в Каневі, що його люди звали Каньовським, і про дівчину Бондарівну, що про неї співають:

На молодій Бондарівні шовкова мережка,
Куди вели Бондарівну — кривавая стежка...

І пан Каньовський уявлявся мені дуже жорстоким у своїх забаганках...

Симпатії пана Марковського, може не зовсім свідомі, були на боці кріпаків. Він був, як тоді казали, русин. За кривди кріпаків, як і свої, він терпів. Потіху знаходив в оковитці і, коли напився, був веселий. Але мені ці оповідання завдавали багато потайного терпіння.

Роля магнатів паразитна. Устрій середньовіччя.

Великі маєтки в руках одиниці і — нужда мільйонів кріпаків. Данина людей — доля гірка, гірша, ніж скотини. За псів дбали, маслом у графській кухні поливали, як засвідчував пан Марковський, але селяни-кріпаки голодували.

Жінки фізично й морально поневолені — не диво, що чоловік відносився до жінки вороже. Жінка, невільниця чоловіка й пана, шукала коханця... Усе, як у тому випадку і пана Марковського, чоловік нагадував жінці якогось Іваська, а то й самого чорта, що ховається в комині та зустрічається з нею й досі...

На згадку панщини все відчуваю страшну кривду й тяжку неволю закріпощених селян. Люди не знали волі, все чули за плечима свист економської нагайки. Панський кріпак на безплатній безконечній службі, залежний у всім від свого пана, що все готов його продати, замінити чи в карти програти. Було колись: людина була невільником-слугою чужому... Було колись: і бич свистів... Було колись... І я записувала у своїм зшитку, що пан Марковський оповідав про мандаторів, про економів, про „різки”, про уряд „почесних катів” — людéй доброї волі, що виконували кару, про гурт делінквентів...

Було колись: різками карали і за малі проступки, за щонебудь, і не було таких, що не знали кари. І була книга кар. У ній записували, кому й коли й яку та за що присуджено кару. Записували,

хто, одержуючи кару, помер, бо катували без милосердя. По деяких громадах збереглися і досі такі книги кар, на пам'ятку, як було колись, як умирали люди на панщині, як страждали в неволі...

А ці події ще сумніші, може, для слухачів, сумніші для мене, ніж для тих, що терпіли, бо вони своєю безсвідомістю були неначе знечулені...

Часто серед ночі я бачила якісь тіні, чула якісь голоси:

— Чи ти бачила душі тих, що згинули під нагайкою?... Бачиш мандаторів з палицями? Чуєш стогін кріпаків?

І питали жінки:

— Чи ти відчуваєш наше горе? Чи виспіваєш те горе, весь наш біль у своїй пісні? Чи спонукаєш світ до змін?

То з'являються постаті, то розпливаються у темноті. Таємне все, нескхопне. Темно, темно, за вікном ніч... Коли я сама, можу думати про те життя кріпаків, що його змалював колишній слуга магнатів. Тривога наповняє серце... Тепер можу плакати вволю... Люди сплять... Не чують... Не питають, чого плачу...

— О, так! Бачу. Чую, — відповідаю тіням. — Ваша тяжка кривда простягає наді мною свої чорні крила.

Із джерела наших кривд зачерпнути надхнення!... Співати так, щоб той спів понад світом пролетів громом!...

Відчуваю наше минуле, переживаю стільки віків, скільки пережив і перетерпів нарід... У мені втілення минулого... І рішення...

У світі йде боротьба не тільки мечем, але й пером. Бічер Стів поборола своєю повістю невільництво. Діккенс — тюрму за довги.

А Шевченко, а Марко Вовчок, чи не спричинилися до зміни мужицької долі?

Книга „Кобзар” ішла з рук до рук, від села до села та розголошувала кріпацьку неволю:

„У тій хатині, у раю, я бачив пекло...
Робота тяжкая — ніколи
і помолитись не дають...”

Шевченкові слова лунають скрізь по Україні, як позов, як протест проти закріпощення селян, проти поневолення нації...

І твориться в душі світ поглядів і мітів, світ змагань і бажань, і я перебуваю більше в тому казковому світі, але уява несе мене кудись — і я бачу щось із майбутности...

Умію дивитись і на своє оточення і рада б усе, що бачу, зробити тривким і вічним, перетворити у тривкі документи життя й залишити майбутнім. Схиляюсь і до дрібниць туземних.

А поки ще зірветься місток, поки відійду далі, на все подивлюсь, і воно зостанеться в душі — на що подивлюсь, то вже залишиться в душі.

По правім боці городу біля каменіці ряд тополь. Унизу, на мураві, в тіні тополь — фіялки.

Зараз за межею на пісках лози. Великий шмат униз, аж до самого Болоння, самі лози і всюди аж до церкви, що її щойно будують, тільки лози. Тут і там між лозами на вогкій землі золото латаття.

Весною солов'ї.

Ліворуч город відділений від вулиці щербатим муром, але камениця нова. За муром рів, зарослий гострѳопашною дикою м'яткою та підбілом. За ровом пісок — це давнє русло Чорного Потоку, що тільки вряди-годи наповняється водою. У городі знаю плекану городовину і квіти. Пізнаю й тих, що вмiли сховатися перед рукою, яка вириває бур'ян та викидає за мур, неначе б ці рослинки чимось провинилися. До них належить калиточник і котячка з блідофіолетними дрібними келихами. Рослинний пролетаріят. Ховається також вероніка, проґачник, але, коли з грядки виберуть бараболю чи іншу городовину, вона закріплюється тоді вільно в землі дрібними корінцями. Я дуже любила придивлятися до тої дрібної рослинки. Билами, що мають численні корінці, вона держиться землі, тільки горішньою частиною била підіймається до гори. Корона цвіту симетрично чотиридільна, ясно-синя, темножилкаста, в її нутрі два пиляки. Корона легко відпадає враз із пиляками. Квітку називають „жабині очі”. Так пам'ятаю ті ясносині симетричні корони. Вони, дрібненькі, звичайно вже під осінь покривають пусті грядки.

Я любила дивитись, як розвиваються ці всі

найдрібніші рослинки, які різноманітні форми їхніх листочків та корон. То була моя розкіш! Добачую в рослинах усе щось нове, доцільне. У будові рослин проявляється найбільша і найвища мудрість.

А ті тополі — я і накреслила їх, вони на межі, приневолені стояти між дрібними лозами, а мені здається — вони йдуть...

А коли кинеться вітер, коли гуде і гне, як дівчину, тополю, я радо взяла б її біль. Та не змінить, не поліпшить ніщо вже долі!... Широколиста гостроверха тополя неначе спалена жагою, її червоні базьки стають чорні. Мовчазна від мук, не відповідає мені. Даремне питаю: „Чому ти ,моя тополенько, сумна, чому хилиться твоя голова? Стій! Не піддавайся буйному вітрові! Твій смуток гнітить каменем мої груди...”

Тополі... Вони все на цій вузькій межі між юрбою низьких лоз, мені здається, вони йдуть. Вони тужать, ці тополі...

Аж згодом виявили мені книги їхню тайну. Вони, наші тополі, живуть, множаться вегетативно. Не видають насіння. Їхня батьківщина над берегами ріки Міссісіпі, там ростуть як окремастеві індивіди, одні з пиляковими, другі з стовпчиковими цвітами. До нашого підсоння спровадили їх уже з Італії, але тільки дерева з цвітами пиляковими. Розмножують їх із відірваних галузок. Можна прийняти, що наша тополя постала, як „мутація” в єдиному екземплярі. Відміна: Single

variations, як називає Дарвін. Одинокі живуть, по-
одинці буря їх ломить, грім розбиває... І легіт
не приносить відгуку думок, що залишилися над
берегом Міссісіпі; між цими й тими тополями —
океан... І сумують одинокі срібні тополі і снуються
восени над ними млисті смуги...

VIII.

Коли дідуньо Ілля померли, треба було тіточці Ліні (Павлині) вирішити. Звичайна історія сироти по священнику: подружжя задля куска хліба. Вона, байдужа до всіх, не вибирала: прийняла першого, що запропонував подружжя.

З розмови тіточки Ліни з мамусею пам'ятаю: тітка любила іншого, але той мав жінку. Про те говорили сестри притишеним голосом. Я пам'ятала вже з давніших розмов сестер про значення легенди роду: жінкам нашого роду призначена „лиха доля”... до сьомого покоління. Містична сага, чужа ще моему розумінню, але жахлива і, мабуть, перевірена. Подих таємности легенди обвіяв мене. Люба, добра тіточка попалась у брутальні руки zdeгенерованого чоловіка. Трагізм далеко не паперовий, не літературний... Тітка Ліна з дитинкою, маленьким Омельком, ховалася довший час у нашому домі. Гарне смагляве дитинятко, голівка кучерява, личко з перчиками, носик трішки в бік скривлений. Дитина дістала ім'я коханого... Мій батько пояснював цю подібність висловом: *Wahlverwandschaft*. Раз у торговий день перебрані люди викрали дитину... А коли не вдалося відібрати дитину через суд, тітка боялася, що без матерньої опіки дитина помре,

тому вернулася до чоловіка-нелюба. Таємна журба заповнювала моє серце. Чи тіточка зможе втекти ще раз із дитинкою? Чи разом з нею втопиться? Те, що тіточка з матусею говорили, було для інших членів родини тайною; про те я ніколи з ніким не говорила. Щойно, коли Омелько скінчив шість років, привезла його тітка до нас, і він ходив до школи. Коли вже прийшла пора записати його до гімназії, тітка мусіла примістити Омелька „на станції” в місті, де була гімназія; але зараз на першому році науки він помер на красуху. Ця пошесть ширилася тоді між дітворою. У моїй пам’яті трагедія тітчиного лица. Одягла чорну сукню, далеко від родини, не мала з ким говорити про свою тайну й дорогу втрату. У чорних трагічних очах залишився слід тайни, перед усіма закритої... Вдивлена в ясне видиво, живе вона неначе в трансі, з якогось нема пробудження. У серці ховає слово, що його не вимовили уста, лице стигне, каменіє в усміху...

Тіточка Ліна хоче говорити з усіма і про все, але, по правді, справи життя для неї не існують... Вона, визволена з ненависти, як і з кохання, бо вічність належить до неї... Чар візії не виходить з її думок. Спогад про нього, про справжній скарб, захований у душі... І, що б там не довелось перебути в житті, якому кінця не видно, той скарб буде збережений у душі, залишиться... Чи весь рід має в ній своє завершення?

Ні! Ще ні! Галерія збільшується. Чоловіки цих жінок у нашому роді найчастіше дегенерати, алькоголіки та розпусники. Жінки з галерії красунь: тілом і душою білі, переживають трагедію жінки й матері.

Священик із сусіднього села, що знав тітку Ліну, її життя, сказав: „Якби неба не було, то треба б його створити для неї”. Але хтось інший говорив: „Добре їй так! Кожне створіння в борні за існування борониться, тільки вона все навпаки: пасивна, як жертвне ягня...”

Минуле нашої родини — то довгі історії без кінця, справжній “roman-fleure”. Щоб написати про це все, треба б йому присвятити все життя. Щезає границя між дійсністю і казкою. Акція повісти нагадує часом казку: повно в ній грубої реальної жорстокости, але повно й нерозуміння нереальних дій. Містика? Містицизм протривить законів тяготи, прямує вгору, як готик. Дійсність несе нам смерть. Чи конечність асиметрії? Чи згода, симетрія, рівновага не дала б спонуки до вищого розвитку, зміни завершення, втаємничення?

Нагадується відома й між простолюдуям легенда про присуд. Христос ішов з апостолом Петром до Сихему на свято Примирення. Рибалка питав чередника, якою стежкою треба йти до міста. А той навіть не піднявся з землі, згідно простягнув ногу та пробурмотів: „Онде дорога!”

А коли Петро спитав про дорогу дівчатко, що

„Життя, хоч невеселе, має свою ціль: в діти“.

**Мати Уляни Кравченко з найстаршою донечкою, май-
бутньою письменницею.**

пасло над потоком свої білорунні овечки, воно ввічливо розповіло прочанам, кудою йти до міста, та ще й поквапилося провести їх на стежечку. Старий рибалка, захоплений ніжністю й чистою красою дівчатка, запитав Христа: „Якою долею наділиш цю добру дитину, учителю”? — „Дам їй за чоловіка чередника, що п'ятою показував нам дорогу.” Петро, переляканий, благав Блаженного про милосердя, благав для того дівчатка такого чоловіка, як вона.

— А хто ж подбав би про лад у хаті того нероби, хто навчив би добра його дітей? Я дам йому її — і буде в його хаті подостатком пшениці, і оливи, і бальсаму — і мідяна посудина буде чиста.

Старий рибалка побачив в обличчі Вчителя спокійну рішучість і заплакав над долею дівчатка, що було ясне, як ранкова зоря...

І тіточка Ліна була, як жінка зі Святого Письма. Проста, щира, трудилася в тишині. Дбайлива господиня. У її домі достаток, ніколи нічого нікому не бракувало. Перед ніким не нарікала на „лиху долю”. Зле про чоловіка не говорила, його помилки приховувала. Тітка, хоч уже і старша, все була гарна, її голос був дуже милий, мелодійний. Чоловік такої жінки, здається, відчуває, що він без неї непорадний, загине. Бо, коли тітка померла нагло на розрив серця, він наказав копати на цвинтарі гріб на дві домовини — і таки того дня помер на удар мозку...

ІХ.

Моя мати — тридцятилітня жінка. Нераз дивлюся, думаю, в чім криється той чар-принада, чи в будові голови, обрисах лица, чи в одягу, чи в природності та щирості. Нічого штучного, ніякої облуди ні егоїзму.

Уночі, коли місяць у повні, мати не спить, пересиджує при вікні. Не плаче, не говорить, кудись задивлена, іноді шепоче якісь слова, свої, чи з молитовника, неначе б розмовляла з кимось із того світу... У п'ятниці не їсть. Але ці ночі без сну, ці спогади, ці моління — це її тайна, про яку вона ніколи з ніким не говорить. Звичайно в розмові з обсягу літератури чи політики вона дуже інтерна, тільки не любить компліментів і забороняє говорити про любов. Вона вірна одній любові... Крім вірності, в мамі почуття обов'язку. Життя, хоч невеселе, та має ціль: є діти. І вона знає, що робити.

І ті, що бували в нас із дійсним захопленням та з поважними намірами, і ті — тільки ласі, що шукають хвилинного вдовілля, дивлячись на неї, чули, що мусять задовольнитися тільки поглядом на неї, що вона недосяжна.

Один із чужинців, що замешкали в нашому місті під час будови залізничного шляху, інженер Брик, бував часто в нас теж із серйозним наміром одружіння. Він був здивований, що в глухій провінції є людина, з якою він, бувалець, веде розмову з найбільшою насолодою. Чужинець із великого світу культури, німець, часто повторяв: „Вам, пані, підходить титул “Gesellschaft-Kuenstlerin”, яким письменник Йоганн Шерр оцінив принаду й талант Рахелі Левін-Варнгаген”. Інженер порівнював ще мою матусю з німецькою мадам Рекаміе, тобто з Генрієтою Герц, що була мудра й гарна якоюсь таємною трагічною красою. Вона приятелька Шіллера.

Інженер Брик не банальний. Я користала з його розмов. Може, він був жид, бо розказував багато про ту Рахелю Варнгаген, про Гайне, Мендельсона, також просив мене деколи грати жидівські мелодії.

З пожовклих листочків відчитую полиняле письмо з тих часів, коли інженер Брик розказував про німецьких письменників з доби “Weltschmerz-y”. А про Рахелю Варнгаген я пізніше читала багато з книги Еллен Кей. Її сальон — то репрезентаційний сальон німців, що гуртував не тільки членів панівної родини, але й культурний світ. Бували там естет Тік, Гумбольдти, Шлегель, Фіхте, Кляйст, Гайне. Рахеля була надхненням цих людей. Вона чиста, вразлива, тонка, гарна душа. Гете називав

її “eine schoene Seele” („гарна душа”). Вона відчувала жах і трагедію життя.

А коли Євген про пань-мешканок цієї камениці каже, що вони три богині, то моя мати між ними — Мінерва. До всього вибачлива, поступається, прощає, забуває, лагодить, любить, виправдує — все й усіх. А для неї нема нічого, крім посвяти для дітей.

З тутешніх панів бував у нас багатий пан Левицький, щиро їй відданий, із наміром одружитись. Але мати пропозиції не прийняла: любить дітей і нових обов'язків не може приймати.

А втім, може б далі все було склалося по-іншому, якби я була дістала благородного вітчима... Мати пожертвувала собою для мене. Однак пізніше я нераз ставила собі питання, чи материнський інстинкт у відношенні до мене не перестерігав її перед паном де Печкою.

Але я пізніше зрозуміла, що ці моління, ці пости були на мою інтенцію. Мати вірила в силу мого серця, не боялася спокус, які мені загрожували.

Матуся мала „секретарку” з рожаного дерева з таємним сховом на листи. Лектура, в якій моя матуся потопала. З того залишеного листування аж ген пізніше я почасти збагнула причину сумних настроїв і туги моєї матусі.

Перше молоде палке кохання — і смерть коханого на полі бою...

Моя матуся, як була ще ученицею пансіону в Стрию, жила в домі майора Лехнера і там, у мешканні дочки Лехнерів, жінки капітана Фідлера, стрічала поручника Адамчука. Молода дівчина, найкраща квітка гір, і найгарніший легінь цих гір, кохалися. Розлучила їх жорстока війна з Італією. З часописних вирізків, збережених разом з листами Адамчука, читаю про Мадженто, 4 червня... і Сольферіно, 24 . червня. Бій почався о 2.30 ранку. Сполучені війська Франції та Сардинії перемогли. Того дня австрійці втратили 13,000 вбитими й раненими. Погиб тоді також "fuer Kaiser und Land" („за цісаря й державу") поручник Адамчук... Пропало багато синів зелених гір, багато залишилося наречених і жінок-рекруток.

Моя матуся страшенно хвилювалася, читаючи вірші Устіяновича, між ними „Рекрутку".

Моя мовчазлива матуся не згадувала про себе та про своє минуле. Про Адамчука ніхто в нас не говорив, може, ніхто й не знав. Про знайомство з Адамчуком та про його смерть могли трохи знати пані Лехнерова, Фідлерова й Кенігова, жінка військового лікаря зі Стрия. Ці пані, приятельки зі шкільної лавки, приїздили до нас у гостину. Були то інтелігентні дами з старшинських військових кругів.

У виборі товариша життя не рішало вже матусине серце, тільки увага для вищих духових прикмет. Батько з'єднав собі „камелію гір" віршами,

що їх писав у селі Сколе на блідосиньому папері і вислав до панни з Побука. Формат паперу й колір нагадує листи Шевченка, які бачила я в музею. А листи писані в ті самі часи.

Батьки, зрівняні інтелігенцією, жили в згоді, але своєї містичної туги матуся не могла втихомирити. Срібна Люна-Селене будила спогади про перше кохання, кликала кудись у той світ... Світло, тиша, повно таємниць...

Х.

По смерті дідуся з Побука перебувала я звичайно літом у Раківці, де була батькова сім'я.

Бабуня з Раківця знала кабалістичні знаки, незрозумілі для ляків. Змисл у всьому добачувала вона високо, понад усіма справами цього світу. Не фантазійний „гокус-покус”, ні шарлатанерія, — щось інше показували їй сторінки книг, записані поплутаними таємними рунами...

Мовчазлива, сувора, вміла вона читати і з книг кабалістичних і з книги природи. Читала з гри тіней і світла, те письмо не кожний зрозуміє... Розмовляла з природою мовчанням, перебуваючи з нею, здобувала її тайни... Адептка науки *Opacula Magica*...

Усе на світі має таємну мову, все несе таємні вісті, вказівки... І хмарка, і шум далекий, і галузки дерев ритмічним рухом, своїм укладом і шепотом говорять... Напряма краплин дощу теж говорять. Вона відчувала здалека бурю, ворожила з лету птахів... І серед вечірніх сутінок у великих борах, що оточували тоді Раковець-Деревач, знаходила правильний шлях.

У неї було більше інтуїції, знання природи і знання чудесних ліків-зілля, ніж у всіх “doctores medicinae”.

Від хвилини, коли померла її шістнадцятилітня доня Іда, велика красуня, бабуня неприступна для болю, містична...

У вірші мого батька, присвяченому пам'яті Іди, описана вона, як свята, як опікунка родини, як істота, що на землю більше не вернеться...

Бабуня з Раківця любила мене. Дитиною я багато не говорила і не питала її про щось зайве, буденне... І мене цікавила природа. Польові квіти були тут інші, ніж у Побуці. А з плеканих уміло у квітнику чарували мене запашні пелюгонії, ромензілля для ворожіння, але найбільше вражали мене „вогняні лілеї”, ці червоно-полум'яні „квіти--любови”. Таких квітів я ніде не бачила. Крикливі барви утриваливалися полум'ям у душі дитини. „Полум'яна любов”! Жахливо таємна „Полум'яна любов”!... За квітником сад, пасіка і тут же бабунине поле: лани золотого збіжжя, аж до деревацьких листяних лісів. Близько хутора „Шнайдрівки” не було тоді інших домів. Перед домом по середині села темна повільна річка Зубра, що пливе далі через Новосілки, Демню, Гонятичі та, як лівобічна притока, вливається до Дністра. Ціла її довжина — коло 40 км. По срібlistих прозорих гірських ріках, де метаються пструги з червоними цятками, не

приманювала мене ця темна річка, де бувають кінські п'явки й раки...

Через кладку переходили ми з бабусею річку Зубру, а далі толокою входили в сосновий ліс, де росли ожини та інші ягоди. У тім лісі росли теж рижки з жовтими шапочками: тих рижків було все багато. Квашені рижки висилала бабуня не тільки своякам, але й до Львова на продаж.

Але ліс, що починався за нашим полем, був більше тінистий, — величний, таємний ліс. Скільки разів ми входили в ліс, бабуня все починала співати якусь псалму...

Наймиліше зайняття бабуні — це збирати гриби. І я вже знаю гриби-щираки, пізнаю й усякі роди лисиць, голубінок, баранячих ріжків. Іноді трапляються ці баранячі ріжки так розкішно розрослі, такі великі, що не можна їх було вмістити в ніякій кобелі, щоб забрати.

Часом у лісі над Зуброю попадався гриб, що його бабуня називала „кайзерлінг” — подібний до паморочливого мухомора.

У пущі трухлявіють мертві дерева; там гніздяться гриби-гадюрі, яскравочервоні в білих ковчигах, ховаються між листям папороті. Лісове кладовище покрите густою непрозорою темрявою... Живичні запахи повалених пнів смереки... Ніби ніч... Гомін пісні, підслуханої в лісі, часом іще й досі будиться в душі...

У Раківці, в домі бабуні, книг багато, повні

шафи великих книг. Здається, тут зібрано все, що колись було друковане. Звичайно, передусім із німецької літератури у виданні "Saemtliche Werke". Але тут німецькою мовою були також твори письменників інших народів, був Валтер Скотт, Карло Діккенс, його безсмертний твір — „Клюб Піквіка”.

Були представники і французького генія, був Віктор Гюго, поет, що писав і про нашого гетьмана Мазепу. Він, милосердний співець нуждарів: "Les miserables", з царини соціального роману. Мої записки з тих часів (1874 р.) кажуть, що тодішня лектура була повна вражень, глибших зворушень. Читання — то не забава, то виховування духа. „Нуждарі” — життєва драма: каторжник і поліцейний агент Вале Жіян, жертва призначення і мстива рука сліпої Теміди-справедливості. Зв'язані один з одним на все життя прокляттям, гинуть. Глибоко вражають останні слова нуждаря: „Смерть не страшна. Страшне життя. Бог справедливий, тільки люди часом несправедливі.”

В „Легендах віків” Віктора Гюго я бачила „поступ людства до світла”...

Я все хотіла читати. А були в раковецькій бібліотеці великі книги про історію Церкви. "Handbuch der allgemeinen Kirchengeschichte", "Geschichte der Paepste"... Про історію церкви й папів писали й пишуть найбільше німці. Боротьба католицької та протестантської церков — велика книга.

Я читала. І не говорила з ніким про те, що читала, не питала нікого. Гадала: пізніше зможу розсудити, де правда. Мовчала. Хотіла сама здобути знання.

Моя уява крилата... Маю свою релігію, але люблю наш обряд. „Восточна церква” — її обряд для нашого народу необхідний та єдиноспасительний...

Релігія абсолютна.

Афоризми з магічної книги Зороастра: „Щоб ти минув провалля, відійшов від злої долі.”

„Відвернися! Затрата тут на землі. Є сім доріг, що відводять від досконалости, а доводять до призначення...”

А коли я розгорнула раз у Раківці біблійну книгу для ворожби, Sortes Praenestinae, як то бабуня називала, я знайшла найкращі з усіх слів — слова надії на дальше тривання:

Чисті духом унаслідять царство небесне...

О, так!

Душа дитини з божественною своєю радістю візьме землю на власність... Дитяча простота, радість, поезія, добра воля, створять царство Боже...

Треба достроїти серце. Любов зродить вселюдську релігію, і покаже шлях до щастя для всіх...

І знову вплив дідуня о. Іллі перемагає. „Служба Божа” стається необхідною, стається моєю силою, джерелом надхнення...

.

Бабуня з Раківця не мала білого волосся й не ходила похилена. Середнього росту, худощава, енергійна, зайнята господарством або лектурою. „Панчішка”, всілякі ручні робітки — це все її зайняття. Журнали моди не для неї, вона не була „невільницею моди”, золотих прикрас не носила. Одяг, в якому її пам’ятаю — то сіра або темнобронзова сукня і солом’яний плетений капелюх домашньої роботи. Метка, роботяща, в одезі роботящих жінок, але всі в селі та в цілій околиці її респектували.

Своячка Христя була все там, де її найбільше потребували; вона вся віддана праці для родини. Її фах — куховарство. Де в родині приготівля до якого родинного свята, там вона з’являлася. І наш дід забезпечувала припасами горіхових тортів, сухариками та іншим печивом.

Поза тією роботою нічого для неї не існувало, ні з ким не говорила, радощі життя були не для неї. Старші з родини знали її драму з молодих літ, але ніхто про те давне не згадував, і до „тітки Христі” ставилися з повною повагою.

На цвинтарі в Раківці, куди Христя ходила, крім могіли Іди, була могила з написом на надгробній плиті: „Ганс Шнайдер”. Була ще й мала могила, над якою Христя задержувалася: тут, здається, була похована її дитина.

.

Бабуня з Раківця бувала часто у Львові, часом у близьких селах: Красові, Новосілках, Любляні та

Полянї. Вела політичні розмови або грала партії віста з мужчинами. Бувала звичайно на празниках у наших священників або колоністів, що поселилися в Райхенбаху та Лінденфельді.

Пізніше я часто думала про те все, про тих усіх імігрантів і колоністів, що їх присилала влада з загарбницькою метою. Кожна людина повинна жити в рідному краю. Колоністи тужать за батьківщиною, тяжко їм пристосуватися. Туга передається дітям, і нове покоління не є щасливе. Часто проявляється туга у творах мистецтва. Гротгери, Шопени, Матейки — це діти чужинців-колоністів... Вони для власної батьківщини звичайно втрачені. Часом прибрану люблять надмірно — як Рейтан...

На горищі в Раківці було багато старих книг і мап, між ними "Grosse Erdkunde", "Erdkuendliche Lehrbuecher" і „Schul-Atlas". Я залюбки знайомилася з цими книгами та мапами. У книгах були гарні ілюстрації та краєвиди, альпейський льодовик, das Riesengebirge, das Koenigssee, водоспад Райну біля Шафгавзен — ілюстрації ознайомлювали з усім тим, що було гарне в Німеччині, а далі взагалі в Європі та в інших частинах земного гльоба: вулиця в Монт Сені, Везувій, Гібральтар, оаза на Сагарі, лісова рівнина в Австралії...

Коли дитина читає, водить пальчиком по книжці — я, водячи пальцем по мапі, подорожувала. Іду, бувало, по горах, пливу ріками — і того було

мені досить. Читала у книзі опис краю, доповняла уявою і, здавалося мені, що дійсно я це все бачила. Орієнтувалася добре на нашому земному ґльобі. Любила ці подорожі, але тільки на мапі. На мапі відбувала я чудові подорожі. Вибирала годину, коли нікого не було в кімнаті, коли ніхто не перешкоджав, і шукала містечка Сколе, що лежить у просторій улоговині під Зелеманом, перед величавим пробоем Опору.. Близько Сколя є і Побук, і Синевідсько. Звичайно виходжу на гори. Дороги в'ються серпентинами... Не минаю Бубнища та його легендами овіяних скель, що зветься Бовди. Не минаю і Гошева, де є Ясна Гора, де все на відпустах співають бойківські лірники... Ці гори, ці долини Опору і Стрия — моя найвужча батьківщина. Шукаю дороги до Миколаєва. Горами, стрімкими пляями лину леготом... Дістаюся струмочками на ріку Стрий. А вже по Дністрі пливу кленовим листочком далі, все далі...

Похід по цілому просторі Соборної України крізь звори, і бори, і хребти Підгір'я та Карпат, через лани та яри Поділля... Задержуюся над блискучим плесом нашого Чорного моря. На побережжі кипариси й туї, чудова багата фльора. І вгору Дніпром пливу, оглядаю Січ славному, Великий Луг, запорізькі степи та столицю України, золототерхий Київ, де є Печерська Лавра, де манастирі й церкви, мов окреме місто.

У книзі „Erdkunde” знаходжу опис ріки Dniepr

i Grassteppe; ростуть там Distelgewaechse, мають dornige Bluetenkoeffe, цвіт цих колючих осотів зветься Steppenlicht (світло степу). — Восени вихор несе зсохле квіття степами, люди бояться його, називають Steppenhexe (степова відьма). Усі ці „байдраки-чортополохи” — це осоти з билами понад два метри заввишки.

Ніде не їду! Не хочу їхати на чужину — і не поїду! А коли спитають мене, чому не їду до Італії, так я скажу: „А, бо є Україна, така наша і така гарна, що нічого кращого не знайду!”

Моя батьківщина замкнена Карпатами. Низина великої України обставлена височинами. Нераз задержуюся, думаю: чи ворожих сусідів, чи нас скоріше затопить-поглине море?... Чи я бачила у сні, чи читала, що Чорне море заливало всю низину? Забуваю про все, не знаю, хто я. Може дійсно я листочком допливаю до нашого Чорного моря?...

Дніпром пливу далі на північ, переходжу дорогою варягів у нові краї. За мною легендарна Україна, чорнозем, лани пшениці, край „лесу” та чар природи степів, всі оті „світла степу”. Туга веде мене дорогою лицарів-вікінгів, тих, що в гербі мали лебедя, туди, на північ, де зелень між льодами, допливаю до Ісландії, де є гаряче джерело... Але я, листочок, знаю своє матерне дерево на верховинах Бескиду, високо, де джерела Опору, — і не забуду ніколи!... Хочу з'єднати це все в одну,

соборну цілість... Манить мене чар Бескиду і краса великих степів, благословення української землі і горе-неволя українського народу, що виявляється в народних піснях...

Вертаюся до прапочатків, до генези рідної землі, збереженої в її казках-мітах... Воскресає чар, рапсодія великої книги... Стають бори з-перед віків, луги буйні та величні...

На тому ґрунті росли лаври й кипариси, щойно скандинавський льодовик змінює декорацію...

Все нестійне, все змінюється... Але земля, що її люблю — Україна, хоча думками обіймаю весь гльоб, овіяний шумом нескінченности...

.

Вакації 1874. року я ще перебула в Раківці.

Пізніше я вже ні тітки Христі ні бабуні не бачила.

Бабуня з роду Гофман — і я тоді думала підписуватися на своїх майбутніх творах „Марта Гофман”. І тоді вже снилися мені ці невидані мої твори в одній гарно переплетеній книжці з золотим написом: *Inedita*. “*Marta Hoffmann*”.

XI.

Біла книга — то була монографія мого рідного міста, але з неї залишилося небагато сторінок. Початкова дата — теж 1872 рік. Все, що я могла довідатися про історію міста, записувала в цю книгу.

У 1870. році відбувся ювілей заснування міста. В архівах магістрату, що приміщується в ратуші, збудованім серед ринку, є повно пергаменових грамот, документів та писем різних цехів.

Місто Миколаїв над Дністром засновано в 1570 році Миколою Терлом на грунтах Дроговижа, над допливом Дністра, глибоким Чорним Потокком. По Чорному Потоці залишилося русло, яке тільки по великих зливах наповняється водою. Місто лежить на відстані 45 км. на південь від Львова, майже в половині дороги, що веде через Стрий на Мадярщину.

Дністер пливе щойно через сусідне село Розвадів, отже місто по лівім боці віддалене від ріки на три з половиною км., але тому, що є ще Миколаїв у бобрецькому і брідському повітах, наше місто називається Миколаїв над Дністром.

Стратегічно це місто важне, бо лежить в улоговині, оточеній вінком узгір. Хребти узгір становлять природну твердиню. Крім того, місто з усіх сторін укріплене земляними та мурованими окопами. Місто, хоч мале, належало до „вільних міст”, не знало панщини, має досі свої ліси, поля, доми й маєтки в готівці й вартісних паперах. Німецьке міське магдебурзьке право було признане місту вже в 16-му столітті. Власники й урядовці-старости намагалися виключити „схизматиків”-міщан від участі в привілеях, навіть виперти їх поза мури міста, на Підлісся й Завалля, але славне українське міщанство боронило своїх прав і вело завзяту боротьбу, аж поки не перемогло старостинських насильників. Грамотою з лютого 1615. р. польський король Жигмонт III. забороняє підстарості Миколі Концкому в'язнити міщан, а в березні 1616. р. той самий король видає миколаївським міщанам „залізні листи-глейти”, які забезпечують міщан перед жорстокістю „державця” в Дроговижі. В січні 1617. р. король дозволяє Станиславові Добкові відступити миколаївське солтиство Іванові Терлецькому і його подрузі, Дороті з Куткора. В архіві збереглися ще „глейти” з 1617. р. для тодішнього бурмістра Федора Постригача і для кушніра Семена Черкавського. Міщани здобули владу й силу, були райцями в Раді й Лаві міста. У квітні 1623. р. король знову пригадує державцеві Миколі Остророгові, щоб він не гнобив міщан.

В 1622. році напали на Миколаїв татари і знищили його, а король грамотою з квітня 1623. р. звільняє міщан від данин і податків. Хоч були перепони, влада й адміністрація міста перейшла в руки міщан, і вони будують аж чотири церкви. Як свідчать старі метрики, всі чотири церкви були парохіяльні, мали своїх священників. Міщани, переважно ганчарі, були багаті й вигідні, хотіли мати церкву близько. На горі над цвинтарем побудували в 1641. році ще й монастир Василянок і церкву. Нині по ній нема сліду, тільки старий кивот переховується, як пам'ятка, в церкві св. Миколая. При монастирі були школа, шпиталь і захист для старців. В 1641. році домоворилися міщани зі старостою про участь у будові школи, ратушу і брам міста, одначе всі ці величаві будівлі скоро, бо вже в 1649. році, в час завірюхи Хмельниччини знищив огонь.

Миколаїв і досі зберігає вигляд українського міста. На три тисячі мешканців сотня латинників і тільки одна родина жидів. Так було в нас в 1870. році. Тоді в сусідньому містечку Роздолі на 6700 мешканців було 3500 жидів, 2200 латинників і тільки 1000 українців. В Роздолі була знаменна давнього типу синагога, але була там і наша церківця, одна з найгарніших типових церков, оточена галерією — естетична велич із далечині віків, що огортає душу подихом славної традиції. Місто Розділ над

Дністром близько, тільки перейти Веринь і Крупсько. Гарні ліси — „Роздільська Швайцарія”.

А вже в родинному місті моєї бабуні Лопушанської, у княжому городку Щирці, на 930 мешканців аж 710 жидів.

Наше місто мало таке право, що жида не сміли в нім поселюватися. Тут були все ті самі наші люди, а між ними славнозвісних ганчарів було найбільше.

.

Наше вільне відокремлене місто, таке своє й миле, зберегло досі традиційні прикмети побуту.

Не маємо багато українських міст із українським характером. Національно-громадську діяльність розвивала тут родина Устіяновичів. Уже в 1848-ім році відзначається тут надхненний поет Микола, а потім його син, маляр Корнило.

Узгір'я, що оточують наше місто, багаті на глину. Ганчарство тут поширене. Від копання глини сторонні люди називають миколаївських міщан „копачами”. У деяких родинах уже кілька поколінь трудиться ганчарським ремеслом. Здавна славними ганчарями були роди Яциків і Бринів. Ганчарство давало прибуток. Давніше не було залізного ні камінного посуду. Люди здалека приїжджали по ганчарські вироби. У торговий день, вівторок, цілий ринок був заставлений глиняними виробами. Можна побачити дзбанки, глечики, по-

двійні горшки, сполучені спільною ручкою, т. звані близнята, покритишки тощо.

Кераміка з формами української культури. Дитячі забавки з прикрасами: ляльки, птахи, собаки, півники та гуски — все це украшене поливою, але є й жовто-червоні, гладкі. На мисках великі похожі на зорі квіти. Переважає рослинний орнамент. Шляхетні лінії, наш орнамент, але посуд з глини крихкий. Формування посудини відбувається на давній примітивний спосіб на ганчарському крузі. Варстат складається з двох кругів, сполучених дерев'яним або залізним валом. На середину горішнього меншого круга кладе майстер потрібну кількість добре вимішаної глини, ногою пускає в рух більший круг, а руками формує бажану посудину.

Часто заглядала я до майстерні Яцика або іншого ганчаря. У просторій майстерні самі тільки полиці на посуд, по середині варстат і поважний мовчазливий майстер при роботі. Любила я дивитися на ту працю. Тут, хоч усе таке примітивне, проявляється творчий дух. Глина, чиста глина, перемішана, приготовлена, жде на творця, щоб перетворитися в якийсь предмет... Майстер здійснює з круга чепурні різноманітні форми, і речі виходять з індивідуальними прикметами майстра. Багато рефлексій будить у мене праця ганчарів. Оживаю, міцнію. Усе може бути мистецтвом. І праця рук може дати мистецький твір, коли в любові спрягає людину з матеріалом, коли виявляє, реалізує волю

людини. Творча праця, повна напруження, боротьби, конфліктів, кінець-кінцем є перемогою, доведенням безладдя до ладу... Кожний вдалий твір — це виявлення таємної волі. Не тільки поема чи малюнок, але кожна річ, що з людських рук виходить, може бути мистецька. Творити! Все одно що, але творити! Туга за ділом постійно в мені оживає.

Чуття дотику в ганчарів розвинене, і з-під рук майстра виходять химерні забавки, бо всі ці дрібні речі, ляльки, свиставки, скарбонки треба вже ліпити без круга, без знаряддя, а все це виходить у різних красках, формах та орнаментах. Є вироби і без орнаменту, чорні, зі сталевим відблиском, який дістають через шліфування гладким камінчиком. Чорної барви набирають вироби через придимлення. Вироби переходять через огонь, випалюються. Не кожний виріб добувається з печі щасливо. Трапляється череп'я. Ганчарські горни — це великі печі, що мають округле склепіння з випаленої глини. Випалювання посуду відбувається звичайно вночі. Палають вогні, випалюють глечики, тарілки, мальовані та писані. Ганчарі, що самі везуть свої вироби до Болехова, Дрогобича, чи куди далі, оповідають опісля про всякі пригоди зі свого життя. Це історія ганчарів. Кожний рід із покоління в покоління переповідає свої пригоди. І тут, на місці, трапляються пригоди. Обірветься берег, і глина засипле живу людину... Ями, що з них вибрали глину, заливає вода. Трапляється, що в такій ямі уто-

питься дитина. Коло Верині низка ям, там багаті поклади найчистішої ганчарської глини. Глина — це наймолодші поклади тут же, на поверхні землі. Тільки з первісної не занечищеної глини, каоліну, випалюється білий порцеляновий посуд. Хвилини, перебуті в майстерні ганчаря, будять усе нові рефлексії. З глини зліплена людина, та не кожна з первісної, чистої глини... Не всі з однакової глини. З пасивних істот формують, як з глини, чужі руки, що забагнуть, довільно. Та я не зважаю ні на що, прямую до самостійності.

Творити треба себе — з себе... Відкинути, що нам накинули чужинці. Відкинути чужі думки, бути собою, знайти свою власну ідею. Психологіза почалась у мене скоро.

Дивлюся на працю ганчарів. З шматка глини формується твір. Кожний твір на полиці в майстерні має своє місце, доки їх не назбирається на цілий горен. Випалювання судини — важний момент. Трудолюбні мовчазливі люди — ті наші ганчарі, справжні майстри, що в працю своїх рук вкладають і творчість духа.

Крім ганчарів, є в Миколаєві багато олійників та кушнірів. На ринку є кілька склепів, купці — наші люди: Збудовський, Мочульський, Стельмах та інші. Промисл у наших багатих міщан: Устіяновичів, Пришляків, Добушівських, Ланчевичів, Шаранів, Гурняків...

Ще в 1870. році була в нашому містечку тільки

одна жидівська родина: жид Шор мав при Стрийській вулиці „блатний склеп”. Його родина мешкала у камениці пані Марковської, в сутеренах, і була майже непомітна. Тут жиди не були такі самопевні, як роздільські, що приїжджали на торг, а стільки їх сідало на драбинястий віз, що аж вози ломилися. Тут вони несміливі. У робочі дні Шор перебував у склепі, в суботу — дома на перинах. Шорова зберегла звичай голити голову, ходила в перуці і в „бінді” — це накриття голови, нашите дрібними перлами. Діти-хлопчики з пейсами говорили жаргоном, мішаниною слів наших і німецьких. Ця одна старозавітна родина почувалася в нашому місті ніяково, не заакліматизувалася. На свято Гамана діставали від неї урядовці дарунки: вино й печиво „макагігі”. Між громадянами вільного міста вона чужа й несмілива, важко їй тут знайти когось на почесну роль „шабесгоя”, тобто такого, що наймився б у суботу засвітити свічку, запалити в печі, чи якнебудь послужити.

Наше місто багате, чисте, барвисте. Білі муровані доми, кожний окремо серед великих зелених городів. Жидівські душі, „їдіше нишумес”, не мали тут окремої божниці-синагоги, ні окопища, ні окремої вулиці — „гетта”, як ув інших містах, звичайних муравлищах фанатичних нуждарів...

Нема в нашому місті й того гидкого, несамотитого болота, яким славляться інші міста, побудовані на товстому чорноземі. Архітектура міста

одноманітна: тільки дві поверхові камениці, побудовані гр. Скарбком для його приятельок, пані Марковської і пані Кузьмінської. Боки чотирикутного ринку не зовсім забудовані.

При Стрийській вулиці величава церква св. Миколая. Фундаменти покладені в 1858. р. за пароха о. Шведицького, будову продовжувано за о. Біржинського, а докінчено за о. Пассимовича в 1874. р. Посвятив її митрополит Йосиф Сембратович. Сама будова церкви коштувала більше як 30 тисяч „золотих ринських”. Будовано за громадські гроші. Іконостас, намальований Копистянським, коштував сім тисяч. Церкву малював Корнило Устіянович. Жертволюбні міщани й міщанки, як Михайло Пришляк і Анна з Добушівських-Герус, купили до нової церкви оправлене в срібло Євангеліє, чашу й фелони.

На передмісті Підлісся є невелика мурована церква, в ній правиться Служба Божа кожної четвертої неділі. У церкві св. Юрія на Загуменні відправлялися богослуження до 1877. р. Тоді церкву розібрано й поставлено на пам'ятку трираменний хрест. У старій похилій церковці св. Спаса відправляли Службу Божу ще до 1873. року, потім вона стояла ще кілька літ замкнена в тіні великих лип...

Усе Болоння, давнє русло Чорного Потону, покривають золоті піски. Тільки де-не-де на цім піску, як острови на морі, сріблиться нехворощ-

полин. Гіркаве сріблисте молоде листя зривали люди на полинівку, а діти зривали ціле галуззя на віники. На пісках між срібними полянами в погідні дні розкладав мотузяр Пош свій мотузярський варстат (линник). Через ціле Болоння розтягалися линви, линовки, мотузи та мотузки. Робота на замовлення або на торг. Про Поша всі знали, що він, як і наш надлісничий Форж із Франції, — походить із шляхетської родини de Roche. Його дідо, здається, в час великої французької революції емігрував аж сюди і тут задержався. На тлі пісків і срібних полинів варстат мотузяра виглядав доволі цікаво.

На передмістях, на Заваллі, Підліссі й Болонні — скрізь хати міщан під солом'яною стріхою. Зайняття міщан професійні, прибуткові. Місце, де сходяться на розмови й де добивають торгу при чарці — це „ферляг” (тютюново-цигаркова крамниця), яку держали Устіяновичі. Він містився в ратуші.

Тутешня інтелігенція без глибшого інтересу до політики, до літератури або до знання. Живе собі з дня на день, та й один у неї клопіт: забавитися. У м'ясниці влаштовують домашні „пikніки”, на яких мусять мати обов'язково домашні пампушки, а для пань — „гrog”. Ці пампушки — то тема розмов наших пань, виявлення секрету „білої обвідки” на пампушках, тема й до обмови. Багато романтизму й утилітаризму на цих усіх вечерни-

цях і на балях на добродійні цілі. Тут на залі звичайно вирішується доля панночок. Мама на інтенцію „доброї партії” дають перед вечерницями на Службу Божу. А вони, ці панночки, такі без волі, пасивні! Низькі чола, очі, як у птахів. А о. Пассимович, що править на їх інтенцію Службу Божу, любить звичайно стати при вході на залю, робити перегляд та висловлювати свою думку: „Я зараз бачив, що панна Костя не знайде жєниха...” Але доні о. Пассимовича, доні бурмістра й тутешні міщанки були гарні.

А втім, родини урядовців живуть кожна для себе, хоч усі знають, що діється в інших. Кожна сплітка, чи правдива подія, самозрозуміло, з подробицями, оббіжить протягом одної години ціле місто.

Наші міщани говорять по-українськи. Пани з „крайсамту” — німці, тому поширена німецька термінологія. Листоношу називали „бріфтригер”, хоч ним був наш старий міщанин Шпитко, що одягав свою синю довгу опанчу та високу сиву шапку. Навіть „амтсдінерами” були один німець Булат, другий наш, Филипович. І аптекар, що звичайно буває чужинцем, у нас був свій, називався Алексєвич.

У найближчому селі Дроговижі перебуває постійно військо цісаря і короля „Галіції і Льодомєрії”. Щодня о восьмій годині ранку переходять парадні коні зі стаднини зі Стрийської вулиці на

львівський шлях. Для вуличної дівчорі велика атракція — ці парадні коні та жовніри в червоних „райтгозах” (штанах). Різноманітність на тлі сільського життя... Тишина й соняшні ниви, сіножаті... Люди живуть спокійно, вільно, без аспірацій, без пристрастей. Староміщанський одяг, льняні сорочки, але не з обшивками, тільки з великими викладаними ковнірами, по краях вишиваними червоною заповоччю. Багато сіють льону, конопель, з сім'я вибивають олій.

Сипкі піски заливає золото проміння, і нема восени калуж ні вліті сірого пилу. Людям не докучають великі морози ні спеки, містечко охороняють узгір'я.

Цікава є легендарна скеля на Лисій горі. Гора піскова, не камениста, а внизу орна земля. По середині гори виростає стрункий, як дівчина, пісковик-моноліт, другий нижче зветься „кобеля”, кільканадцять малих розсипаних каменів — це „гриби”; є й „пес”, що з „дівчиною” пішов на гриби і тут скам'янів. Давніше вкривали гору ліси. Дівчина Варвара не пішла в Зелені Свята на голос дзвонів до церкви, але на гриби в ліс, хоч мати їй говорила: „Не йди, доню, на гриби, збирайся до церкви, бо Бог тебе скарає і каменем станеш”... Не послухала, пішла. І скам'яніла! У хвилину, як у церкві дзвонили на „Достойно єсть”.

Друга легенда зв'язана з мотивом святкування „Рахманського Великодня”. У той день госпо-

дар орав ниву та й запався під землю разом із хлопцем, волами та плугом — і хто на Рахманський Великдень найде те місце, де господар запався, почує „соб-цабе” і гру хлопця на сопілці.

Є ще легенда про залізну браму, сховану в узгір'ї між Миколаєвом і Дроговижем. За тою брамою має бути таємний перехід до скарбів з часів нападів татарви. Але брама присипана пісками, заросла чагарником-ожинником, що трудно її віднайти, ту браму до захованих скарбів...

А ті просторі розкішні городи, ті цвіти, між якими і я виростала, і досі мені дорогі... Той дім, де я бачила своїх батьків, той дім, де я чула, що в ньому жив Микола Устіянович, залишився для мене на все дорогим. Той дім з городами — мій рідний дім, моя батьківщина... Для Миколи Устіяновича збереглась у мене все любов дочки до батька...

Спомини про Миколаїв і про село Побук, де був мій дідуньо о. Ілля, кріплять мене в найтяжчі хвилини...

Земля, де спочивають мої батьки й діди, їхні слова про обов'язки супроти своїх, нагадують мені постійно, хто я.

І все те, де є наші люди, називаю одним ім'ям — Батьківщина. І тоді любі мої знайомі бойки, і гуцули, і подоляки, і ті дальші, наддніпрянці, полтавці — це велика родина. Це край, де Найвища Воля покликала мене до існування. Тут виростало

„Треба тільки з'єднати її для ідеї, а буде готова до пожертви”.

Авторка „Хризантем” у 1912. р. біля афіші-привіту від українського жіноцтва у Станиславові.

моє тіло, тут розвивалася моя душа, тут ціле моє „я” — з'єднане з усім — і на все...

Як візія минулої молодости залишаться на все в пам'яті білий, просторий, мурований дім і великі довкола городи. Велике царство дитячих літ, що його бачу завжди в уяві — воно ніколи не вменшилося, не затратило нічого зі своєї краси й чару, бо я молодою виїхала з свого рідного міста і більше до нього не верталася — тільки мої думки все туди вертаються...

ХІІ.

1874 рік. Пані Штенгель зі Львова заповіла курс танців у нашому місті, якщо зголоситься відповідне число панночок та „кавалірів”-дансерів.

Записалося багато, записалися всі — і ті, що не потребували вчитися танцювати. Осінь. Мале містечко, а курс танців — тут щось нове. Пані Штенгель найняла залю в камениці пані Марковської. Іншої великої тут не було.

Моя кімната поруч залі. У моїх зайняттях знову непередбачена перешкода на довший час. Сходяться майже всі мешканці містечка три рази на тиждень і три години вертяться, танцюють. Мама сидять, дивляться. Мало котра з товаришок-дівчат підготовлена, і вчителька починає науку від уклонів, далі учить кроків до вальса. Лунає команда і те „раз-два-три, раз-два-три...” Пані Штенгель мучиться, пріє, числить: „Раз-два-три...” Учні й учениці шепочуть також: „Раз-два-три...” Вправи трудні. Тільки дехто відзначається привабливими рухами. З рожевих уст падає ритмічно „раз-два-три”. Більшість ставить ноги тяжко, незручно, для них наука танців — теж тяжка праця.

Не всім легко кружляти в такт музики. Старша сестра пані Штенгель грає до танцю. Деякі з танцювальників незручні, тупі, з непорушними лицями, мов у масці. Думаю, що хто не має природного слуху, не скористає з науки танців. Їх би вчити, як у школі ведмедів...

Власниця каменіці рада, має прибуток і рух, що вона любить. Приходить до нас, усміхається, оповідає: „У залі гамір. Молодь любить гуляти. Все любила гуляти. Школа танців — святиня Терпсихори!”

Усі танцюють уже вальса.

— Добре — добре! Пара за парою!

Чую голос команди, а то вже й французькі слова: “*Pier changement...*” Учаться кадрили. Одна з пань-маток проголошує: “*Kann man sagen, was man will, der schoenste Tanz ist Quadrille...*” (Можна казати, що завгодно, але найкращий танець — то кадриль).

Тепер уже більше пожвавлення. Надходить вечір. Сходиться тутешня „золота молодь”: Євген Енгель і фон Гаген, гордий, мабуть, на свій рід — чи не з часів Нібелюнгів... З чужинців, зайнятих при будові залізниці, приходять іноді інженери, між ними Мец, що говорить тільки по-німецьки та по-італійськи. *Chi — lo sa?* Дійсно. Хто це знає? На це його звичайне питання ніхто не вміє відповісти.

Приходить і Вальдемар П. Щось пригадую

собі. Здається, я його знаю: це він перед двома роками на інавгураційному балю дав мені китицю хризантем... А, може, зустрілися перед віками, а тепер взаємно віднайшли себе? Не розумію, але — знаю його...

Здається, за ініціативою цих панів пані Марковська й пані Штенгель просять мене, щоб я „своєю присутністю зволила украсити їхні вечори”. Уже скінчилися всі ті перші кроки, ціла та негармонійна метушня.

Годі було паням відмовити, однаково у вечірні години, коли є танці, нічого не можу робити.

Ой так! Не можу... Не можу... А думки, зупинені, рвуться... Рада б при тихій праці чути голос мого „я”, як голос моєї душі...

Душа й танець? Чи все тут не є танком життя і смерти? Образом Danse macabre, несамовитого танцю...

У старовинних народів танок був мистецтвом. І наші предки відбували плясання... А божественний танець жрекинь, гарний та ритмічний, був ви-словом творчої волі, екстази.

Тіло в гармонійному руху — як рух зір... Рухом керує воля...

.

І Костя К., дочка міського лікаря, буває на танцях. Хоч у неї модні туалети й вигляд архикнягині Гізелі, не здобуває в нікого щирої симпа-

тії. Багато іронії, певности себе, якогось штучного аристократизму, чи легковаження інших, не приєднує їй нікого. Вона мене не любить, (десять літ старша від мене), дивиться, як на дитину, і часто говорить про мене з мужчинами так, що я можу чути. Я все те ігнорую, маю свій світ...

Сьогодні говорила до панів-чужинців майже з обуренням:

— Що ви в ній бачите? Чому говорите про неї завжди в суперлятивах? Чим вона вас захоплює? Риси лица не зовсім правильні, неговірлива, худа...

— Власне, ця струнка блідава дівчинка незвичайна, одуховлена, її краса не залежна від правильності рис, ні від кольориту. Вона має щось, що називається душею — на це нема кращого пояснення. Багате життя душі опромінює її лице, її цілу...

Панове чужинці, не зважаючи на обурення панни Константини, говорили далі, мабуть, про мене між собою:

— Завжди спокійна, з тоном справжньої вищости — *distinguee*...

— Чи вона такою залишиться, чи тільки досі нерозбуджена дитина? Сама собі вистачає, собою зайнята, наче все, що довкола діється, не достойне її думок, ні уваги... Благородна неприступність княжни.

— Буде сильна характером. Треба тільки з'єднати її для ідеї, а буде готова до жертви...

.

З дівчат, що прибули на лекції танців з сусідніх місцевостей, подобається мені одна. Я, що між тутешніми своїми ровесницями не знаходила ні одної щирої посестри, знайшла в ній душу, рідну моїй душі. Чудове створіння! Очиці фіялкові, закриває їх довгими чорними віями, личко алябастрово біле, окрашене легеньким рум'янцем, етерична субтельна краса, чар лісової квітки — все це відрізняло її від інших дівчат... Інтуїції в неї багато, як і природного тонкого смаку.

Наші дівчата разом із Костею якстій з'єдналися проти неї вороже. Перешіптувалися, щоб почули панове: краса лица хоровита, риси тендітні, без виразу...

Жінка лікаря з Жидачева приїхала з двома доньками на час курсу танців. Старша з них називається Лідія. Молодша, може, гарніша, але для загалу. Справжня красуня: білявка, розкішна, добре збудована, з життям та охотою до танців.

Лідія вчилася танцювати тільки на те, щоб сповнити волю матері. Мати не любила її за ту її неземну красу, за ідеалізм — а, може, тільки була невдоволена, що не зможе змінити її вдачі. Між нами притягання посвоячених собою елементів... Вона для тутешніх негарна, та це для мене не важне. Люблю її, бо вона відмінна від інших, бо в неї лице виразисте, з думкою, інтелігентне, а мені противні обличчя пасивних істот, просякнутих еротикою, неспосібних думати...

Лідія чомусь мені трагічно близька, мов сестра. Вдивляюся в солодкий овал блілого личка, в очі у стилі Рафаеля...

І вона теж не є невільницею моди. Розмови про любов для неї неінтересні, про одяг нудні... Для нас цінні тонкі, мистецькі розкоші: для Ліди — рисунок-малярство, для мене — тони потрібніші до життя, ніж хліб... Від першої зустрічі, від перших слів розуміємо себе взаємно, нас єднає мистецтво. Про європейське малярство говорить пан Вальдемар, він знає галерії і сам малює.

Лідка, як я, одягає білі суконки. Часом прибираємо наші білі суконки чорними оксамитками або галузками живого цвіття. А коли мало, не стає цвіту, осінь усе багата на такі живі природні прикраси, як ягідки калини чи орябини, білої коралини, галузки блющу чи вересу... Можна в одягу єднати найбільшу простоту з фантастикою... Люблю — подобається мені морозна білість тюлів, що нагадує етерні висоти, і жалібна чорність...

.

Ліда й я — дві душі, посвоячені одна з одною поезією та своєрідним розумінням світу.

Ліда справді гарна, але не тією буденною красою... Чистота душі, туга за красою надає її обличчю відмінного чару. Краса душі, краса таємна, невловна, що її мистці такі, як Тіціан і Ботічеллі, вміли закріпити на своїх полотнах... Краса, що

не розбуджує еротики, ні жадоби, щоб її здобути тільки для себе, самому бути її власником, самому і знищити її... Краса, що зі світу низької любови підіймає у світ чистої уяви...

Ліда — ще майже дитина. Часом усмішка роз'яснить її лице, та мабуть, вона сама не знає, для кого ця усмішка. Так усміхатися? Це усмішка з іншого світу...

Усмішка, погода, як на лиці Мадонни Леонарда да Вінчі, Мадонни, що дивиться і на самого ангела, неначе з недовір'ям, здержливо. Горда дитина, що не дозволяє на жадне наближення — та враз вона й жінка, що знає свою вартість, уміє себе цінити.

.

Сьогодні був на лекції танців Євген.

— Прийшов я тільки для тебе, Марточко, ангажую до всіх танців. Хочу говорити з тобою, їду, знаєш, на довгий час у Відень і далі за границю.

Євгенові батьки, Енглі, були добрі знайомі моїх батьків. Євген бував у нас щоденно. Недавно померли йому батьки. Одинакові залишився спадок: два доми в ринку й управа пошти. Євген ледве чи скінчив двадцятий рік, стрункий русявий юнак.

Я все сперечалася, щоб мене не називав Марточкою, але він і при мамі жартував: „Мені говорити „панно Марто” — ніяково”. Мама й пані Марківська сміялися з нас, а його кликали Генком.

Знайомі в малому містечку — як одна родина. Та я від довшого часу говорю до нього „пане Євгене”, а втім, говорю до нього стільки, скільки вимагає чемність.

Пані Блянка і пані Нора кажуть: „Генко гарний, як бельведерський Аполлон”... Ну, так, але це для мене зовсім не інтересне. Музика або лектура поезій Шіллера дають мені куди більше насолоди, ніж балачка з Євгеном. Будь він собі найкращий і найбагатший між тутешніми хлопцями, не почувваю для нього більше симпатії, ніж для інших знайомих.

Пізніше, саме перед кадриллю, підійшов інженер Вальдемар. Ангажує мене, а коли я його перепросила, що вже заангажована, танцює кадрилль з пань-маткою, що була на лекції танців.

Євген розказує дещо, що пам'ятає з любих дитячих літ. Між іншим, оповідає, як чотирилітня Марточка була на дитячій забаві в рожевій шовковій суконці, обведений білесеньким лебединим пухом. Марточка слухала, дивилася на забаву інших дітей з виглядом чотирилітнього Сфінкса: в очах легесенька зневага до всього, на устах сумна усмішка. Не брала участі в забаві, ніхто не чув від неї словечка, всі інші діти гадали, що то велика ляля зі справжнім волоссям — і, коли Марточка закликала „мамо...”, всі діти сплеснули в долоні: „Ляля говорить!”

Воно справді так було. І я пригадую собі той

дитячий баль, хоч від того часу минуло яких десять років. Я, здається, була між ними наймолодша. І тепер ми тут зібралися чи не ті самі: Катті, Ріти, Генріети, Міці — і він найстарший між нами, гарний русявий Євген Енгель. Він усе був такий чепурний, деспотичний, голосний провідир дівтори. Він уставляв нас у ряд і починав, неначе який маг, таємні, незрозумілі слова: „Уно, дуо, трес, кватер, квінкве, секс; уно, дуо, раба, кватєр, квінкве, жаба!“ На кого впало це останнє слово, той починав забаву: „У перегони“, „В ката й мишку“, „Фарбу“, „Цензуроване“, чи „Будуємо міст“ або „Пастора“, чи щось інше. Та всі ті забави, що так захоплювали дівтору, здавалися мені якісь немудрі, і я не мала охоти бавитися.

Сьогодні ці спогади, оповідання Євгена мене оживили, я говорила більш, ніж звичайно.

Якось чудно, невідповідно до аранжування танців, звучав голос Вальдемара. Я глянула на нього: він змінений, виглядав дивно, суворий профіль, варазька сталь в очах... Шоста фігура кадрили, що звичайно тривала найдовше, сьогодні скінчилася скоро, без додатків, без програмового викінчення. Аранжер без слова прощання вийшов із залі. Пані Штенгель, учителька танців, аранжувала далі сама.

Товаришки питали цікаво:

— Ти порвала взаємини з інженером? Волієш Генка?

Я нічого не могла їм сказати. Ніякі „взаємини” не в’язали мене ні з одним, ні з другим.

На другий день Євген від’їхав до Відня.

.

Інженер Вальдемар цілий тиждень не приходив на танці.

Дівчата говорили:

— Бачимо інженера щодня ввечері: не зважаючи на сніговію, йде на прохід у сторону Тростянця. Ходи, Марто, з нами, припровадимо твого інженера. Без нього ці наші вправи відбуваються якось без життя, без дисципліни, шкода ходити на лекції. До того пані Штенгель заповідає комплети”...

Звичайно, я не думала виходити кудинебудь. Це мене ні трохи не цікавить! Я б рада, щоб ті танці раз покінчилися, щоб я мала спокійні вечори до науки, до читання. Приходжу на залю тільки на прохання пані Штенгель, як вона каже, „для репрезентації”. Вправлятися в танцях не потребую, приходжу тільки тому, що під час лекцій-гамору не можу працювати у своїй кімнаті. Однаково, дома, чи на залі, я приневолена тратити цей час. Почуваю себе тепер так погано, все тут таке неважне, без значення, життя таке без змісту... У цій юрбі я така самотна...

.

Сьогодні дівчата-товаришки привели інженера. Прийшли дуже веселі, з гамором і тріумфом, трохи злобно підсміхаються... Боюся, чи не просили інженера в моєму імені... Дівчата хотіли мати доброго аранжера, гадаю, що інших претенсій не мають...

Інженер приніс для мене хризантеми. На пелюстках цвіту тремтіли злегка зірки снігу... Подих свіжости.

Якось безцеремонно запитав, чи пан Євген є моїм судженим. Ми стояли перед дзеркалом. Я в задумі пересувала шнуручок перлин, не чула, чи не зрозуміла питання. Очі задержалися на хвилину на дзеркалі, в якому я бачила свою відбитку, але я не мала певности, хто це...

Зі здивуванням бачила я дівчину в білому одягу... Разок перлового намиста і цвіти білих хризантем... Намітка біла, тільки з білим лебединим пухом... Той малюнок з-перед двох років... Нагадався мені баль, і це дзеркало, і біля мене пан де Печка. Я вдивилася: мені здавалося, що бачу його в дзеркалі, наче б хотів стати між мною і Вальдемаром.

— Марто, ви маєте дивні бездонні очі... Великі, загадкові очі... Не бентежтеся, я не привик говорити компліменти... Тільки скажіть, чи Євген Енгель — це ваш наречений?

Як я звернула увагу на питання, воно видалося мені таким чудним, що я, може, перший раз у

його товаристві усміхнулась і нарешті, не знаю, чому, щиро відповіла:

— Ні з паном Євгеном, ні з ніким іншим я не заручена. Я нічия! Маю намір їхати за границю на студії музикології.

— Того вечора, коли ви танцювали й говорили з паном Євгеном, мені здавалося, що вас єднають з ним ближчі взаємини — і я не приходив більше...

Від того вечора ніхто мене не ангажує. Танцюю лянсієра, кадриль і вальса з інженером. Ніяких французьких польок-трамблянок не танцюю; волю розмову з Лідкою та з ним. Він банальної балачки не знає, говорить про те чи інше з ділянки науки чи мистецтва, щось, що цікавить мене й Лідку. Люблю його голос, у глибокому тоні його голосу помічаю відгуки душі бурхливої, палкої, хоч сам він завжди зрівноважений, холодний. Ми неначе посвоячені. Інший від тих усіх тутешніх, що їх зустрічаю, що знають тільки банальні фрази: „Як гарно виглядаєте!” Усі вони однакові, неінтересні.

А тутешні перешіптуються: „Рафінована кокетка, зробила „ероберунг”, зловила інженера...” І, хоч це друга половина XIX. ст., пані зиркають на мене й на Лідку, дивуються, що ведемо дискусію з мужчиною!

Дивлюся на них без гніву. Не легковажу нікого, але не говорю. Де бачу, що моя мова залишилась би без впливу, мовчу. Усі вони для мене

перешкодою, і я по змозі ізольуюся від них. Завжди сплітки: Ансова зраджує чоловіка... Блянка сепарована... Нора має нового коханця... і т. д.

.

Хризантеми мовчать сумні...

У юрбі танцівників почуваю себе самотною...

Сумна й тиха моя душа...

Минають дні... Минає все, і цвіти, хоч живі, вмирають.

Цвіти живі — а все дивлюся на них ,як на те, що вмирає, краса минає...

Чому дістаю від нього хризантеми?

Чому цвіти хризантем? Чи я вмерла?

Цвіти, що завмирають, нехай служать умерлим!

Цвіти дістаю — як символ любови, вони ж, в'януци, говорять про нетривкість любови...

Цвіти — символ смерти...

Одначе мовчанням і нетривкістю своєю мені цвіти дорогі... Живі, а вмирають...

На струнких білах пушисто-кучеряві корони цвіту, гарні — та холодні... Хвилясті пелюстки вбиває мороз.

Якоюсь легендою оповиті останні з останніх цвітів року.

Сумні хризантеми, як сльози, як сердечний біль — за тим, що радісне та найцінніше, за життям...

У них передчуття та спокій смерти.

У них завмерла краса...

У їхній душі пуста піль, мертвота гаїв... Інеєм покриті левади...

Іх досяг уже подих зими... Тривають сумні, але горді — як цвіти, останні з останніх...

.

На комплеті курсу танців, при котильйоні, коли треба було нагородити свого аранжера, я якось і без думки подала інженерові ордени, які мені дісталися, до вибору.

— Якщо ви, пані, згодні, прошу цього!

Я поглянула на орден: на білій стрічці дві золоті руки, сполучені стиском... Я подивилася на інженера — наші очі зустрілися. Неначе слухняна якомусь наказові, припинаю орден на його груди — він із подякою подає мені руку.

Не задержались наші руки-долоні довшу хвилину, не говорили ми ніяких ілюзій про любов, однак я чула, що ми з'єднані на вічність...

Його повага й серйозність у розмові притягали мене, ніколи не чула я ніяких компліментів ні натяків, нічого, що бентежило б мене, через те і здобув мою довіру.

І того вечора я дістала букет білих хризантем.

.

Шалений вихор-шум гуляє, женеться на роздоріжжі...

Подав мені —

цвіт білих хризантем...

Ті цвіти спізнені, сумні,

смерти символ-емблема...

Між нами стануть сили злі, ворожі,

разом ми не підем...

Чому? Чому не рожі?

Чому? Чому все біла хризантема?

.

А доля знає, кому й що подати вчас...

.

Хвилює лан пушистих хризантем,

а цвіти ті — сумна емблема...

Разом ми не підем...

.

Бренькіт розбитого вазона знов немило мене вражає, але товаришка Ріта й її наречений Мецгер зовсім не бентежаться. Він, що штовхнув незручно вазон, каже: „Мужчина й дівчина — це мусить закінчитися череп'ям!”

Та говорім про щось важніше. Вони не грають-ся ілюзіями-прочуттями, не думають про серце, що може розбитися, зломитися.

Вона дивиться здивовано на черепки вазона, думає про шкоду: вазон вже ніколи цілий не буде. Про серце не думає — тут нічого передба-

чувати, безвихідної ситуації нема. В майбутності нічого сумного не треба бачити...

Щасливі люди, оптимісти!

Мені бренькіт розбитого скла нагадує речення з „Коменіюша“: „Glueck und Glas wie bald bricht das...“ („Щастя і скло — як скоро це ламається!...“)

Перед лекціями танців Ліда приходить до мене. Люблю з нею говорити, бодай дивитися на неї. У неї риси лица грекині. Крім мистецтва, її ніщо не цікавить. До реального життя вона не підходить, її душа втікає від буденного оточення.

А коли Вальдемар вільний від праці, то приходить до нас, бо й він любить товариство Ліди.

Тоді справжні естетичні симпозиони... Не з гордоців... Корм для душі. Читаємо книги, які нам приносять. Він любить мою гру на фортепіяні. Не кожна людина інтерпретує музику однаково. Її треба мати в душі, треба співтворчости, щоб добути з твору головні, основні тони.

Вальдемар говорить про малярство ділово, зі знанням. Його критика сперта на знанні предмета, на ознайомленні з давніми й сучасними майстрами. Студіює з природи. А коли Лідка хотіла довідатися про жінок, що брали творчу участь у малярстві, Вальдемар приніс цілу книгу про малярок, що досягли найвищих почестей, доступних творцям.

У книзі читали ми про Єлисавету Шерон (Cheron), що досягла членства Французької Акаде-

мії, про французенку Рахелю Руйш (Ruysch), малярку квітів, яку прийняло до свого складу Товариство Мистців у Газі, в 1701 році. У малярстві 18-го століття займала почесне місце Розальда Карієра (Carriera), членка Больонської й Паризької Академій. Вона опанувала техніку та почала вживати пастелі. Віже Лебрен (Vigee Lebrun 1755-1842) представила у своїх малюнках епоху Марії Антуанети. Сама вона була чарівна жінка: її салон був мистецьким осередком Парижу, в нім сходилися літерати й мистці. Анжеліка Кавфман, німкеня, мала за свої твори признання цісаря Йосифа II і поетів Гердера, Гете та інших. Сама вона, дочка маляра Йогана, стала членкою Королівської Академії в Лондоні. Померла в Римі 1807. р. Її погруддя стоїть у Пантеоні. У галеріях Відня, Петербурга є її малюнки: вестальки, сивілли, Абелярд і Гельйоїза. У книзі історії малярства записані імена ще й інших визначних малярок.

В історії письменства зустрічаємо імена славних поетес: Сапфо, Колонна...

І в царині політики знаходжу імена великих жінок. Колись давно, більше як дві тисячі літ до Христа, цвіли сади Семіраміди, славні городи, що висіли в повітрі. Вона будувала міста в Вавилоні, її володіння досягали Індій та Африки. Царювала сорок і кілька років, п'ять поколінь корилось її волі, вона — королева, легендарна богиня.

Для Клеопатри, що нудьгувала, робили раби

дош... Сувора англійська королева Єлисавета боронила своїх прав, як правник. Московська цариця Катерина II, та, що привернула на нашій Україні тяжке кріпацтво, була сильна володарка. Її листи до Фридриха II, Йосифа II, Вольтера та Грімма зібрані у грубих томах. Великі жінки в усіх царинах, тільки в найбільш абстрактному мистецтві — музиці нема великих жінок. Жінка не дала світові таких творів, які дали Бах, Бетговен, Вагнер, творів-пам'яток могутньої творчої сили... Не дала досі жінка і таких граціозних творів, що чарують ніжністю чуття, як пісні Шумана, Шуберта. Нема жінки у стилі Моцарта. Те, що в музиці найбільш жіноче, створили композитори-мужчини. Фізіологічний фаталізм, чи жертва умовин, виховання, поневолення? Жінка не підготовлена, щоб надмір скарбів чуття, які зберігаються в її душі, вкласти з увагою в мистецький твір.

Проблема творчості жінки в царині музики хвилює мене. Визволена, свободна жінка стане володаркою чуття, заволодіє формою, з'єднає чуття й розум, ірраціональне з раціональним, у візії обійме світ, весь і в абстрактній царині стане композиторкою... Треба знання, свободи праці — і жінка теж зуміє передати світові в мистецьких творах ті скарби, що зберігаються у глибинах її душі...

Крім книг про мистецтво, приніс нам Вальдемар книгу барвистих саг про вікінгів, книгу пісень

скальдів. Він відгадав, що на мене сильно впливає магія Скандинавії.

Ще в Раківці я читала про скандинавський півострів, про таємниці міста Дронтгайм над Фйордом — там скелі Trollfind (Чортівський шпиль), а в них за кожним відламком каменя ховається якийсь демон... Сніги та сірі хмари — і тільки одинцем порозкидані шпилькові дерева та берези...

Мої думки часто ширяли в полярному колі, в царстві довгого дня і такої ж ночі. Щось наче з казки про початок світу, з часів, коли не було нічого, крім скель та льодів. Маєстат тиші. Сонце постійно на обрії. Ясно. День. Вечір, ніч не існують...

Краєвид далекої північної льодової країни з'являється в моїй уяві, як світ, мені давно знайомий... Чи була я там у якомусь втіленні? Чи мій рід від вікінгів? Як дівчина з-над моря, люблю скелисту землю й далечінь...

— Відблиск скандинавської душі... — сказав раз Вальдемар. Може його правда. Може я повинна називатись Аста, Астрід або Гільда, чи Гедда.

Сниться вулкан під снігом Ісландії, жевріє, палає... Відчуваю жар ляви і холод льоду...

Скелі — рами екзотики. Беклінівські чуда. Дивна природа: поля ляви, крижані ріки, льодовці й гарячі гейзери, гарячі джерела. Ріки то пропадають, то знову виринають з-під льодів. Вода прибуває нагально, аж треба втікати, щоб не вхопили хвилі та не залили раз назавжди. Маса води спадає через

гранітові пороги у провалля, розбивається на мряку. Гук заглушує голос людини... То промовляє природа серед пустелі.

Несамовитий край. Суворість витиснула на людині тавро поваги. Усмішка їй не до лица. Щастя не в розкошах, а в боротьбі-змаганні за право до життя, за свободу духа.

Книга Едди повна чару прастарих саг, у них геройська традиція Ісландії. А цій традиції вірні поети-романтики з першої половини 19-ого віку: Бярні Тораренсен і Йонас Гальгрімсон, вони вірять у гарну майбутність, як минуле.

Самітний острів, мов на якійсь далекій планеті... В IX-ому віці прибули сюди горді вікінги. Збори в проваллі Тінг-веллір — то перший їхній парламент. Мова з-перед тисячі літ, старогерманська.

Саги й пісні — то гордощі і скарби народні. Давні книги зрозумілі і для дитини, з них діти черпають силу до життя, до боротьби... Кожний тут почуввається республіканцем — і не треба їм чужої династії. Народ тільки стотисячний, не боїться проголосити свою самостійність, хоч не має ні одного вояка. Ісландці вільні, нічого й нікого іншого у світі не потребують; між ними нема прошаків, ні злодіїв, нема й озброєної поліції.

Спокій, відвага, чистота думок, почуття краси — це прикмети, унасліджені від давніх предків, вікінгів. А ці вікінги — символ змагання духа. В погоні

за красою невідомого життя дістаються на своїх
дерев'яних човнах до Вінлянду (Америка).

По морю, по морю пливем,
за нами вітер віє,
щитом нас криє
грізна Валькірія!

Важливим вислідом експансії вікінгів є засну-
вання держави над Дніпром — Рюриком, та його
братами. Державні мужі виростили героя, що

„столпіє вбивав”... Вільні вогні запалювали,
вільні вогні!

Хвала й честь від нас вікінгам, хвала й честь!

У гробах вікінгів на побойовиськах з X-го віку
знаходяться кістяки жінок зі зброєю. Жінка-борець
— то втілення жіночого ідеалу в уяві народу. Про
жінок, що борються, говорять старогерманські саги.
Міт творить жінку Валькірію. Вона озброєна си-
дить на коні на краю хмари, дивиться на бороть-
бу та вибирає між борцями тих, що ввійдуть до
хороводу бога Одіна. Валькірії після бою вели
душі героїв до Вальгалли...

Люблю ці північні прастарі пісні:

„Хто вернеться додому, той золото п'є,
а хто в лютій січі умре,
той з Одіном вічно в Вальгаллі ясніє...”

Люблю ці прастарі північні казки, прості й
сильні, повні чару й таємної краси. Манить мене
краса того далекого острова, замкненого Атлан-
тикою. Жива традиція геройства й таємна сучас-

ність... Завіса мли підіймається... Бачу верхи вулканів, ляву... А на узбіччях сірих скель мокра зелень ялівців, обсипана свіжим снігом...

Вид тієї північної природи мені миліший, ніж південні запашні помаранчові гаї, оази пальм, ніж магнолії й мірти.

ХІІІ.

На нашому горищі великі старі скрині та всякі коробки, а в них справжні скарби... Тільки, як у казці з „Тисяча й одної ночі”, сказати магічне закляття „Сезаме, відчинись!” — а можна знайти все, що потрібно до бальової туалети. Матусі тепер байдуже дивитися на ці дорогоцінні речі — і я теж не все та й не усім користуюся. А є там сукні з мори, оксамиту, з лями — ще бабуні й матусі, а також тітка Ліна й тітка Неля поприсилали для мене свої колишні туалети. Чорних шовкових суконь є аж шість, багато білих тюльових, муслінових і тарлятанових. Між іншими, є сукня картата, шкотська, обкинена червоним шовком, попеляста „принцеса” з блакитними кокардами, пенюари — це все на горищі до моєї диспозиції. А я не знаю, що з цим робити. Є ще і шнурівки, стальки, обручі з кринолін та тюрнюр, що я вважаю за зовсім зайві речі. Вибираю тільки дещо з білих матерій, комбіную. Щодня скомбіную щось свіже для себе, біле. Люблю контрасти барв... Різко відділюються одна від одної біла та чорна барви. Рішуче знаю, чого хочу... Скільки змін, комбінацій!... Най-

частіша моя туалета: муслінова суконка, ідеально біла, без вирізу, широкі грецькі рукави; чорна суконка з легкого матового шовку та оригінально змодифіковане фішу (морщене мереживо під шию) Марії Антуанети; сукня крою „принцеси"... Хочу в одягу мати почуття власного типу, свободи...

Тріумф двох клясичних кольорів, скомбінованих один з одним — білого й чорного. Чорна сукня, на раменах жмуток білих хризантем. Велична цілість: чорний шовк і біле мереживо. Біла міка (грубша матерія) і по три чорні оксамитки, нашиті на краю. Біла батистова суконка, прибранна білим ручним гафтом — і чорне шовкове болерко (корсетка без рукавів). Джетова (кораликова) чорна матерія і білий тюль... Сполука білого кольору з чорним, без уваги на моду, все гарна. А мої біло-чорні комбінації немало напсували криви тутешнім старшим паннам і паням. Саме ці жінки в Бальзаковому віці говорили: „Ця дитина своїми біло-чорними сукнями та загадковою мовчазливістю забирає нам хлопців”.

Тоді покищо моя творчість проявлялася таким способом. Я тужила за поважними студіями. Оці танці, балі, комплети, пікніки, що відбувалися в суміжній залі — все це спричиняло шалену тугу-розпуку — та про це я нікому не говорила.

Творити! Все одно, щонебудь, але творити! Людина хоче краси, а коли її нема, творить її з своєї туги. Наші твори — втілення нашої туги...

Чи для себе, чи для пань-мешканок камениці, в'яжу кокарди, добираю кольори. Пані кажуть: „Тавзенджюстлерін” (майстриня на тисячу рук). Сукні шие, викінчує для мене шваля Штрогаль-мівна, але все за моїми вказівками.

Творити! Тони! Слова, як квіти, я люблю їх! Укладати букети з польових квітів, співати симфонію білих сніжинок. Але, коли через гамір, що доходить із залі танців, важко про щось думати, щось писати, чи компонувати, імпровізувати музичні образи, то ростуть з-під голки квіти та колосся...

Гаптую на білих батистах та муслінах, творю узори з наших мотивів на фальбани до суконь, на кризи (складані підшийники й нарукавки) а ля Марія Стюарт. Не прикладаю ваги до туалет, але в теперішньому оточенні годі думати про умову працю. Треба покищо користуватися скарбами Сезаму.

Переглядаю ці бальові речі: убрання з шовку, багато стрічок, різних дрібниць, що колись моя матуся прибирала — тепер це все здається їй непотрібним лахміттям із минулого... Цілі жмутки листя, папороті — наче природні квіти з шматками червоного оксамиту. Мама ще й тепер дістає сукні-моделі з магазину, „Дому моди” пані Адамович у Львові. Вона близька своячка мого батька й має першорядний „Дім моди” для магнаток, але моя мати все й усі туалети діставала від неї.

Капелюхи — як поеми, гірлянди квітів, мережки, ткані золотом... Може тому, що матуся гарна, своячка мала приемність присилати ці гарні дорогі сукні, а моя матуся почувалася в цих гарних дорогих сукнях зовсім вільно, природно. Усі миколаївські пані вкупі з панею крайсгавптмановою заздрили їй цих суконь: ні одна про такі туалети не могла навіть мріяти... Краса й туалети моєї матусі — через злобу впливових пань — уже раніше спиняли аванс батька та спричиняли непорозуміння. Тепер мої ровесниці і старші дами заздрісно і злобно дивляться на мене. Товаришки звичайно мають одну білу муслінову суконку, яку на другі вечерниці фарбують у синьці на синьо, а там знову перуть, виварюють та фарбують у шафрані на жовто або в алькерносі на рожево. Багато труду...

Я сама ніколи не купувала б вибагливих, дорогих речей. Воліла б допомогти бідності, чи купити книжок. Я думаю про інші прикраси, убори, про нашу народну ношу. Мені подобаються вишиті сорочки наших міщанок і разки червоних коралів, а ще більше рисовані мальованки й вишиті сорочки бойкинь із рідних сторін матусі. Ці одяги для мене ж кращі над усі моделі, спроваджені з Парижу до магазину пані Адамовички зі Львова.

Між матусиними речами в нашому „Сезамі” находжу, як справжній скарб, штуку матерії теж із „Дому моди” нашої своячки. Тонка вона, ця

матерія, селединова, переткана сріблом і золотом. Здається, на зелень отави впав іней, а сонце озолочує її. На такому тлі хотілося мені розкинути листочки берези в усіх відтінках золота і багру, як восени, коли на зелені отави впаде листя, а отава вже посріблена інеєм і озолочена сонцем... Гаптую листочки. Вийшла казково гарна річ. Такої суконки тут ніхто не може мати. Одягнуся, як попелюшка та... чи з'явиться коли княженко, що йому все можтиму сказати?...

Але й без вишитих листочків драперія укладеної матерії захоплює. Щось стихійне... Срібло й селедин... Як повинь... Як розлиті струмені розбурханої гірської ріки...

Не можуть вміститися в тісному камінному руслі, несподівано рвуть греблі, розривають усе, що стрінуть на своєму шляху, і несуть... Нагадується повинь і водяні русалки-феї в сріблисто-селединових одягах...

XIV.

У сумерках чорний полиск фортепіана з білими картками нот на пульпіті. Клявіші білі й чорні, білі й чорні... І тони пливуть із них, як блиски й тіні, як блиски короткі і змінні, як щастя й біль...

Хотіла б я питати його про нашу майбутність. Зустріч наша неначе поза дійсністю, тільки в царині мистецтва... Поза цариною мистецтва все мені чуже, а коли говорю з людьми про буденні справи, мені здається, що не я говорю. Говорю тонами. Говорити словами про звичайні речі не можу, не хочу.

— Виглядаєш, як образ до пісні Шуберта: „Лиш той, хто знає тугу, знає, що я терплю”, — сказав Вальдемар.

— Грай ще, грай! Твої тихі звуки, неначе світляні смуги, кинені на сіре мовчання, на повне туги мовчання...

Між світлинами-репродукціями славних європейських мистців (їх приніс Вальдемар), була одна, неначе моя світлина, і я питала його, звідки він її має.

Він пояснював цю репродукцію, а далі сказав:

— Я шукаю такої. Цей образ давно вже увійшов у моє духове життя. Це — ти! З першого погляду я пізнав тебе, ще тоді, коли був тут перший раз, на інавгураційному балю, хоч ти була ще така дитина... Здається, сперевіку знав я тебе і знову мусів стрінути. Підсвідома сила єднає дві істоти. Здається, неначе б зійшлись вони в повторному втіленні, такі собі знайомі та близькі... І ця хвилина — доповнення попереднього нашого існування.

Я дивилася на малюнок. Дівчинка в білому одягу, м'яке шовкове волосся, таке дуже шовкове, що пливе, як хвилі... Меланхолійна силуета. Великі очі напівзаслонені повіками, задивлені поза цей світ. Сперта на фрамугу вікна, самотна. Біла ніч. Лице дівчинки виявляє тугу. Вона без слів мовить: „Лиш той, хто знає тугу, знає, що я терплю...”

— Зовнішній вираз один — у тої на образі і в тебе. Еквівалент душі артистки у шляхетній будові тіла. Дивися, дитино: вона невловима мелодія... Вона має твої очі, твоє волосся, твою душу...

І в захопленні він підняв руки, простяг їх, неначе б у душі бачив сон великий, та хотів дати йому вигляд, оживити його...

Говорив фрагменти віршів:

Я знав, що стріну тебе, єдина,
знайду таку, як бачив в снах...

Заслухана в легенди золоті,
задивлена у світ майбутніх днів,
звертаєш лет на новий шлях...
Я зустрічі бажав з тобою,
моя ти Беатріче...

.

І знову думки Данте з „Божественної Ко-
медії”:

— „Пані, що має любов у своїх очах, поглядом підій-
має, скріплює, наворачтає... Куди перейде, кожний по-
вертає очима за нею, а поздоровлений нею, відчуває
биття серця...”

— Чому дивлюся на тебе, як на сестру, далека
панянка, мандрівнице, що прийшла з якоїсь неві-
домої батьківщини — ти, якої ніколи більше вже
не побачу?...

— Часто, — казав Вальдемар, — і мене томить
туга, що мушу тебе втратити. Та ні! Вірю, що не
загубимося в юрбі. Далека ти юрбі... Таку тебе
я тут зустрів, таку, як собі вимріяв...

.

Кілька спільних днів — як вічність...

XV.

Пам'ятаю слова Вальдемара:

— Але ти, біла дитино, володарка над пожаданням мужчин. Ти засвята, щоб цілувати тебе. Справжня любов гасить полум'я жадоби. Твоя музика розпалює, підсилює високі, чисті вогні, ясні, святі вогні... Зігфріда радніше, ніж Трістана. І я не піддаюся бурі чуття: цілую тільки краєчок твоєї білої суконки...

Пригадую собі ці слова Вальдемара. Вони були б зайві, бо почуття любовної палкості в нього ніколи не проявлялося, але тоді ввійшла з залі до моєї кімнати товаришка Ріта зі своїм нареченим, поручником Мецгером. Дівчина пухка, з широкими клубами, розкохана, він незвичайно червоний. Ріта, безтямно палка, цинічно мене питала:

— Чому сидите віддалеки, ви, такі близькі собі?

— Що в тому дивне? Чи треба нам наближатися фізично? Відплив надміру чуття можна знайти у спільній праці, в мистецтві, в ідеалі... Розкіш естетична, музика, книжки — це мені промовляє.

— А мені — цілування уст коханого хлопця.

Якби ти пізнала вартість-розкіш поцілунку, довгого розкішного поцілунку!... Ви не цілуєте Марти? — звернулася до Вальдемара.

— Марта засвята, щоб її пожадати, як жінку з крови й тіла! Вона є на п'єдесталі...

Червоний поручник зареготався і сказав іронічно (він говорив тільки по німецьки): — „Gralsbotin, die dem Gral dient, doch sie wendeln muss das Goettliche in sich, moecht lange nicht.... (Посланиця Граля, що служить Гралеві, але мусить змінити в собі божественне, не могла б довго...)”

Але Вальдемар перервав його мову:

— Не дивуюся вам, поручникові Мецгерові, що хоче „nur Fleisch..... nur Klumpen Fleisch...” (тільки м'яса, тільки шмат м'яса...)

— Не всі люди такі як ви, „андрегіни”, безстатева пара, містична пара... Благородні! Головна проблема любови для такої пари мусить бути чимось дискретним, про що вони не говорять. Такий наречений, щоб не нарушити святости платонічної любови, деінде заспокоює природний голод своїх бажань...

— Такі зовсім ординарні слова можуть говорити тільки розпусники, яких ідеалом є Wuerstel und Bier. (ковбаска і пиво). Це зневага!

Боюся поединку, за що у військових не тяжко. Звертаю Вальдемарові увагу, що поручник не тверезий. Він і Ріта щойно були в буфеті, їли ковбаски та пили пиво. Тепер ще й уст не обтерли,

а вже цілюються зовсім безцеремонно, таки при нас... Неестетичний і негігієнічний еротизм!

Інженер, дуже вражений, прохав, щоб я ніколи не говорила з тою панною та не дозволяла їй більше приходити до своєї кімнати з поручником.

— Статевий інстинкт, — каже Вальдемар, — зарано збудився в тої панни... Вона зовсім безсоромна, вона майбутня Мессаліна...

Ширококлуба випрямлена Ріта говорила про те, чого я досі не відчуваю. Мої сили абсорбує умова праця. Жінка — на мою думку — легко може бути поздержлива. Поздержливе життя дає одуховлення, досконалість, довершеність. Я прагну сили духа. Кажуть: у діонізійському пориві є краса, є наближення до буйної природи. Але, мабуть, гедонізм супроводить гіркість. Може. Але ж це все зарано... Дівчата, мої ровесниці, розвинені однобічно, фізично. Вони не займаються ні наукою, ні мистецтвом. Дехто питає мене: „Чи ти що відчуваєш? Чи в тебе дрижить серце? Чи ти імла? Холод країни фйордів? Чи ти живеш, чи тільки виринаєш із легенд минулого?...

І тільки через потиск рук тоді заблисла переді мною зоря спільного назавжди існування, але з куди більш променистим блиском, ніж для тих усіх Міці, Рітті, Катті, що цілюються при „гальбі” пива та ковбасках...

Погляд наших очей спокійний, чистий. Ніщо

не нищить гармонії, ми блискучі перемогою духа, сильні перемогою самі над собою...

А, власне, ця наша любов — це любов по крові, це любов братніх душ. Еротизм будиться, певно, щойно в огні великого кохання. Мені здається, що справжня любов — то мистецтво, як поезія, як музика...

Аскеза. Любов з містичною печаттю... Любов чиста, ідеальна — успадкована в жінок нашого роду.

Жахом наповнюється серце на думку, що вони попадуться в руки брутальних деспотів, дегенератів. Самовідречення, перемога жадоби — це справжня воля! Вільний той, хто панує над жадобою.

Хвилинка еротика, поцілунок, пестоші — це не любов!

Можу захопитися тими самими ідеями, що й він, жити для тієї самої цілі, що й він... Але, віддаючи себе іншій істоті, не хочу нічого втратити зі свого „я”. Хочу бути володаркою свого чуття. Відчуваю величність і силу краси ідеальної любови. Моя любов — це любов душі, це не любов ефемериди, самочки до самця, не туга тіла за тілом.

.

Сніжнобілі хризантеми у стрункому вазоні прикрашують ріг мого столика. Коли працюю, люблю мати біля себе ці цвіти — білі хризантеми, а маю

їх завжди багато від нього... Ось тут стоять вони, ці сніжнобілі хризантеми у стрункому вазоні на розі стола...

А коли в мене є Лідка і хочемо, щоб Вальдемар прийшов, ставлю вазон хризантем в амбразурі вікна... Коли в мене є хтось такий, що не підходить до наших розмов, забираю з вікна хризантеми. Естетичні симпозиони не для всіх, поява деяких осіб псує настрій, і тому Вальдемар пропонував такий спосіб порозуміння-повідомлення, власне, того дня, коли трапилася немила розмова з парою наречених, Рітою та Мецгером.

.

У музиці знаходжу себе... Тихне буря — і настає дождання чогось ясного...

Коли граю, одягнена в білу сукню, Вальдемар називає мене вагнеристкою. Хотів би бачити мене великою артисткою, бути моїм імпресаріо закордоном.

Музика гіпнотизує, під її впливом писала я свою першу пісню...

Звуки творять образи. Бачу, граючи твори Вагнера, ліс та обриви скель, що заступають вхід до Вальгалли...

Чи він, Вальдемар, урятує ув'язнену Валькірію, чи Зігфрід?

Прочуваю конфлікти, катаклізми. Таємні, темні сили поплутають, знищать усе... Із позасвітніх

країн доходять перестороги... І заклик... Музика перестерігає, наказує діяти.

Граючи Вагнера, вертаюся з ним до праджерел нордійської раси.

У музиці знаходжу своє „я”. Чиста хроматика мені противна. Спокій дають гармонійні торжественні довгі акорди...

У серці встає пісня, домагається життя...

Пісні треба віддати всю міць душі...

Я хотіла б створити пісню — апотеозу неземної любови, пісню без слів, мелодію, симфонію веселок-райдуг семибарвних — „нескінчену симфонію”...

XVI.

Робота при будові залізничного шляху закінчена. Можу догадатися, що Вальдемар від'їде.

Імпровізую Valse d'adieu. (Прощальний вальс). За вікном у повітрі все ще крутяться білі пластівні снігу. У вазонах цвітуть іще білі хризантеми... Думки линуть за ритмом мелодії... Поволі нахожжу ритм танку у всесвіті...

— Грай ще, грай! — каже Вальдемар. Стричаємося очима. Розумію. Уникаємо прощання. Хоч, може, цей вечір останній і, може, завтра корабель відплине до далекого Дрондгайму, слово „прощай” із уст не добудеться... Навіщо? Що висловлюють слова? Що гарантують? Усе тривке й нетривке. Навіщо обіцянки? Так відійти, обійти хвилину прощання...

І так відійшов. Можна вірити у тривкість почування, можна вірити і в нетривкість почування — однаково все минає...

Доцвітають білі хризантеми... Крутяться білі пластівні снігу... Ще не весна...

Спогади дитячих літ, далі зустріч із ним у часі — це все такі свіжі, недавні події, ще й не остиглі,

що важко їм надати форми; все перейшло через полум'я чуття та щойно тужавіє...

З кожної хвилини, з кожного переживання рада б я добути зміст, але гамір доквілля не дає мені змоги висловитися...

Усе залишиться тайною... Боюся, що все покрие темінь ночі...

.

Чи правда це, що був ти, чи була я?

Усе без почину — кінця... Вічність, як чорний океан пливе... Ніч-темнота все проковтне...

Хто ти? Хто я? Сон? Тайна?

Усе пливе... Нема його ніде — а все ж в всюди...

Плачу, хоч не вмію назвати причину до плачу... Чого я плачу?

Я заблукана дитина, я серед широкого світу — а моя дорога повна гострого каміння...

.

Його нема...

Не маю сили сумними тонами ворухити тишу — не доторкнуся клявішів, ні білих, ні чорних... Боюся барвистих трелів...

Його нема...

Музика прибільшує тугу... Нехай спочиває-мовчить фортепіан! Мелодія, як чорна вода, непо-рушна, тиха, мертва, у глибині душі нехай тверд-не... Буря тонів у глибині, а зверху тиша...

. Мовчазливі білі й чорні клявіші... Останки зів'ялих хризантем із останніх букетів, що їх при-слав мені ще з дороги, зі станції, нагадують похорон, цвинтар, і я не маю сили-відваги вичарувати-викликати мелодії... Нехай спочиває фортепіан!

Під снігами спочив і лан хризантем...

Про кого думаю? За ким тужу? Чи все у моїх спогадах буде жити тільки Вальдемар?...

А в душі дзвенить гураган звуків, прелюдії та скерца...

Що таке фальшивий акорд? Фальшивим акордом уривається пісня цього світу...

А коли стрінулися ми в часі, було в ту хвилину щось наче щастя... Були тоді цвіти хризантем, як зорі яскраві, а зорі були, як цвіти...

Буря осени розділила наші тіні — і зів'яли зорі-цвіти білих хризантем, і погасли цвіти-зорі за хмарами тяжкими...

.

Скоріше, ніж краплина роси висихає в жарі сонця, скоріше, ніж гине цвіт, коли впаде снігова завія, скоріше, ніж несподіваний нагальний вихор переганяє хмаринку через обрій — скоріше — скоріше минула ти, ясна хвилино!...

.

О, я б тут в'янула, як скошена незабудька в'яне на килимі трав...

О, я б тут думками-піснями тужливими солов'я переспівала, якби ти, милий, не вернувся до мене...

Але ж ні, ти вернешся, ти вернешся, милий мій!

Чи буде розлука наша довга чи коротка, ти знаєш, відчуваєш, що я жду тебе...

.

Тихі, тремтячі, несмілі тони імпровізації пливуть, а далі кріпшають, добуваються, як хвиля вітру, з глибини святого гаю...

Виринають налякані тони з тишини, зростають у могутнє, величне крещендо...

Божеественна, величава мелодія — образ по втіленню щезає...

Дочуваю з далечини мелодії, бачу образи... Рами, що їх дає музика, виповнюю образами переживання...

Скомпліковані акорди передають шум бурі, розбурханий шум бору...

З усіх мистецтв музика мені найближча, з глибини душі добуваю символи чуття...

Слова не дають цілого багатства сконденсованого переживання...

Коли всі, зайняті собою, голосно говорять, я граю... Вони не чують, не розуміють музики. Можу грати, щоб тонами висловити те, що відчуваю.

У партитуру вкладаю свою тугу, переді мною відчиняється далечінь, безмежність... Зимне біле море, і корабель, і мета... Самітні затоки, суворі скелисті фйорди, хвилі... Боротьба зі стихією, проваллям...

А провалля тягне у глибину, у темінь, на дно...

А тут білокрилі меві кружляють, і сонце, що не заходить... А він падає на дно, в тишу... У годину призначення, у хвилину уродження кожне досягає, досягне дна, спочине.

Чи граю для нього живого, чи для вмерлого?

**
*

Я перлин низки в'язала,
брала чорний стрій, —
що це „зрада”, я не знала
й не прощала мрій...
Я вбирала хризантеми,
не червоний мак;
сумні, білі хризантеми —
чи це добрий знак?
Зблідло щастя, згасло, вмерло,
мов маяк у сні,
хризантеми, сльози-перли
лишились мені...

**
*

День погідний. Небо без хмар, чисте, як моє серце, а проте тінь оточує мене, тінь досягає мене...

Я сама, вічно сама, хоч і серед людей; я сама, бо ні з ким не говорю про себе.

Живу тільки з квітами та думками про Ліду і

про тебе... А ти — чи в великому світі знайдеш хвилину, щоб подумати про мене? Чи вернешся? Чи правда те, що говорять про тебе та про паню Ансову?...

.

Мое серце не вірить у сплітки. Це інтрига, вигадана кимось, не знаю, для чого. Пан Мец, той, що розказує небилиці про мої взаємини з паном де Печкою, поширює теж відомості, що інженер Вальдемар Н. виїхав з панею Ансовою до Бельгії. Ансова сестра не заперечує, що братова виїхала до Бельгії, але не з Вальдемаром. А втім, ціла ця громада інженерів, як громада перелітних птахів, в один час полинула за хлібом кудись на захід — до Франції, чи до Бельгії.

Ансівна оповідає, що братова стрінулася в Парижі з її братом, тобто з своїм чоловіком, хоче з ним поєднатися, але він не хоче з нею жити. Обереігається, щоб його самого не застала в його таки мешканні. Бо у Франції, за давнім Наполеонським подружнім кодексом, коли звінчані, а потім розведені зійдуться самі *tete a tete*, уважаються правно знову подружжям.

Боюся. Коли до мене доходять неправдиві вісті про Вальдемара, може до нього доходять сплітки про мене. Листів від Вальдемара не дістаю, але — їх може забирати Євген, що, повернувшись з Відня, знову управляє поштою.

У листі з датою 24-го квітня 1875. р., адресованим до пані Марковської, Вальдемар повідомляє, що їде за границю, та просить передати мені привіт.

Часом серед самотньої тиші доходять до мене таємні вісті без пошти — на хвилях етеру. Нас розділяє простір. Його слова не доходять до мене, одначе я чую його мову — без слів:

— Не питай!... Не вимагай від мене сповіді, але не забувай про мене, як і я не забуваю про тебе!

Держи мене силою своєї душі при собі, не випускай мене з думок ані на хвилину!... Ані з чуття... Держи мене цілою силою, інакше загубимось і не стрінемось у безмежжі просторів і віків...

Думками про себе держимо себе, перейдемо прірви — стрінемося..."

Часом на самоті чую твою мову без слів, пливе кудись із далечіні, з цього, чи того вже світу...

.

Після повернення з далеких країн мого царства — яка сіра буденність!...

А мовчання з усього найкраще... Мова не має слів... Слова зайві... Музика більше говорить — і чар, і сила музики в тому, що говорить про те, чого не скажемо словами. Ненадійна імпровізація мелодії і слів — це те, що я найбільше люблю...

І жаль, і жар серця, тугу, і мрії, і передчуття висловлюю музикою...

На сумніви й потайні сльози, на розпуку — ліком-розрадою музика... Утікаю від довкілля, живу з безсмертними духами музик — жаліюся, звіряю їм ранні мрії, сни серця виповідаю тонами. Загублене власне „я” віднаходжу при звуках, із темного хаосу виходжу на світло...

А тони такі тихі, як шум липового листя, як шум того листя, що шумить найм'якше, найтонше.

Із хаосу мрій стає думка... і гасне... І раз і другий стає думка і гасне...

Заблукана я, неначе в лісі, йду, знову вертаюся, дивлюся-шукаю стежини... Утомлена, безпомічна стаю... Світ гасне... Тони вмовкають, тони, тихі, як шум липового листя.

І знову відзивається один тон — тільки один тон, як дзвін, як далекий відгук грому... А далі сумні тихі тони, темні тони... У душі боротьба віри і зневіри, надії й розпуки...

Чи справді він умер-загинув?...

Не хочу правди, нехай не дійде до мене лиха вістка!... Нехай жаль не розриває мого серця!... Нехай не гине дух у сумерках жалоби...

Пливають мої тони, як шум липового листя...

Погасає останній акорд...

.

Ніколи не говорив банальних фраз про любов, про вірність...

Хотів бачити мене артисткою-піаністкою...

А коли говорив про нові ідеї, простягав руки перед себе, щоб опісля сплести їх знову, неначе б обіймав любов'ю весь світ... Цей глобальний жест неначе ілюстрував, що він соціаліст.

Слова його поважні, але я їх розуміла... Ішли з душі до душі й були неначе присягою не тільки на життя... Присягою був тоді потиск рук...

І тільки до нього я належу, не зважаючи на розлуку тут і там... На вічність... Полум'яний вихор туги почерез море несе мову-листи...

А хоч би і вмер, любитиму! Любови ніхто не відбере, не заборонить!... Незмінне в мене бажання волі — до діл, до мого кохання...

Скажу вам, квіти мої, казку про себе саму, тільки зачекайте хвилину.

Тут хтось притоптав вашу сестричку... Підніму її, підпру, до сонця зверну вітки — отак, нехай росте просто. Нехай благословення буде з нею!

Мені робиться на серці весело, радісно, коли можу допомогти квітці. Усьому, що стрічаю, рада б я допомогти — тільки не все знаю, як і чим можу допомогти.

Між вами нахожжу щастя... Воно є і в самому існуванні. До вас доходять відомості звідти — з джерела світла.

Скажу вам казку про себе.

Я квіткою була в темному борі. За світлом тужила, сестрички мої... Чорна буря стрясла крап-

лину роси, мій єдиний скарб — і я тоді вмерла з великої туги...

І скажу вам, квіти, казку про себе.

Я була пташкою, що опинилася в нордійських країнах — одне крило згоріло в жарі вулкану, друге в льоду замерзло.

У чорному вихрі замовкли мої пісні, застигли в льоду...

У круговороті я знову квіткою стану...

.

Розказувала „няня” казочку (з фолкльору) про діда Монька, що „звався злегонька”, та все питала, чи оповідати ще... ще... і ще...

Розказала б і я казку, але кому її розказувати? Цією казкою я — казкою я сама.

Я пишу казку про себе. І все є так, як було все — і все діється там... І ніде не діється... І ніщо не діється. Казкою-сном — я сама...

І сьогодні, як тоді, зі мною він — цвітуть хризантеми, сніги біліють...

Входжу в країну казки, все щезає... Є тільки він і білі хризантеми, є тільки казка...

І все є так, як було все... І ніде нічого не було...

Білі хризантеми — квіти смерти...

Порожнеча... Пусте, марне, безвартісне, мертво — все — і все...

А проте, я жду...

Все ж, душа його повернеться з окликом життя, здобуде життя...

Чи може вмерти для мене він?

Ніколи!

Стрінемося, як не тут, зараз, то десь, колись...

Знову восени хвилює лан хризантем...

Німує фортепіан...

Не доторкнуса клявішів...

Чи зрадить?

Хай звуки пісні не доторкаються ран...

.

Ридає-плаче мій рояль...

Білі й чорні клявіші... білі й чорні...

З безмежжя відізвилися тони і мовкнуть, щезають...

Звідкіля пливуть ці білі й чорні акорди?

В'януть галузки, цвіти хризантем, їхню смерть оплакують акорди.

У безодні тонів заховане пекло мук...

Хотіла б я запалити вселенну, розвести пожар, нехай би в огні все щезло, все перетопилося в одне! Нехай би не було білих і чорних клявішів, білих і чорних ангелів!...

Тишина.

Тільки осінній плач беріз проймає душу...

Розкотистий хрипкий свист чи регіт його демона? Чи скло розбите, чи посміх злобних?...

Шмаття осінніх хмар сповиває світ...

Букети білих хризантем...

— Сумні цвіти, подібні до тебе... — казав він.
— Між блідістю цих осінніх цвітів і твоєю задумливістю є подібність.

Многолисті повні хризантеми, тяжкі, безкровні, неначе б неживі... Білість деяких із них переходить у синявий колір...

— Чи провина тяжка, коли душа не годиться на неї?

— Що є для світу гріх там, де нема в душі?...

Душа без плям...

Коментарі? Слова псують усе...

.

Чи наші думки, знання, любов, труд і жертва
— чи все і все це тільки сон?

Чи все, про що думаємо або говоримо одні
з одними — це тільки сни?

Що тут певне, що дійсне, живе?

Я часто літаю кудись на грані світу...

Чи зможу пристосуватися, пригодитися до дійсного життя?

.

Євген каже, що бачить мою переміну.

Відвертаю погляд від докільця. Мелодія, тони розвивають переді мною тканину безконечного часу...

У душі повинь туги, надмір почування й думок.

Нема нікого, з ким я могла б говорити. Лідки нема.
І Вальдемар далеко. Хто зна, чи стрінемося ще...

Мовчання білих хризантем...

Мої книжки й записки закриті...

Фортепіян закритий...

Здається, наближаюся до відкритої труни...

Музика — це міць, це влада!

Підношу віко... Клявіші білі й чорні... білі
й чорні...

Мовчання жахливе... Долітає дзенькіт скла...

Товчеться скло... Як тоді...

Не доторкнуса клявішів, ні білих, ні чорних...

Не доторкнуся!... Опускаю віко, як віко труни
над дорогим тлінним...

А мелодія в душі, як поема божественна, тільки
жде втілення, дзвонить...

Чи я тут, на світі, чи в глибині якогось пекла?

Чи це моє життя, чи тільки сон?

Закриваю фортепіян... Мелодія, що ждала
втілення, гасне...

Мовчання білих сумних хризантем...

.

Пишу, що переживаю, в словах — без змісту.
Закінчення не передбачаю, не визначаю згори.

Чи визволюся з-під влади демона? Чи стрі-
нуса з милим?

Не говорю ні з ким... Нехай не знають усі
про те, про що навіть він не знає...

Не ввійде юрба жорстоких профанів до мого „святая святих”!

„Нескінчена симфонія”... Поезія прозою... Свідоцтва-документи душі, ліричний пам’ятник душі...

Чи зберу ці картини? Життя сумне... Повість у мольовім тоні в часи позитивізму не модна... Але я пишу. Не можна без цього існувати. Пишу не на термін, нехай рукописи лежать до дев’ятого року, а то й довше...

Пишу покищо свої завваги до прочитаних драм Шіллера.

Глибоко романтичний Шіллер...

Драма Марії Стюарт — це для мене боротьба між білими й чорними ангелами, хоч інші бачать тут боротьбу двох жінок з крові й тіла, боротьбу за право до життя і влади, до любови... Конфлікт двох релігій: Єлисавета — фанатична протестантка, Марія — щира католичка. Вони не можуть порозумітися.

Бачу її все в чорній сукні з білою кризою довкола шиї й рук. Білі руки з довгими пальцями, мовчазливі уста, очі дивляться в безмежність...

З’являється переді мною Марія Стюарт, героїня драми Шіллера: ніжна, живе в окремому світі, біла квітка над чорним проваллям...

Чи справді така вона біла в історії, чи тільки такою вичарувана в уяві поета?

Довкола неї миготять світла й тіні, чергуються... Буйне багате життя складає роман-драму... Контраст блиску, величі й недолі життя в неволі...

Солодка, ніжна королева — на сонети, присвячені їй Ронсардом, відповідає сонетами.

Велике кохання робить її безборонною у грі з її долею. Банітка з власного краю, Шкотії, довгих двадцять літ жде на присуд у тюрмі — аж накінець її лебедина шия лягла на шафоті і молоде ще тіло вмерло. Марія не просила ласки у своєї суперниці, поклала голову під топір із гідністю королеви.

Єлисавета, мудра володарка, піонерка культури, протекторка Шекспіра, за цей присуд ніколи в майбутності не знайде виправдання. Марія, хоч стала жінкою вбійника, у цих двадцяти літах відпокутувала свою провину.

Королівська тут справа та розправа. Державна рація. Строго сумлінна Єлисавета боронить справи, як урядовець-правник; та годі приховати, що саме тут вирішила жіноча серцева справа.

Природний чар Марії бере в неволю серця: вона *grande amoureuse*... Задля кохання вона без жалю віддає свій престіл.

Єлисавета, засуджена природою на бездітність, сувора, суперничає за „нього”, за одного приятеля. Конфлікт двох жінок... В останніх хвиликах засудженої багато лірики.

XVII.

Євген часто пише з дороги листи до пань, мешканок камениці. Звичайно листи приходять на адресу мами. Дивує мене, що не пише багато про виставку у Відні, про Париж та інші великі міста, про те все, що для тутешніх було б цікаве, тільки водно згадує про наше життя, про те все, що ми тут самі бачимо і знаємо.

Дивує мене уривок листа: „Не зважаючи на чудеса з-над Секвани, часто перебуваю думками між вами й бачу вас, мої дорогі три пані, справжні богині краси. Тепер із віддалі, а, може, власне, коли я пізнав німкеня та француженок, умію оцінити вашу красу. Бачу й Марточку, як задумується над томом драм Шіллера або сидить при фортепіяні. Мій Боже! Марта грає свої музикальні поеми, образи божественної мелодії, її тіціянівські руки торкають клявіші — як вона каже: білі й чорні клявіші. . .”

Бачу: пан Марковський вертається з „ферлягу”. Задержується на коридорі. Чую питання: „Чи пані сплять?” Не входить, не відчиняє дверей, але оповідає про новини дня. Наприкінці читає щось із пікантних, нецензурних віршів Фредра.

Вертаючись із Парижу, Євген знову задержався у Відні. Звідти вже на мою адресу прислав пісні Шуберта, нові вальси Штрауса, пісню Шопена „Ах, цілуй мене палкіше...” і лист, який кінчився словами: „Посилаю Тобі, що найкраще міг вибрати між нотами. Гадаю, вдовольню Тебе. Цілую Твої блідаві устоська, дорога моя”.

Вибір пісень і слова листа засоромили мене. Я лист подерла, а ноти йому віддам. Палкі пісні гарні, але для нього грати не буду! Не співала б я цих пісень і для Вальдемара, якби він іще тут був. Справді, знаю тугу, але серце, здається, ще не знає любови. Гадаю, любов — це щось таке, про що словом не годиться вимовляти. Знайомство з дитячих літ не виправдує сміливости Євгена. Здається, має „намір”, але я за той час, як він був за границею, познайомилася з Вальдемаром... І ми собі суджені...

.

Сутінки. Сріблісті стіни. Фортепіан...

Євген на привітання хотів мене поцілувати. Я збентежено відвернулася, шукала, на що б опертись, і вдарила в клявіші, аж застогнали негармонійно так, що вразили душу... Поквапно здіймаю руку з клявіатури, стрічаю його грізний погляд.

— Знов у чорному вбранні! Це прибільшує білість? Чи жалоба по панові інженерові? Для мене непривітна? Як усе? Ти! Ти — така гарна!... У чорній сукні лілейка в сумерках...

Різким дисонансом видався мені його голос, що підіймався, то знову лагіднів, притихав.

— Очі втратили блиск твердих діамантів... Плачеш за Вальдемаром? Очі — тихі зорі...

Нахабність Генка завдає мені багато терпінь. Розмова з ним викликає сором у душі. Стараюся не говорити з ним, коли я сама. Я давно йому казала, що знайомство з дитячих літ не дає йому права бути занадто сміливим.

— Модної гарнітури з віденської виставки не приймеш? Ковтки й коралі з пахучої чорної маси з золотими турецькими півмісяцями...

Даремне Євген каже, що це новизна і ніхто тут чогось такого не має, що ця гарнітура до матового лица й чорного волосся чудово підходить. Я ніколи не ношу ковтків, ні золотих перстенів, ні інших прикрас і, мабуть, ніколи не буду одягатись у золото. Не люблю золота! З родинної біжутерії, що її мати ще має й так само нею не користується, люблю тільки перли і часто разок їх ношу.

Віддаю Євгенові модну гарнітуру, віддаю й ноти, що прислав їх мені, грати при нім не буду, не хочу!

Все це вивело Євгена з рівноваги.

— Чи тобі де Печка, чи Вальдемар заборонив приймати дарунки, бо від них приймаєш!?

— Звідки ви, пане Євгене, знаєте про пана де Печку та про інженера Вальдемара?

— Мец, спільник де Печки, прислав мені за границю про все листовні звідомлення.

— Що? Той, що завжди тут питався: “Chi lo va?” З хитрим усміхом? Платний шпигун!

— Знаю про твоє перебування у Стрию. Від осени перебував у тебе Вальдемар. По його від'їзді з'являється знову де Печка і часто заходить до тебе. Не грай ролі наївної святої! Де Печка — справжній Синьобородий, мордує третю жінку... Вальдемар — соціяліст, тобто пройдисвіт, чужинець... Живе, як каже Мец, у Парижі з жінкою Анса. Чи маєтку хочеш, що ним хвалиться де Печка? Я теж маю маєток. Кожна дівчина була б щаслива, аби я тільки глянув на неї!

— Не розумію, що ви говорите, пане Євгене, але знаю, що, якби я мала батька, не сміли б ви отак до мене говорити!

Відчуваю зневагу й біль сирітства, але при Євгенові здержую сльози, зберігаю холодний спокій.

— Скандали розкажує Мец про твої взаємини з паном де Печкою, про те, що ти в Стрию не мешкала в них дома, але в готелі... Я божеволів зі злости та задрощів, узнав, що це все злобна вигадка, поширена з якоюсь мені невідомою метою. Ти виросла за той час, коли я тебе не бачив. Твоє личенько осяяне якоюсь ясністю. Ти незаймана. Забудь про чужинців! Згодися бути моєю!

— Добре, що ви повідомили мене, що про мене

говорять. Тепер доведеться мені сховатися в ма-
настирі.

— Я зовсім спокійний, не вірю у сплітки. Ти
будеш моєю жінкою!

.

Мені, втоптаній у болото нікчемности, тяжко
піднятися до моєї чистої вищої сфери. Терплю.
Не маю де порадитися, не можу звернутися до
когонебудь. Безутішна моя юність, засуджена на
те, щоб проминути в гору. Туга за вершинами, за
світлом. Ні поскаржитися перед ким, ні шукати
оборони в когонебудь. Мамі не хочу, не можу про
це все говорити, щоб їй, хворій на серце, не при-
більшувати горя.

Терпіти, мовчати треба! Не буду ж оповідати
кожній зустрічній людині про події свого життя,
про переживання! Не розумію, як ті зовсім чужі
люди, що бачать одно одного перший раз, зараз
про себе все розказують. Я могла б дійсно про де-
що розказати, але мовчу. А демон, не людина, по-
чинає діяти в темноті, прихований буде жити й
діяти. Про Меца згадував недавно у своєму листі
й він, пан де Печка. Гадаю, що Мец — то знаряддя
його злости.

XVIII.

Серед вічної метушні минають безповоротно хвилини, змарновані хвилини...

А коли на душі надто гірко, виходжу з каменниці блукати ген, поза місто. Мене манить барвисте соняшне життя природи, що пливе вітряною хвилею — і я, не зважаючи на небезпеку, виходжу в поле й далі, на узгір'я...

Та хто це на узбіччі, хто? У чагарнику щезає його слід. Кущі по нім знову вирівнялися, трава підіймається... Проковтнула його темінь бору. Чи то він? Чи привид?

І знову з'являється на моїй стежці пан де Печка. У нас дома він серйозний пан, приятель. Його поява і дома постійно мене бентежить, хоч він статечний та ввічливий, неначе б його зробили нашим опікуном-добродієм.

Я не маю сили побороти відразу та неспокій. Сама пояснити цього почування не можу, говорити щось комунібудь не було б підстав. Чую, що нізащо в світі не можна мені приймати його радні його помочі, хоч би й не грошової. Приховую відразу, жах і погорду, як до лихої людини, і знову ставлю питання:

— Чого хочете від мене, пане де Печка? Чого з'являєтеся на моїй стежці?

— Але ж нічого, дитино, нічого! Сьогодні мені спішно, хотів би тільки говорити з тобою про братів, маю надію, що дістану для них дозвіл змінити обряд, хоч, думаю, краще було б, щоб ти змінила обряд, і ти це зробиш згодом, як будеш практичніша.

А далі знову натяки та недоскази про Вальдемара:

— Жалкую, що я не міг бачитися з тобою тоді, коли мешкав тут інженер Вальдемар. Був би не дозволив йому бувати в тебе. Гадаю, що знаєш про нього від мого спільника Меца. Чув я теж від робітників, які працювали при залізничному шляху, що той пан був усе п'яний. Думаю, що, покищо, я сказав про нього досить.

Він усе щось інше говорить про Вальдемара, що опісля виявляється злобною видумкою. Знаю, що все це неправда, але для нього шкода слів. Досада не дає мені добути голосу.

Тоді пили робітники, може бути, також інженери, оковиту. Пошесть холери спричинила була всюди переполох; наші люди забезпечувалися перед нею спиртом та носили на шиї зубці часнику, нанизані, як коралі. Жінка теперішнього панотця Рентеровського поїхала до свого батька о. Коцовського, пароха в Отиневичах, і там померла на цю

„Мене манить барвисте, соняшне життя природи”.
Уляна Кравченко дивиться на парк з балкона свого
мешкання в Перемишлі.

жахливу пошесть. Умерла там тоді і сестра її і мати. Вісткою про те люди дуже затривожились.

Не досить, що розмова з паном де Печкою була майже понад мої сили, стрінув нас іще й Євген. Ох, яка цинічна усмішка, яка злоба й лютість на його лиці! Ждуть мене ще неабиякі сцени.

Справді, потоки образливих слів поплили з його уст, та я тільки сказала:

— Так. Ходжу „на змовку” з паном де Печкою і не маю обов’язку вам сповідатися, які взаємини є між нами. Що ви про мене думаєте, це мені байдуже!

Мабуть, хоче викликати в мене заздрощі або показати, якими достатками може мене ущасливити, бо пані Блянка дістала тепер від нього дарунки, біжутерію і на найближчі вечерниці шовкову рожеву сукню.

Ще того самого дня був у нас увечорі, як звичайно, але розмовляв з мамою і тільки про красу пані Блянки, про лінії її тіла, як грецької богині, про риси камеї, про її елегантність та аристократизм. Тому, що тільки відповідна туалета дає їй почуття власного типу, він їде з нею до Львова, нехай вибирає, що захоче, нехай стане жвавіша; вона тільки серед достатків почувується, як у своїй стихії.

Моя мати дивиться звичайно на все толерантно, вона перевищує своє оточення духом. Кожний довіряється їй про щось потайки, а цілість скла-

дається на скандальний роман. Наше мале містечко змінилося, відколи з'явилися тут чужинці в час будови залізниці... Є в ньому щось із паризького світу.

Як мене це все бентежить!... Яке мені це все далеке!... Як очорнює душу!... Що тут діється, ніхто не знає так докладно, як я... Тільки писати роман! Сцени, слова заплямовують душу. Вона не чорна, але вже й не біла. Час уже, час виїхати звідсіль!... Повага науки заспокоїть, зітре враження, забуду переживання.

П'ять літ мешкаю в новій камениці, і я вже не дитина, мої переживання тут були дуже сильні. Знаю: спогади залишаться, але не знаю, що було дійсне, а що сон. Чи казка першого, білого кохання буде вертатися, а все пізніше буде мені байдуже?

З приходом чужинців, з цілим цим рухом техніки починається моя трагедія, про що ніхто не знає. Якби я була сказала мамі про свої переживання в Стрию, я була б ачей від „нього” визволилася, бо все таки, хоча з засідки вийшла можливо, треба було скінчити з цим людоїдом, паном „Синя Борода”. Говорить, чого я не розумію: „Ні одна з моїх жінок не мала дітей...”

Чую його пожадливий погляд на собі, і дрижаки відрази потрясають мною. Його очі просвердлюють мене наскрізь, аж дістаю памороки голови. Атакує тіло й душу... Чи я мушу перейти через

пекло?... Згинами-спіралями гада хоче мене за-
давити. Нехотючи попадаю в контакт із чимсь не-
чистим, лихим. Душа хоче купелі... Я неначе зу-
пинилася в підземеллі, в темнім та вогкім льоху,
де виростають тільки бліді отруйні рослини... От-
руйний і він — демон. Не чар, а чад відчуваю в
його появі. Мушу записувати свої враження, пе-
реживання...

При ньому вбивчі реквізити: кинджал, револь-
вер. Гра. У зустрічі з демоном небезпека і визво-
лення. Нехай! Нехай буде, що мусить бути! Може
я вже з сьомого покоління нещасливих жінок на-
шого роду, може згину, пробита кинджалом, але
не залишу прогулянок по узгір'ях. Утікаю від га-
мору, годинами блукаю по лугах...

Від гамору й тісноти ховаюся між трави й
запашні квіти, в бори... Лину над води, тихі та
глибокі... Лілеї сяють срібlistою білістю, ясні
думи вільно плывуть, і я теж розпливаюся в чистій
розкоші...

Моя душа серед квітів напоена чарами, розко-
лисана, розспівана невідомою досі мелодією —
мелодією з країни зір... Вона ж родом із цих
країн, і сумно їй тут, на землі, в долині сліз і
смерти...

Коли душа лине в далекі світи, коли втрачає
пам'ять про земне життя, тоді я щаслива. Тоді я
в височині, недосяжній нічому земному, зі мною

тільки самітні, невтомні, чуйні, але й безконечно далекі мої сестри — зорі:

Вітаю вас, ви, зорі золоті,
не заздрю вам:
я мріями теж поміж вами там...
О, я між вами... Я на висоті...

Чим більше самоти, тим більше здобуваю, відчуваю красу. Хочу бути сама. Тільки тоді можу щось гарне думати; ритмічно спрямована, підлітаю вище, далеко від людей... Думками стрічаюся з Вальдемаром. Тоді чую, хоч він далеко, його слова: „Думками держи мене при собі, щоб ми в просторах не загубилися...”

Від демона та Євгена намагаюся визволитись. Коли дивляться на мене, коли говорять недоречності, здається, кров мою п'ють, силу мені відбирають. На самоті забуваю про них, опромінююся, захоплена мистецтвом, чи ідеєю, чи хочби тільки квіткою, чую, як загоряються в моїх очах вогні... Але люди, чоловіки, якось інакше розуміють цей мій ентузіазм — і все нові конфлікти. Недавно грубий п'ятдесятилітній нотар, пан Монастирський, хвалився, що я кокетую його... О, як же він помиляється! Їхав до Жидачева. Я згадала Лідочку і просила його привітати її від мене... Мою привітність він зрозумів, як кокетерію. Через ці всі непорозуміння найкраще почуваюся на самоті. Виходжу через Болоння або Завалля в поле. По межах пахнуть розігріті материнки, чебрець. Власне, са-

мота повертає мені силу, скріплює її. Все знаходжу у власному „я”.

Забуваю, що за мною стежить пан де Печка. Він певно каже комусь за мною слідкувати, бо хоч навмисне змінюю напрям своїх прогулянок, часто зовсім несподівано стає переді мною. Вітається, ніби сміється, ніби квапиться, а все кінчить свою розмову солодко:

— Буде, як схоче моя зачарована княжна.

І знову загадкові натяки про Вальдемара, та вже не про „п'янствіє”, а про векселі.

— Можеш його рятувати. Якщо ні, то хто знає, що з ним станеться.

Але я не розуміла векселевих справ. Хоче ці векселі, ніби підписані Вальдемаром, подерти, щоб тільки я забула про нього й не шукала нагоди нової зустрічі.

То знову дає мені гроші на виїзд за границю на студії музикології, а хоч би тільки до Відня вчитись у професора консерваторії д-ра Кроппа.

Все, що він говорить, мені противне. Волю піти в найми, ніж бути йому вдячною за щонебудь. На всі його пропозиції відповідаю мовчанням, а це мовчання доводить його до скажености.

— Чого ти хочеш? Що в тобі сидить? Не відгадаю твоєї батьківщини... Де ти вчилася? Де ти виростала? Хіба в якій країні з температурою нижче зера...

— Горда. Холодна. Задумана. Недосяжна. Кинула ти, дитино, на мене якийсь дивний чар... Чимдуж треба мені рятуватися... але тебе здобути! Твій холод розпалює мене. Як імла, як привид — ти! Через тебе можна ошаліти! Свята, чи тільки вдаєш святу? Розкохана? Кокетка? Серце таке студене, що і ртуть замерзла б у ньому... Чи ти не здатна любити? Не покохаєш? А я все, що має світ, віддам тобі, введу тебе у світ краси й достатку, мистецтва... Ти могла б на полі музики осягнути дуже поважні успіхи...

Ах, світ краси! Чи ж довкола мене не краса? Синява неба, золоте проміння... Час до полудня. Лани, біла, як сніг гречка. Тиша. Тільки музика бджіл несеться в царство блакиті. На межах червоні польові гвоздики. Почуття єдності з красою наповняє мене щастям... Але, над головою колихається яструб, і біля мене він, Синьобородий...

Здається, перший раз бачу зеленяві очі та рудаве волосся демона, хоч то вже минає третій рік, як у такий ясний день він з'явився переді мною. І тепер у його погляді таїться щось лиховісне... Він демон! Не думаю, що він той мітологічний демон Мефісто — ні, він живий, тільки егоїст. Його ум відданий на службу хотінь.

— Не терпів я досі через дівчат. За гроші мав, котру хотів. Ти забираєш мені спокій. Мушу виїхати надовго за границю в фінансових справах, але мушу насамперед мати твоє слово. Ти не роз-

порядишся собою без мого дозволу! Будеш моя — або нічия! Це моє останнє шляхетське слово!

Сніг гречки оп'янює, пахне... А в полі пусто... Біля мене тільки він... Жахлива хвилина!...

— Нічия не буду, нічия! На це можу дати слово!

Здається, тоді кинджал, захований у його палиці, був би мене досягнув, але хтось наближався стежиною. Був то хлопчик, сестринець учительки музики. Мабуть, уганяючи за метеликами, забіг із сіткою в руці аж сюди, між ці сніги гречок, між ці блакитні хвилі загонів льону...

Жах уступив з моєї душі.

— Северку, я заведу тебе до мами, вона певно не знає, що ти сам далеко на полі блукаєш.

Небезпека минула. Присутність Северка перешкодила панові де Печці виконати свій замір.

Чуття жаху, відрази й радощів із визволення — все це разом відібрало мені сили: я була близька зомління.

— Не бійся, княжно з країни казки, обіприся на мою руку, а то впадеш.

Я тримала за руку Северка. Малого розспіваного хлопчика прислало Провидіння. Лютий пан де Печка говорив далі:

— Чи справді додержиш слова? Нічия не будеш? Залишуся назавжди твоїм опікуном. Від Вальдемара тебе охороною, але й йому не пошкоджу. Ось при тобі дру ці його векселі! Бачу, що моя княжна дуже, дуже твердо „руська”... Постараюся

про зміну обряду для братів. Тільки ти додерж слова! Може мене й кілька літ не побачиш, але — пам'ятай! — все в рішальну хвилину я з'явлюся, і моя помста тебе досягне. Дивися, в моєму портфелі при мені є твоя світлина, і жмут волосся, і ця квітка-хризантема. Від трьох літ я не маю спокою... А переді мною мета: здобути маєток.

— Не спиняю вас у поході до вашої мети. Нічого не роблю, щоб вам забирати спокій, не старалася приєднати...

— Не стараєшся приєднати штучними прикрасами, нічого не робиш, про нікого не дбаєш, та, власне, ця безпретенсійна біла суконка, ця твоя наївність поневолює. Маєш пікантерію несвідомости, здержливости.

Ми перейшли Завалля і звернули у вузьку вуличку, що вела попри город і дім Пришляків. Саме перед входом до ринку він схопив мої руки, схилився і пристрасно їх цілував:

— Не зараз побачиш мене, але не забувай: ти моя!

Відійшов скоро набік, де ждала підвода.

Дивна людина! Його поява постійно викликає в мене жах.

Я передала Северка його мамі і вже сама вернулася додому. Та про цю зустріч ніколи нікому не говорила.

.

Переживаю тиху драму, білу трагедію.

Світ льодів... Схід сонця... Любов і мовчання... Чую самоту. Душа його, Вальдемара — половиною моєї душі...

Тепер, коли його нема, здається, люблю його, тужу за розмовою з ним; тільки з ним розмова мала сенс.

Не знаю, де він. Листів не дістаю. Але це може бути робота демона. А може Євген... Він міг палити листи, призначені для мене.

Чи... Ні! Не зломлюся! Душа моя з вогнів туги вийде сильна, повна. Коли б я могла описати, що вказує мені уява, що переживаю у хвилину, коли з'являється пан де Печка!...

Моє сьогоднішнє переживання потрясло мною над міру. Такі переживання не повинні повторюватися, а то вони уб'ють мене. Я близька відчаюбожевілля...

А може це тільки починається? Оркестра перед сценою грає увертюру? "Incipit tragoedia"... Боротьба білих і чорних духів... Треба вірити в перемогу так сильно, щоб згори із шляху усувати!...

Те, що Вальдемар від'їхав, пропав у далекій чужині — ще не трагедія, але те, що не хоче від'язатися від мене той демон, пан де Печка, справжня трагедія...

Чи така доля?

Усе може бути, але мої природні нахили три-

вають, моє кохання не змінюється, моє „я” все ясніше накреслене: чужий мені його світ; я спрямовую лет до зір, не вниз, на багна.

.

— Жертва — це найвище, найдостойніше над усе, що є у світі...

Вогонь горить, але співаймо гимн життю, не смерті!

У серці жадова особистого щастя тривала тільки хвилину.

**
*

Расова, гарна, але зимна і проворна пані Блянка бажала, мабуть, ще більших достатків, ніж ті, що їх міг їй дати Євген, бо залишилася у Львові за-для барона Ліде.

Євген став несподівано приятелем пані Нори, а коли це все не подобалося тутешній інтелігенції, пані Нора переселилася до Львова. Євген продав свої доми, поштову агенцію і теж виїхав з Миколаєва.

Мешкання по Норі зайняло молоде подружжя, панство Штехор. Мають бібліотеку, але сама белетристика. З їхньої книгозбірні я читала твори американця Едгара Аляна По та нідерландського письменника Доккора, що пише під псевдонімом Мультадулі. Ні один, ні другий письменник мені не подобається. Гальванізовані трупи та круки, що кричать „Ніколи більше!”, не будують, ні душі не скріпляють.

Один вільний покій у камениці найняв молодий ц. к. судовий авскультант Антін Нівелінський. Рівночасно прибув до Миколаєва і другий авскультант, Карло Підляшецький. Перший раз дістав тутешній суд урядовців нашої національності. Сини священників. Новина!

Про чужинців, що перебували тут під час будови залізниці, люди забули, ніхто ними ближче не цікавиться. Усе, як давніше. Метушня, забави припинилися. Та не на довго. Скоро сталася нова зміна, несподіване пожвавлення, велика метушня.

До нашого міста прибув кадетський корпус. Інтелігентна молодь військової школи. Учаться, міряють окопи, досліджують терен. Дошукуються причин, чому тут часто трапляється повінь, чому наповняється нагло русло Чорного Поток.

А вечорами знову музика, забава. Кадети зайняли залю в камениці пані Марковської на казино. І пішли балі, як за перебування інженерів.

Кадети — німці. Один із них, Макс Фішер, господар казина, представився сусідам, себто нам. Рад, що може розмовляти по-німецьки. Дивується, що тут, на провінції, в такому “Baerenland-i” („країні ведмедів”), бачить у руках панночки том Шіллерових “Wallensteins Lager”, “Die beiden Piccolomini”, “Wallensteins Tod”. Я вже свою лектуру „Марія Стюарт” перестудіювала, вже й замітки про неї написала і якраз тоді мене інтересувала постать Валленштайна. Альхемія, магія, зустріч з духами...

Разом з астрологом італійцем Соні він досліджує небо перед кожним рішенням. Астроном Кеплер, хоч не вірив в астрологію, дав гороскоп для Валленштайна, визначив його характер: „Людей не поважає, погорджує їхніми наказами, хоче змінити Божі й людські справи”. Астрологія-ворожіння з зір. Кеплер сам не вірив у ворожіння — одначе вночі з 24. на 25. лютого 1634. року Валленштайна вбили партизани.

Говоримо про цю драму з новим знайомим, про сумну пару, Клару й Макса.

По кількох днях кадет Макс Фішер запевнює мене, що він не належить до тих військових, що, мовляв: “Wo Staedtchen, da Maedchen” („Де містечко, там дівчина”)... Я могла йому вірити. Симпатичний серйозний хлопець. Але бачу, новий комірник, Антін Н. вороже дивиться на Фішера, налякає на нахабність „шваба” та шукає нагоди до суперечки.

Чи знову почнуться конфлікти? Щойно від'їхав Євген, щойно щез пан де Печка — і щойно кілька місяців минуло, як я бачила в цій кімнаті Вальдемара. Треба рятуватися!

Відповідного мешкання таки не можемо знайти. Не маю вже сили залишатися тут, де постійно відбуваються вечериці, де завжди є нагода до нових знайомств. Мене нищить туга за поважними студіями, за систематичною працею. Коли ж бо нікуди і ні з чим їхати! А я все гадала, що виїду за

границю, хоч би до Відня, вчитися музики... Та годі! Мати, ще за життя мого батька, зреклася прав до маєтку Лонкевичів на користь тоді неодружених сестер, Ліни й Поллі. Я могла мати гроші на виїзд і без продажу ґрунтів на Ланах у Щирці. Якраз тоді визначено залізничий шлях зі Львова до Стрия через ґрунти Лонкевичів, і дирекція залізниць заплатила власницям кільканадцять тисяч. І свояк Хомин записав тіткам у заповіті значний маєток. Та вони, хоч і як мене любили, не могли мені допомогти. Чоловік одної — дегенерат, другої — страшний скупар, що був караний судом за фальшування документів.

Не поїду, але й мешкати довше тут не буду!

Шукаю сама приміщення. Був тоді біля ринку дуже малий дім, власність міщанина Надольського. На моє прохання матуся згодилася тут мешкати. Я так влаштувала, що мешканці камениці гадали, що ми виїхали на літо на село. Макс таки нічого не знав. Плянував на суботу великі вечерниці та ангажував мене до всіх вальсів. Пізніше пані Марковська оповідала, що сумний Макс співав тільки арію з опери Фльотова: „Марто! Марто! Ти зникла і все щастя з собою взяла”.

„Марта Фльотова” — давно прогомонила опера. Багато імен та облич я забула, але він таки з’являється в моїй уяві, як був: молодий, гарний, поважний, добре вихований, неначе б щойно приступав до конфірмації, німецький юнак... Він

справді не з тих, що “Wo Staedtchen...”, і для мене, Марти, перше щире захоплення. А я? — Я, втікачка від радощів життя, ховалася кілька місяців так добре, що ніхто не знав, де я перебуваю. Я була для всіх невидна, хоч жила так недалеко від них...

Малий білий дімок Надольських складався з трьох мініатюрних кімнат і кухні-пекарні. Господарі відступили нам три кімнати, а самі примістилися в пекарні. Молоде подружжя, ні челяді, ні дітей у них ще тоді не було.

Мати рада зі зміни, відпочиває. На давньому мешканні томило її постійне товариство людей, з якими говорила ради ввічливості, але любила самоту — можна сказати, навіть контемпляцію.

Кімната з вікнами на ринок порожня, наче б тут не було нікого. Цілий день перебуваємо в горді. Зовсім, як на селі. Просторе чисте подвір'я, обора й оборogi, далі грядки з городовиною, є доволі місця і на те все зілля, що непосіяне щороку росте та розцвітає, на той все зелений барвінок, на ті запашні шавлію та м'ятку, і на ті півонії та іриси, що їх на селі звать „качиписки”, і жоржини, наче зроблені з трубок червоного паперу. За грядками великий сад.

Оживаю. Радію існуванням. Просторий сад з плодами, як „Партія з раю”. А люди? Цих двоє людей, молодий господар та його жінка, завжди при роботі — дома, в горді і в полі. У своїм білім льнянім домотканім одязі, тихі, вдоволені та не-

наче осяяні внутрішнім справжнім щастям. Люди прості та щирі. Ми тут у них можемо дістати молока, городовини, овочів, меду. Нічим журитися, не треба йти купувати. Ідилія. Відпочинок після безнастанної метушні та гармидеру в камениці пані Марковської. Усе тут таке примітивне, але любе, своє. Дивлюся, слухаю. Господарі говорять тільки нашою рідною мовою. Записую пісні та приповідки. Помагаю господині при роботі в городі, а часом, коли пильна робота, помагаю варити.

А тут усе відмінне. Кухня зайняла четвертину кімнати. На припічку горять скіпки, на триніжку стоїть казанок... Учуся варити чир з разової муки, меленої на жорнах. Усе це свіже, запашне, смачне. Домашнє пшоно, опихане в ступі, зварене на повному молоці, смачніше від усяких накіпляків, а бараболя в лущині, зварена з домашнім свіжим зеленявим олієм, смачніша від кав'яру... Примітивне життя хлібороба — для мене новина. Хоч дім Надольських тут коло самого ринку, власники живуть, як селяни.

Коли пізно восени корпус кадетів відійшов з Миколаєва, я вже не хотіла вертатися до мешкання в камениці. Не хочу жити серед конвенансів. Серед гамору та метушні я розгублююся.

Пані Марковська говорила: „Мартусю, не вмієш використати своєї вроди. А, може, чекаєш на когось відповіднішого? Такими очима ще не одному

завернеш голову. Перед тобою майбутність. Все тиха й таємнича істота”.

Але, скільки разів говорив мені хтонебудь про мої очі, мені пригадувалася „сага роду”. Мабуть, то очі були причиною всього фаталізму.

Все це зарано, зарано... І душ, які беру в полон, забагато...

І кожний тріумф-здобуток для мене поєднується з утратою. Розтрачую між юрбою своє „я”, розділююся...

Кожна хвилина, змарнована в юрбі гулящих ефемерид — то велика втрата, а втрата — то провина. По кожній змарнованій хвилині вертається туга, все сильніша туга...

Кажуть: „Гарна ти!”

Нічого про це не знаю, не звертаю на це уваги, не вмю, не бажаю бути гарною. Краса тіла не є в нашому роді благословенням. Невільницею багатства-самоцвітів не хочу бути.

Сягаю по той цвіт, блакитний цвіт... Не можу знайти того, що є суттю-змістом існування...

.

І я втікаю від забав, зборів, офіційних розмов. Відколи мешкаю у простій хатині Надольських, я полюбила цих простих людей, розмовляю з ними, люблю свій народ, люблю і природу — але життя не дозволяє на повну ізоляцію.

У домі Надольських мешкали ми від липня 1875-го року до кінця серпня 1877-го року. Аж тоді

я від'їхала до Львова, де записалася в учительську семінарію.

1875 - 1877. Два роки. Життя зовсім інше, ніж до того часу, хоч і тут деякою мірою я була примушена сплачувати данину буденщині.

Найближчими нашими сусідами були панство Лабовські. Він наш опікун. Одна з його дочок, Генрієта — моя ровесниця. Не можу цілком ізолюватися. Генрієта приходить до мене, але треба інколи піти й до неї. Дім бурмістра й управителя тутешніх шкіл відкритий: завжди гості. Часом мушу бути з ними на зборах у надлісного Форжа або у Дроговижі, в домі директора „Закладу”. Штаркель — відомий учений історик, там збирається тільки товариська еліта. Дістаю запрошення й не все можу відмовити.

А коли знайомство з Максом Фішером я могла записати у своїм діярійчику, як „інтермеццо” то переживання з цих двох років, особливо наприкінці — це вже фрагмент життя, це вже матеріял до нової повісти...

Дотеперішнє життя в камениці — це зовнішній хаос. Безнастанна метушня людей, все нові зустрічі. Я боронилася по змозі творчістю. Придивлялася, щоб усе запам'ятати. І кожне дерево, кожний краєвид — усе це буде існувати, але я не вернуся. Усе минає без вороття...

Минає людина, триває вічно світ. Проблема рефлексій.

Залишений у камениці пані Марковської мій фортеп'ян буде говорити про драму моєї відсутності. Але все оживе. Тривкість подіям, особам і речам дає мистецтво...

Все до мене говорить: „Увіковічни мене словом! Хоч не буду існувати в матеріяльній формі, оживи мене в слові! Ціле твоє оточення — це твоє життя, це твій світ! Поглянь на нас із любов'ю, єдине чуття тебе не зрадить — не покине...”

Чуття вирішує всі мої вчинки.

.

Надійшла вістка про трагічну смерть тітки Христі. Отруїлася. Випадково? Чи самозгуба? Буде нам її бракувати в родині, її запопадливої, працелюбною вдачі, але ніхто нічого не говорить, не досліджує тайни... Старші, мабуть, щось знають.

Майже в кожній родині є тітка, стара панна. Але наша тітка Христя не була нікому тягаром. Хоч вона в сорокових роках, та була ще гарна струнка брюнетка. Могла ще знайти товариша життя, але вона мала свою легенду і нових освідчин не приймала.

Ніхто зі свояків не відносився до тітки Христі злобно. Статечна, тиха, дбайлива, вносила вона в дім, де перебувала, лад уже своєю особою. Спеціалістка від смаження конфітури, пампушок, тортів, була вона всюди милим гостем. Ніхто вже так не прибере торта на іменини, не подасть ароматної кави, не приладить морозива.

З Раківця привезли нам усе її невживане придане, цілу гардеробу. Розкішна білизна, гаптована з тонкої „веби”. Цілі тузені, можна цілий рік змінити. Покривала на ліжка — тривала гачкована робота. На одне таке покривало треба більше як сотню квадратиків. Ряди стовпців, на тлі квадратів — квіти. Квадрати сполучені синьою бавовною. Скільки то зимових вечорів треба присвятити такій роботі!

Багато речей ручної роботи, мережані хустинки, білі панчохи, вишиті рушники. Були сукні, й корсетки, й півсальопки з китайки. І негліже, гарніроване „бльондинками” з синіми атласовими кокардами, і медальйони, і віяльце — усе добро, яке практичні мами заздалегідь лагодять для своїх доньок-відданиць, усе цінне, потрібне для життя. Але моя матуся всю цю дорогоцінну гаптовану білизну, ці турецькі дорогі шалі, хустки, роздала бідним жінкам. Матуся, мабуть, не бачила в цім багатстві за поруки щастя, не мала для мене плянів на майбутнє подружжя. І я не мала охоти брати той баляст на мандрівку життя. Наші скрині-„сезами” все ще на горищі в камениці пані Марковської.

Надбати всякого добра — це „щастя” для людини. Звичайно воно так. Але дехто знаходить щастя залежно від того, як усього позбувається...

Усе роздати — це тиха мова серця, наказ невідомого інстинкту любови ближнього. Проблема.

Єдина спасенна девіза, запорука щастя: „Помогти! Ущасливити людину-брата!”

Далекий спогад про Голготу, спогад про три хрести на узгір'ї. Опріч цього, ніщо не тривке... Вибух вулканів, землетрус хитає підвалинами мармурових будівель, старинних міст, хвилі затоплюють Атлантиду...

Що вартніше? Чому? Чи мое життя, чи іншої людини? Чиє життя вартніше? Кого у хвилину небезпеки рятувати: себе, брата, дитину, чи іншу, зовсім незнану людину?...

XIX.

1875 рік. Листопад. Тужу за Лідкою, за Вальдемаром. Це ж перша річниця, коли я їх пізнала. Їх нема. Залишилося враження недокінченої пісні...

Відколи мешкаю в Надольських, не граю на фортепіяні. Нараз у ці осінні дні невідома сила наказує мені грати. Музика всесильна, в моїй самоті нічим її замінити. Всепереможний дух висловлює свою тугу в музиці. У моїй душі ритм творчости. Восени володіє мною таємний настрій. Граю фантазійні композиції. Бачу цикл візійних обрядів...

Живу спогадами. Висилаю в далечінь музичні хвилі — для них, моїх дорогих. Вони чують...

Жива, силодайна музика запалює сонце... І так тепер у години, коли льокатори пані Марковської працюють по бюрох, приходжу грати. Пані Марковська вітає мене ввічливо. У моїй давній кімнаті все, як було торік. На поверсі, крім власниці, ніхто не мешкає. Почуваю себе тут свobodною, та все ж таки воліла б я грати в себе дома ввечері.

Не знаю, чому досі не казала я перенести фортепіяна до себе. Почуваюся, як та птаха, що спіз-

нилася відлетіти у вирій. Здається мені, що таки не залишуся тут, але поїду, присвячу себе серйозним студіям.

На довгі осінні вечори все з собою забираю щось із книг нашої бібліотеки до теперішньої низької хатини. Прочитую твори Адальберта Шаміссо (Chamisso 1781-1838), автора оригінальної казки: „Петро Шлеміль”. Шаміссо — природник і ліричний поет. Дитина емігрантів великої революції, утратив батьківщину й рідну мову. У Німеччині був пажем цісареві. Тужить, як тужать діти емігрантів. Його поезія — особистий біль, туга за красою, самота... Трагедія творчої людини. Душа бунтується, прагне визволення, вищої мети, де щезає власний біль.

Тип людини, дитини емігрантів, уже тоді мене цікавив. Я сумувала з тою людиною без тіні...

Але, каже сучасний поет:

„Пройшли віки і Байрона і Гайне,
відгомонів і Вертер і Шлеміль,
і стало все тепер таке звичайне,
і недоречний особистий біль”.

.

Та тоді, в ті довгі осінні вечори щось інше при-манювало мене: книги окультистської філософії „An-nalen”, „Zeitschrift”, „Archiv”... Книги в грубих об-кладках, з великими сторінками in folio в дві шпа-льти лежали запорошені на горищі в домі бабуні. Я вже давніше, ще в Раківці, пробувала збагнути ту таємну силу, про яку у книзі написано: „Магія

— таємна сила...” „Відьомське вміння — то галузь магії”.

Тепер пильно читаю ці книги, в них деякі розділи мають цінний матеріал таємного знання. А те знання — думала я тоді — чи то не „заборонений овоч з дерева пізнання”? Царина старовинного окультизму — знання незнищенне, непропаше, безсмертне. Сліди та історичні свідoctва цього знання знаходимо в папірусових сувоях єгиптян, у книгах індійських браманів. Середньовіччя залишило нам пергаменові карти таємного знання, писані людською кров'ю. На тлі, осяянім яскравими блисками вогнищ на початку 16-го ст., виринає він, майстер хіромантії, нігромантії, візіонер, окультист, *philosophus philosophorum, Dr. Georgius Faustus*.

Спалахи вогнищ... Жах і смерть... Відвертаю бліде лице від цих видовищ... Я? Я органічно диспонує до магічного переживання... Та, слава Богу, сьогодні чарівниць не палять... Я хочу й можу шукати духа магії, суті таємної сили. Її і раціоналісти бачать там, де „діє природа так зухвало, вільно...”

Гете створив могутню постать Фавста не з легенди, не з хронік, нюрнберзьких протоколів, але з свого переживання, по довгих студіях таких окультистських творів, як “*Opus Mago-Cabbalisticum et Theosophicum*” Велінга.

До ренесансу старовинного окультистського знання спричинився *du Petet de Sennevoy*. Його

“Magie devoilee” була видана в 1852 році. І, коли я тут користуюся перекладом “Entschleierte Magie” та накреслюю „магічні риси”, він проживає в Парижі.

Дві рівнобіжні накреслені лінії, одна крейдою, друга вуглем, ведуть до спіралі, що означає провалля... Інші експерименти з накресленим колом, з дзеркалом і без видимого кола. Візії... і— „розгадка долі”...

Нервовими рухами перегортаю пожовклі сторінки книги, бо вони виявляють несамовиті відвічні правди.

З'являється мені чарівник Фавст та допомагає накреслити магічне коло. Чийсь руки підіймаються догори, руки білі, як морозом убиті билини... Питання досягають неба... Поза коло вийти не можна.

Юність і воля перемагають усе. Нема межі-граніці. З висоти спливає полум'я, світло знання...

Фавст-Гете, захоплений величчю таємниці метафізичного буття, іде до пізнання правди, все-сильний певністю:

Світ духів не закритий, добре знай —
Закритий розум твій, і серце замертво!
Устань, невтомний учню, і скупай
Свое земне в заграві ранку тіло!

Зосереджую сили до зрозуміння того, що в книзі зветься „душа світу” (Spiritus orbis). Минає осінь і зима в тиші й самоті, в малій хатині.

Окультистські відтворювання й переживання ви-

магають самоти. Перед чужими очима ховаю книги: вони для одних — ересь, для інших — дурман; але я вже нерадо встаю від своїх книг, на вечірницях зовсім не буваю... На прохання Генрієти раз тільки і я брала участь у їзді на санях. Проводирем тієї їзди був давніш мені знайомий авскультант, Антін Нівелінський.

Люблю білість снігів і їзду на санях, але в гамірнім товаристві я не почувуюся добре. Коли всі панночки дякували Нівелінському за гарну прогулянку, я сказала: „Подякуйте мені, що я взяла участь в аранжованому вами санкуванні”. Здається, жаль мені було цих кількох хвилин, жертвованих буденщині.

Нарешті дочитую останній розділ таємної книги „Ergaenzungen” до самого кінця. Знаю: я буду вертатися до цих „таємних знань”, буду ясніше розуміти, буду шукати світла. Проблиски світла і в цих таємних книгах, і в книзі Екклезіяста та Єзекіїла — але поблиски тайни не кожен добачає — тайни, яку не кожному можна відкрити.

Минула зима над книгами. Все минає, довго не триває. У душі з'являються нові проблеми... Не в'януть тільки хризантеми... Про них я пишу свої поеми...

Усе під час музичних сеансів розцвітають хризантеми. З'являються й вони, Лідія й Вальдемар...

Але сеанси відбуваються рідше. Туга тихне, я спокійна.

Несподівано постає думка написати повість з пережитого. І починається поважна артистична праця, авторська дбайливість, те, що німці називають "saubere Arbeit".

Повість про часи перед розвитком техніки. Нема залізничних шляхів, ні машин. У ті часи листи мандрують до адресатів цілі літа.

Пару наречених розділює велика віддаль. Він, інженер-винахідник, дістався аж до Америки. Вона, півдитина, живе тут, у домі батьків. Поки нареченій пошили придане, минуло кілька довгих літ. Мати нареченої вмирає. Батько ціле життя присвятив студіям альхеїмі та астрології. По смерті жінки старається привчити свою одиначку на асистентку, втаємничує її, вчить укладати гороскопи тощо. По літах батько вмирає. Вона живе сама у своїм лицарським стародавнім замку, повнім таємної традиції. У кімнаті, де старша вже адептка таємного знання робить експерименти, є відповідні екцесорії, на стінах малюнки...

По кільканадцяти літах він, що перебував сотні миль від нареченої, повідомляє її про своє повернення. Вона читає лист. З великими труднощами пригадує собі інженера, пана Н. Н. Не відчуває зворушення, ні радощів. Поняття кохання для неї не існує. Вона вчена. Її полонило знання. Вона бачить світло. Вона вступила на дорогу знання, в неї сильна душа, рішучість та готовість боротися, усувати перешкоди, йти до мети. Вона

знає, що таке самовиховання до творчого діяння... Її не цікавить уже нижча магія, вона не вчиться з „катехизису чарівниць”, вона намагається бачити-пізнати в природі Бога...

Вона з досадою відсуває лист того далекого пана, невдоволена, що спиняє її в роботі. Він стільки літ не писав, не пробував теплим словом зберегти чуття... Тепер він зайвий у її житті...

На писанні тої повісти минула мені весна, літо й рання осінь. Повість на 166 сторінок. Про це писання я ні з ким не говорила, ніхто його не читав. Залишилися тільки деякі фрагменти та дрібні афоризми, психологічні замітки:

„Не зродиться, не вдержиться в нас глибина чуття, якщо ми довго будемо годуватись абстракціями-рефлексіями... Розвиваймо всі сили душі! Чуття — це не табака, якої можемо набрати з відчиненої коробки-табакерки, коли нам забагнеться”.

Світ краси — на першому пляні. Повість психологічна, не шабльони, але автентичні факти. Акція перервана. Реалізм, об'єктивізм, але й лірика. Героїня, обсерваторка життя з льодових висот, переживає дійсність із рефлексією, аналізою... Духові вимоги для того, хто її любить. Втоmlена тугою доня старого вченого замикається для наукових дослідів. Життя внутрішнє, не зовнішнє. Надмірний інтелектуалізм діє деструктивно. Проблема, яку вводить уже пані де Сталь у своїй повісті „Коринна”.

XX.

1876. рік. Листопад.

З тихим шелестом листки дерев падають униз... Сніжинки кружляють у повітрі, як білі метелики. Цвіти хризантем викликають спогади. Цвіти хризантем еднають світ живих зі світом померлих, творять якийсь третій світ, до якого шукаю дороги...

— Хто кличе мене? Хто й чого хоче від мене? Чи то голос його з того світу?

Боротьба почування й думки. Прагну до вивольнення. Блукаю по узгір'ях в тишині задуми-розваги. Ходжу, питаю: „Де ти, де? Не хочу знання. Вернися, вернися!”

— Чи то я говорю? О, я ж самотою, думками така втомлена! Чи все восени будуть вертатися сумні настрої? Чи все в моєму житті, як у музиці, поведеться “*da capo...al fine?...*”

Про мої заміри, рішення й сумніви ні з ким мені говорити. Я втратила батька дитиною, і тільки з пієтизмом для його пам'яті залишилося в моїй душі, як його заповіт, почуття відповідальности за діла й покликання до якогось месіянїзму, сама не знаю, до чого.

Під охороною материнських рук світ не спалив серця. Любов матері безмірна, і тому про мої смутки з нею не говорю. Вона, мати, така привітна для людей, коли може, помагає словом, ділом чи молитвою-зідханням... Але, по правді, вона така далека від усього, в самотні хвилини задивлена у свій внутрішній біль — тиха, далека...

А мої ровесниці, тутешні дівчата?

Не погорджую ніким, але не хочу з ніким стрічатися. Триматися їхнього гурта — значить відійти від своєї сфери. Я хочу йти вище. Бажаю їм добра. Люблю їх, але до жадної не звертаюся з довір'ям, про себе не говорю. У них усе бесіда про те саме, вони наче ті мерці, що ховають своїх мерців.

З тими, що з ними симпатизуємо, живемо одним життям. Тільки для тих, що пнуться вгору, моя симпатія! Тільки ті, що йдуть до одної мети, мають свої спільні радощі й муки...

Бути собою, хоч перед одною людиною не мати жадних таємниць, не боятися виявити своє властиве „я” — оце щастя!

Але люди всі однакові: відвертаються одні від одних з неохотою, в розчаруванні, ніколи не знають одні одних, не відають, що хто думає.

Вертаюся по довгій блуканині по замиських узгір'ях. Іду попри будинок для дівчат у ринку. З кущиків деревника (*sargifolium*), що вкривають вітками мури й колонки веранди, опадає золоте

листя... А так недавно біло-рожеве квіття прина-
джувало солодким запахом метеликів-вечерників.
Пані Вільгельміна доглядає ці кущики. Вони по-
німецькому так поетично називаються: „Jelaenger-
jelieber” („Що довше, то миліше”). А пані Віль-
гельміна все ще романтична...

Побачила мене Генрієта, відчинила вікно, про-
сить поступити до них на відпочинок.

— Дім Надольських близько, а я відпочину
вдома.

— Ходи, ходи доконче, щось скажу...

Мати, пані Вільгельміна, в сальонику. Вона
така огрядна, що не може ходити. Постійно сидить
з книжкою або з робіткою-шитвом. Вона все вдо-
волена, сміється, залюбки читає вірш, що його
склав для неї якийсь кавалір, як іще була панною.
Вірш про очі, як зорі, про зубки, як перлини...
Вона, як ілюстрація з німецького журналу: щасли-
ва мати. Громадка дітей біля неї, а вона розкішна,
гарна. Її син уже в кадетській школі, одна доня
одружена, а чотири вдома. Всі, як мати каже: „без
хиби у красі”. Вони гарні здоров'ям, біло-рожевою
барвою тіла. Для пані Вільгельміні з роду Бергер
світом є „Kinder, Kueche, Kirche” („діти, кухня, цер-
ква”). Вона всім кермує мудро і практично. Під
управою пана Л. обидві школи й ціле „вільне ко-
ролівське” наше містечко — і він усе зайнятий гро-
мадськими справами, все дуже серйозний, статеч-
ний, правий.

Молодша від Генрієти доня — це тринадцятилітня Міці. Дівчатко справді гарне, бо до краси її тіла додана і краса душі. Її довілля цієї краси не помічає, а вона сама дитина, що нічого не знає. Її усміх Монни Лізи, що ледве розцвітає, скоро щезає. Лице Міці — модель до ікон молоденьких Мадонн, до Асунти, взятої в небо... Шкода, що тут нема мистців пензля!

Генрієта, замість щось мені сказати, просить мене до кухні, крає грубий шматок сала, топить на сковороді, дає на жир кілька ложок муки, за смажку не заливає водою, тільки рум'яну кладе на два тарільчики, просить їсти.

— Це моя „розкіш”. Їж, прошу, будеш сильна, рум'яна, як я!

Вона не догадувалася, які ті „шкварки” з припаленою мукою мені противні. Я сягнула по яблуко, по одну з золотих ренет, яких багато побачила в коші, та й кажу:

— Оце моя наймиліша їжа!

— Сьогодні я сама варю, бо служниця закриває в льоху бараболю на зиму. Поки печеня допечеться, наїмся шкварок. Ходім до льоху, мушу подивитися, чи добре зроблено.

Я ще ніколи не бачила так багато бараболі, більше ста кірців.

— Чому так багато?

— “O, die Schwaben, mit kurzen Pantoffeln, sie tanzen und essen viel Kartoffeln” („О, шваби в корот-

ких пантофлях танцюють і їдять багато картоплі”). Але ми, власне, годуємо веприків. Мама дбає про нас, маємо цілий рік сало, похребтину, вудженину...

Думаю та хочу зрозуміти, як можна годувати веприків бараболею, а себе — салом з веприків... А Генрієта така пухка, рум'яна...

— Ти обіцяла мені щось важне сказати.

— Бачиш, усі припаси на зиму зроблено. Тепер буду вільніша. Пора бавитися! Матуся згадує про весілля. Від довшого часу з'єднує собі мамину ласку пан Меркурій П. Мама не проти цього, бо він, „ц. к. урядник”, хоча його хресне ймення таке дивне, що ним називають священники тільки дітей покриток. Це дозволяє догадуватися, що він байстрюк... Мені сподобався авскультант Антін Нівелінський. Ти, мабуть, довше його знаєш. Хочу його заманити в наше товариство. Ти допоможеш мені написати до нього листа.

Надійшла Костя, принесла книжку й хоче, щоб ми разом читали. При зустрічі з нею все непорозуміння. Дивлюся, яку це книжку маємо голосно читати. Переклад сенсаційного роману Євгена Су. Відкладаю книжку, встаю, щоб відійти.

— Не хочеш з нами читати? Не вдавай наївної, — каже Костя, — знаю, що читаєш романи!

— Читаю і романи, але такі, що мають літературну вартість.

Ще того самого дня Генрієта написала в мене

листа до пана Антона Нівелінського: „Тепер, у Пилипівку, коли не дозволено танцювати, будуть сходитись усе ввечері в мене товаришки, будемо читати літературні новини. Просимо й Вас на наші сходи. Просимо подбати за книжки, найновіші романи”.

Генрієта хотіла книжок про кохання, а тут — той сам післанець приносить пакет книг і відповідь: „Користати з запросин не можу, вчуса до докторату. Буду вдячний, коли Пані pomoжете мені вивчити бодай частину параграфів”.

Грубі томи. Безліч кодексів, параграфів зі знаком § та порядковими цифрами. Генрієта розчарована, хотіла зараз ті книги відіслати.

— Залиши в мене! Він прийде по книжки, тоді матимеш нагоду з ним говорити.

Нічого їй не кажу, але думаю, відчуваю, що ці книги мені придадуться. Я втікаю від лектури, яку Костя любить, утікаю від романів, від розмов, від дешевих вражень, дивлюся реальніше, щось мені ці книги відкриють...

Генрієта хоче читати про кохання, мабуть, вона сама кохає-нудьге.

Нудьга — тяжка примара, в житті страшна, обезсилює... Не знаю нудьги. Стільки цікавих проблем, ідей... Хотіла б і Генрієту і всіх товаришок розбудити, приєднати до роботи, але вони під впливом старшої Кості. Костя тут задає тон, і на „прошеному чаю” треба сидіти, слухати розмови у

звичайному стилі про погоду та моду або читати переклади французьких романів. Терпеливості і праці над собою, а прийде хвилинка, що й я могла сказати товаришкам своє слово! Покищо мовчання і відкладання...

Червонилком, великими буквами вписую у записник слова Гете:

Хто суворий до себе і воля у нього міцна,
Тому може здійснитись надія в житті не одна —
Але той, хто розумно проводити хоче юрбі,
Не в одному й не раз відмовити мусить собі.

.

Я вже знаю, чому я залишила в себе ці всі книги, ці всі “Corpus Iuris Civilis”, ці всі “Pandecta”, зібрані ще Юстиніаном.

З листа мого батька, що його писав колись додому, довідуся, що він був здібним правником.

„Голова Іспитової Комісії”, — писав батько, — гратулював мені за юридичні здібності”. Здається, дещо з них я дістала в спадщині, бо часто виринають у мене питання й сумніви з обсягу права. Якби можна, я б записалася на правничий відділ, щоб пізнати історію й філософію права, щоб у спірних питаннях говорити фахово, як спеціалістка, не дилетантка.

Хоч судівництво з поступом культури розвинулося, я дивлюся на нього песимістично. Ті, що є на службі юстиції, оголошують не все справедливі вироки та присуди. Теміда сліпа. Теміда повинна мати бистрі очі, віщий зір, щоб могли про-

слідити глибину провини. Суддя-психолог нехай кладе темний гріх на спокійні терезки з розкритими очима. Монтескіє каже: „Справедливість вічна і не залежить від людських умов. Якби, навіть, була від них залежна, треба б цю жажливу правду приховувати перед собою...”

При першій зустрічі гарна Генрієта прохала гарно — і Нівелінський дав слово, що прийде на вечірне зібрання. Читання на цих сходинах не давало вдовolenня жвавим дівчатам, вони скоро завели забаву-гру у „пташка”, заспівали „Вибирай собі, кого любиш...”, і кожна вибирала Антона Нівелінського. За „пташком” ішло „судження фантів”, при чім бувають різні нагоди наблизитися. Пан Н-ий подобався всім паннам і всім паням. Він достроївся до свого докілья. Був комічний, трішки, наче б навмисне, ікавий. У його мові часто — треба чи ні — повторялося німецьке слівце “aus!” Відтоді без нього вже не обійшлися ніякі вечерниці. Я зміркувала, що на мої емансипаційні пляни тут покищо зарано, переглядала дома правничі книги. Коли сказала Нівелінському, що його книги мені придадуться, він справді з трудністю вимовив “aus!”

— Чого з такою нехиттю, з недовір'ям приймаєте цю відомість?

— Не з нехиттю, але з захопленням! Досі не знав жінки, зайнятої студіями — тільки таку вважав би я за товаришку, з якою з користю мож-

на б поговорити, обмінюватися думками... Але, навіщо вам потрібні параграфи?

— Звичайно, параграфи не потрібні мені, і я не всіх учуся. В Австрії не зроблять мене суддею. Я хотіла б студіювати право, а, власне, пізнати генезу, еволюцію права, здобути знання-правду й передати людям. Чи потрібне право і судді? Може ні... Хто дав людині владу судити? Кожен повинен бути суддею своїх діл. Ніхто не є винуватий. Винуваті умовини життя... Такі запити мене цікавлять. А з ваших книг вже роблю записки:

„Давно люди самі робили справу, але з часом суспільність заборонила такий суд, встановила право. Ніхто не може бути суддею *in sua causa*. Перший Марко Аврелій установив кару за власний вимір справедливості” (*Decretum divi Marci*).

— Бачу, ви пані, маєте творчі пляни. У книгах, що їх я прислав, зібрані параграфи, які є обов'язкові. До історії права треба інших книг, і я щось відповідне для вас вишукаю, хоч я сам студіюю право настільки, наскільки цього треба до докторату, а докторат мені потрібний до авансу, щоб дістатися скоріше в ширший світ. Я волю мистецтво, поезію, малярство, якби воля, я присвятився б письменству або малярству.

Тепер я зрозуміла, чому він часто і між людьми писав щось на клаптику паперу або малював. Коли недавно почув, що я до Генрієти кажу: „Пан

Нівелінський — хамелеон”, він без довшої надуми написав і подав мені вірш:

„Камелеон хочяж зменни в барве і зреніци,
Черпе креф до сего серца вцьонж з єдней тентніци”.
(Хоч хамелеон мінливий в барві та зіниці, черпає кров до
свого серця все з одної вени”).

Вірш легко і з досвідом написаний, складався з кількох строф. Я не вважала потрібним спитати його, чому пише чужою мовою. У чужій школі не конечно забувати рідну мову. Його вірші, писані „по-руськи” не були граціозні.

Наближався день святого Андрея. Дівчата за-бажали, щоб він виявив їм їхню долю... Наш білий затишний дім видався дівчатам найвідповіднішим місцем на зібрання в таємну годину ворожби й чарів. Вони прохали мою матусю дозволу зійтися в нас у вечір св. Андрея. Ніяково було мені протестувати, хоч я знала, що треба буде перед очима цікавих дівчат замкнути на ключ правничі книги й записки про “*Homo sui iuris*” і про “*Sclavus*”...

Годі! Нема серед буднів і свят цілого року іншого того роду вечора, в якому зберігаються традиційні звичаї ворожіння, а що скрізь і по селах дівчата ворожать, варто придивитися до обряду ворожіння.

Такого то вечора у грудні, коли сутінки вкривали світ, а в безлистих деревах шумів вітер, зібралися дівчата в нашій низькій тихій хатині. Принесли все, що до ворожіння потрібне: балабушки,

віск і оливо, дзеркало, шнур, „вервицю”-чотки, перстень, чепець, мірт, прядиво, свічки...

Одинадцять дівчат прийшло точно о шостій годині. Найстарша з них — то тітка Генрієти, со-рокалітня панна Терезія, метка, повна віри в добру ворожбу. Вона справно командувала тут усім. Ма-буть, не щороку ворожила з предметів, накритих тарелем. Її наречений, пан Ф., одружився з іншою (так треба було для „інтересу”). Цього року, по двадцяти літах, повдовів. Вона вірить, що він те-пер одружиться з нею, з попередньою був нещасли-вий. Нема сумніву, що ворожба скаже все добре...

Костя прийшла з молодшою сестрою Оленою. Костя, щоправда, ще не скінчила тридцяти літ, та через постійне невдоволення в неї видно на чолі зморшки, риси її лица гострі. Сьогодні її лице про-яснилося. Дістала лист. Пан Вельце просить до-зволу приїхати. Нарешті! Хоч він рудий, та нехай буде! Йї надокучило дівувати. Дім відновлено, на-пекли, наварили, дожидають сватів. Генрієта, мов у пропасниці, жде години чарів: що то буде? Як святий Андрей полагодить її серцеву справу? Інші дівчата не мали, здається, ще намічених кавалірів, вони, може, несміливо марили про Нівелінського, але всі помирилися з тим, що гарна бурмістрівна здобула симпатію, а їм доведеться вдовольтися тіль-ки його дотепами... Олена так по-дітвацьки від-сунула крісло, коли Льоня Кулачківська сідала, що

Льоня впала. Суперниці. Але, про що їм пішло, не знаю. Обурення виявилось хвилиною мовчанки...

— На кого ми чекаємо? — промовила Костя різким голосом. Вона, що так добре знала товариські церемонії, була невдоволена поведінкою Оленки.

— На доні отця декана.

— Вони не прийдуть! До них якраз загостили „питомці”. Коли ми проходили попри приходство, — каже Костя, — було чути, як їмость деканова співала при фортепіяні: „У полі, у полі пшеничка, як гай, доню, не журися, буде коровай...”

Тихо. Вікна щільно заслонені, щоб хто з вулиці не підглядав дівчат при ворожбі. На коминку горить вогонь. По черзі схиляються то ясні, то темні дівочі голови над полум'ям, як жрекині топлять у посудині віск, справжній пахучий бджоляний віск, і виливають на воду. З напруженням врожать майбутність із тіні, яку кидає відлив на стіну. Щасливо відбулася перша проба: не було ні хреста, ні могили, був вінок, лицар на коні. Щасливо заповідалася майбутність і з предметів, схованих під тарелем. Ні одна не вибрала вервиці, символу смерті... Тітці Тересі попала файка. Тітка рада, бо файка означає подружжя з удівцем. Так само Тересі при рахуванні колів на останній кіл упало слово: вдівець.

Собака вхопила найперше Генрієтин балабушок, але не залишила ні одного. Два запалені клубки клоччя-прядиwa підлітали і вгорі єдналися по-

дум'ям. Голки не потопали, шукала одна одної, плили, доки не стрінулися. Так само клали дівчата на воду дві лушпинки з горіха, в кожній горіла свічечка. Наближення їх полум'я вважалося за добру ворожбу.

Ще ворожіння з черевиками. Черевики з лівої ноги ставили рядом перед головною стіною до дверей. Чий черевик стане перший на порозі, та найскоріше одружиться. Черевичок Генрієти був перший, тітки Терезії другий. Незабаром ворожба сповнилася.

Спільне ворожіння в кімнаті скінчилося. Віск застиг... Свічечки в горіхових лушпинках догоріли, ніхто більше ворожбою не цікавиться... Дівчата, втомлені зворушенням, поглядають на годинник: восьма за кілька хвилин. Прибирають усе приладдя, причісують волосся. Тіточка Тереса несміливо звертається до своєї матусі:

— Пані добродійко, дуже просимо вибачити нам: ми запросили пана Нівелінського. За давнім сільським звичаєм, хлопець не може бути в часі ворожіння, але по ворожінню відбувається забава і гостина на коштах дівчат. Ми принесли вудженину й тістечка, просимо тільки про самовар, щоб був чай.

— Про гарячий чай я вже подбаю, але чому ви не просили й товариша пана Нівелінського, Карла Підляшецького?

— Ми його, Антошка, хочемо мати між собою.

На другий день, коли я стрінула Карла, він сказав:

— Я знав, що в вас, пані, зійдуться панночки. Дуже бажав у вас бути, ждав на запросини, сам не смів прийти.

— Жалкую. Це вина товаришок. Я не знала нічого про зібрання ні про запросини вийняткові тільки пана Нівелінського.

Карло гарніший, ніж Антін, але більш серйозний, сумовитий, не мав симпатії між дівчатами. Він так і залишився самотнім на ціле життя. І коли я не раз згадувала про той Андріївський вечір, згадувала і про Карла. Жаль мені було його.

Нівелінський прийшов точно о восьмій годині.

— „Андрію, Андрію, коноплі сію, мішком волочу, женитися хочу”. І він ворожив, а ворожба була така: до другого Андріївського вечора одружиться.

Було гамірно, але веселу забаву треба було закінчити перед дванадцятою годиною. „Година духів” придатна до ворожіння на самоті, потайки, а діються тоді іноді й несамовиті речі... Про дещо, як ворожити, говорить мені матуся, але — навіщо це все? Не покладу сто карток з іменами хлопців під подушку, щоб удосвіта довідатися, яке ім'я майбутнього... Для мене існує одне ім'я або ніяке... Краще б поставити біля себе посудину з водою і кинути на воду стебло, нехай би по нім,

мов по кладці над прірвою, прийшов він — той вікінг, нехай побачу його ще раз — хоч у сні...

А, може, стати опівночі перед дзеркалом та чесати коси, щоб з'явився милий? А коли б так, як тоді, на балі, став біля мене демон?... Краще вмерти!... Не подивлюся в дзеркало опівночі, але вийду з тісної кімнати на подвір'я, погляну на небо, полічу зорі... На перший погляд треба налічити десять зір... Кожної дальшої ночі треба рахувати менше на одну зорю, аж зостанеться тільки одна ясна зоря, одна тільки, на все життя... Але на небі, неначе з олива, тієї ночі зір не було... Ніч святого Андрея, холодна ніч пізньої осені, неначе повна надприродних сил... Сірі мли сповили світ, мов ніколи не було ні блакиті, ні зір. Блідий округлий місяць час від часу покажеться і знову сховається за хмари... Все, як сон! Про кого думаю? Може й він людина, якої не було? І моя туга ніколи не втихне...

Перший легкий вогкий сніжок укрити землю, віття дерев у саду. І сад білий, як у травні. По боротьбі з вітром осені, по шумі — стійка рівновага, спокій... Контури-привиди білі, ніжні, таємничі, не йдуть мені назустріч і не втікають від мене... Тоді, коли я до них приходжу і коли стинаю галузки — дерева залишаються мовчазними...

Найкраще з усього ворожіння в цю ніч св. Андрея є стинання вишневих віток, щоб вони за кілька тижнів могли покритися цвітом.

В'язку віття дерев, жасмину й бузка приношу до теплої кімнати, ставлю в мальований дзбанок та в чорні глечики. Діставатимуть усе свіжу теплу воду, дрібку соли — і оживуть... Жмут мертвих віток оживе. На галузках каштанів розв'ються бронзові пуп'янки, як крила хруща, і появиться срібlistий пух листячка... Пуп'янкам на вишнях у саду і не сниться розцвіт, а тут, у кімнаті, запахне цвіт... Справді, співати тільки: „Чудо, чудо повідають!“ Бо чи ж та вишнева вітка, що зацвіте взимі, не чудо?

На шибках вікон мороз різьбить листя папороті, а в кімнаті, на столику на тлі золотистої вишивки в чорному глечичку листочки ясної зелені і білий цвіт вишень...

Не стинала я цих галузок, щоб вони відкрили мені мою долю, але щоб краса білого цвіту й чудо розцвіту мертвих галузок кріпило мою віру. Розцвіт, та ще в ту пору — одно з таємних явищ, що нас оточують, цікаве й рівноправне у своєму існуванні з чудом народин і росту дитини... Над усім варто подумати, все розкриє далекі перспективи й досвіди, несподівані конклюдії.

На вечерицях Маланки я не була. Останній вечір того року минув мені на розмові з відсутніми Лідкою та Вальдемаром. В останню хвилину перед Новим Роком цілую мої хризантеми...

Хоч у моїй дійсності самота, я почуваю якесь невимовне щастя...

XXI.

З кожним Новим Роком намагаються ворожити підглянути тайну і провістити людям, що буде.

Числа з 7-кою на кінці грають у житті людини та в історії всесвіту велику роль. На 1877. рік ворожили лихо: пожежі, війна, землетрус, „кінець світу”. Дві сімки, як дві сокири, зависли над світом. Ті, що добре знають зорі, астрологи й астрономи, казали: „Зудар комети з земним гльобом буде причиною „кінця світу”. Катастрофа була темою розмов, викликувала психозу.

Кожна буря, блискавка, грім заповідали зудар. Сумні настрої, жах. Одні молилися, другі шукали в чарці поради, пили, щоб тільки не глянути твезо смерті у вічі...

В 1877. році падали у Швеції метеори, більші чи менші вогняні кулі, що мали смарагдові голови й червоні хвости. Можна було бачити явище, можна було в часописах читати про „осяйний слід люлея-метеора”, „стадію вогняних куль” тощо. Напруження між людьми зросло, коли метеори почали падати на Угорщину. Спокійні, зрівнова-

жені люди дивилися на трагікомічні сцени. Сліпі та криві діди-прошаки, що ледве животіли й не знали, нащо і з чого живуть, прощалися та в'язали клунки, щоб у хвилину землетрусу покласти своє добро на плечі та втікати. Але як, куди втікати? І що має вартість, коли справді кінець світу? Розжарений метеор упаде, розсиплеться, все вилетить в експльо́зії в безмежний простір...

Люди пригноблені. Не можуть думати про спокійну працю. Чи не краще було б, якби астрономи й астрологи дивилися на зорі крізь рожеве скло та з констеляції віщували людям добро?

Читання скандинавських легенд утихомирювало в мене давно відоме чуття затрати всього, а в душі було довір'я до сили, що удержує лад у космосі...

У скандинавській легенді описаний "Ragnarok", жахливий момент, коли весь світ, боги й люди падають у провалля смерті і все нищить огонь... Однак той кривавий сумерк заповідає світанок відродження. З попелу та згарищ устає новий світ. Радість! Euvoe!... В "Ragnarok-у" по смерку знищення надходить світанок творення. В історії космосу й людства повторяється смеркання-смерть і світанок-життя. Сонця, що погасають, і сонця, що сходять... Геройська душа в годину смеркання задивлена у світло нового дня...

Чого боятися тепер, у цьому році, що має двічі сім? Чи ж не треба все бути готовим, все свідомим, що живемо на грані катастроф, на гра-

ні великого, невідомого? Не щадім олію до каганців, не гасім вогню, брама до великого може в кожную хвилину відчинитися!...

Настрій людей розпогоджувався, і все йшло своєю чергою, як і минулих літ. В час м'ясниць відбувалися ті самі „складкові забави-пікніки”. І знову ті самі сплітки, поговори, обурення... Траплялося, що щось, прислане на пікнік, щезало. Скандал. Якось „комітетова” не могла збагнути, де подівся полумисок каплунів, що їх прислала дружина секретаря. А такі були апетитні, рум'яні...

При вечері хтось шепотом запитав про каплуни, а над ранком зчинилася буча з приводу цих каплунів. Панове захотіли їсти. Хтось комусь згадав знову про каплуни, а той, нетверезий, недочув, не зрозумів, про що мова, й образився. З буфету залунали образливі слова, один з панів кричав: „Я не каплун!” Наближалася катастрофа, дуель... Темпераментна „гальопка” з коротким тактом приманила до залі панів-„кібіців”, що викрикували в буфеті, кожний оглянувся і попросив якусь панночку до танку. Скочна мелодія відсвіжувала і старших „фацетів”, тяжко спітнілі танцювали завзято, музиканти грали до ранку...

Не менш важною темою розмов для пань був торт або тістечка, що їх на пікніки прислала пані Пікульська. Багата вдова, без родини, спеціалістка кулінарного мистецтва, але, коли що жертвувала

„на добродійні цілі” до буфету, було непридатне: тістечка зі стухлої муки, маківник з маку, що воняв мишвою... Давала те, що в неї в коморі псувалося. Дівчата говорили з досадою про її тістечка й макові торти. Незабаром вона померла несподівано: серце мало забагато жиру. Лишила великі припаси мигдалів, покритих пліснявою, цукати та інших бакалій, потрібних до печива. Ксьондз Валенти (та пані була латинського обряду) над її могилою сказав: „Дбала про себе. І що по ній залишилося? Що тепер з неї? Коли, кому зробила щось добре?” Прикро було слухати такої посмертної згадки. Умерлі не бороняться, і про них треба говорити добре або мовчати.

Небіжка Пікульська балакала багато, можна сказати: „говорила небіжечка до самої смерти”. Можна було записати від неї цілі фоліянти про минулість. Здається, з її смертю скінчилася хроніка міста...

Не люблю середовища тутешньої інтелігенції, в якому буваю вряди-годи. Дивлюся на все і на всіх, як на матеріал для моїх майбутніх творів і, звичайно, записую, що заслуговує на увагу. В цих записках знаходжу слова: „Про пана Нівелінського... не буду писати, хіба колись пізніше або ніколи”.

Переживаю своє власне життя сильно, але — дивлюся на себе критично, як на когось чужого. Хвилини, перебуті в тутешньому товаристві, не

відсвіжують, але приносять ще більшу втому. Товаришки відбирають собі взаємно „фацетів”, сваряться, до мене вони нещирі, неначе з пошаною, але з резервою, сторожкі, готові з'єднатися проти мене, бояться вищости, небезпеки конкуренції. Всі егерії готові змінитися в мегерії.

Генрієта співає пісню Устіяновича „Хора”. Я, що від дитячих літ так захоплювалася віршами цього ентузіяста нашого відродження, якось не запримітила цієї пісні. Вона може навчилася її від свояків Устіяновича. Пісня якраз тепер для неї відповідна:

„Я бідна думаю і нуджу собою,
Скажіть мені, люди: що мені є?
В неділю сполудня стояла в віконці,
співала-м весело: ля, ля, ля, ля, ля...
Нечайно хлопчина, прекрасний, як сонце,
верг на м'я очима і шез, як піна.
Мене щось кольнуло ту, ту в серденько,
Я хора, ой, хора — но що мені є?”

Ця пісня стала модною тут аж тепер, дівчата, що про Устіяновича нічого не знали, всі її співають, всі вони „хорі”.

Пані Вільгельміна в кожную хвилину дожидає гостини Нівелінського. У чорному святковому одязі, з букетом романтичних цвітів у білому паперовому маншеті, він прийде „освідчитися”. Заручини. Весілля. Віно. Тільки дещо треба докупити. Дбайлива мати давно наготовила „виправу”. На горищі у скринях для Генрієти готові подушки, покривала, завіси, білизна на постіль... І мати

Кості, жінка лікаря К., дожидала великої хвилини: нехай би наперекір заздрісним відбулося весілля доньки! Мрії не сповнилися. Восени ад'юнкт Вельце просив дозволу приїхати. Костя дуже сердечно відписала раз і другий, але він більше не писав. Хтось щось пробовкував потайки... Шепотіли та злорадо усміхалися ті, що не любили Кості за її гордовитість, і казали, що лист був фальсифікатом, що хтось писав і перехопив відповідь Кості в порозумінні з поштовим урядовцем. Дехто жалів журливу тиху Костину матір, яка довший час даремно готувалася до прийняття гостя.

А Генрієта в час, коли сподівається відвідин Нівелінського, просить мене до себе. Сіра, банальна розмова: „Що чувати? Як ви, пані, вчора бавилися?” Розмова рветься. Сірі зимові дні. У товаристві при такій розмові треба берегтися, щоб не позіхнути. І нагадується мені розмова на наших симпозіонах з Лідою та Вальдемаром, коли я вся ставала слухом, доживанням. Генрієта хотіла мати мене в товаристві, вона запримітила, що Нівелінський бадьорішає в розмові про мистецтво, але для неї самої поезія, малярство — terra incognita. Мистецтво — єдине справжнє багатство-добро на цій землі!

Пан Нівелінський між тутешніми панночками жартун, він маляр, поет, щоправда дилетант, але мистецтво — це його світ. Часто під час розмови рисує силуети Генрієти й мої, пише вірші до

малюнків, імпровізує. Знає, що Генрієта не зрозуміє його символіки, пише для мене, тільки ж — я його не хочу розуміти.

— Відколи, пані, студіюєте право, не бачу в вас цієї віщої екзальтації до мистецтва, все тепер у вас *stricto iure*.

Я ні про “*Leges regiae*”, ні про клясичний римський процес не хотіла при Генрієті говорити. Вони, гадаю, повинні бути самі, щоб скоріше могли виявити свої почування. Сідаю до фортепіяна, перебираю пальцями по клявішах.

— Для кого кидаю ясні акорди? Ясні хвилини минули, пропали в вічності й не вернуться... Чи в житті нема більш нічого, крім кохання? Є квіти, є зорі...

Сьогодні граю для Генрієти, для її солодких, безжурних шістнадцяти літ. Вона справді закохана. Кохання для неї — велика річ. Для мене — тема до роману. Аналізую, студіюю людину.

Сьогодні починаю акцію з мотивів неогоїстичних. Гадаю, що справа закінчиться добре. Торкаю струни сантименту. З еротичних захоплень Шуберта пливе солодка мелодія його безсмертної пісні.

Щось наче відблиск мелодії вимальовується на лиці Нівелінського. Граю. Можу їх бачити. До речі, тут тепер придалась би „міопія”, короткозорість...

Після перших акордів, його тремтлива рука пошукала її долоні. Їхні лица одно близько одного, доторкалися.

Стрілка годинника минула п'яту годину. Червоне проміння сонця на заході освітило стіну, при якій стояла сервантка. Бідермаєрівська старовина розцвіла барвами райдуги. Сонце освітило дискретно рожеву німфу, її обіймає темна рука волохатого фавна. Сміються німфи.

— Хі, хі! — сміялась і Генрієта. До неї німфа з фавном більш промовисто говорила, ніж ціле море тонів, що пили тепер *maestoso*. Одначе пан Нівелінський достроївся до неї: що думав, що їй сказав, не знаю, але Генрієта подала усточка, і він обняв її, як той фавн. Справжня самочка, що принаджує. Поцілувалися. Гарна хвилина змінилася в гротеск...

Догадуюся, що вони воліли б бути самі. Моя роля скінчена. Беру участь усе і в кожній справі, участь у житті родини, чи громадянства, але весь зовнішній світ не мій, не реальний.

Хочу відійти. Нівелінський щось говорить і перестає говорити, чує, що його голос перестає бути щирим, щось завмирає, стигне в ньому, але він намагається бути собою. А — я? Я хотіла йому сказати: „Я того бажала. Так мусіло бути!“ Але здержую слова. Хамелеон, жартун... Може, еротоман? — Він, мабуть, догадується. Вираз його лица дивний. Прощаючись, закриває лице рукою.

А коли я залишилася сама з Генрієтою, кажу їй:

— Гратулюю і прошу: лиши мене! Я маю свою працю. Прийду хіба на шлюб.

— Ти моя дружка!

— Ні, тобі треба веселішої дружки!

Буденність важка. Життя трагедією. А, може, сміятимусь із переживань малої Марти?

Усе минуло. Генрієти нема. Вона —?

Усі дівчата любили Тонька. Гадаю, що вона найбільше.

Чи ми любимо з власної волі, чи проти волі? І знов рефлексії! Акція не посувається — але ж те, що пишу — наче сповідь, а плян повісти у двох томах досі зберігається в моїм архіві, і кожний розділ має окрему назву. І тільки б писати про все, що переживалося, нічого не треба прибильшувати, видумувати, прибирати декораціями уяви! У моїй пам'яті все, як було, і той мій біль, і боротьба... Хоча, здається мені, нема в мені болю... Іду звільна по сходах угору. Довершується все щось неминуче. Прощання мусить бути! На плач іще не час! Мое життя — книги, ноти, рукописи, пляни. Усе йде з минулого в майбутнє.

Думають про мене, що я холодна, а в моїй душі надмір чуття. Коли стріну когось, хто захоплюється тим, чим я, відкриваю своє „я”. Думка-ідея займає мене більше, ніж буденщина. Життя душі варте більше, ніж життя тіла.

Мое життя, щастя чи нещастя, достаток чи бідність, менше мене обходять. Дивлюся на себе, як

на істоту, що називається Марта: істота інша. Однаково мені, що з нею діється, бажаю тільки зберегти духове „я”, бути все собою, здобути світло, свою ідею-думку про все — і висловитися. Хочу в житті боронити цю гідність власного „я”, рятувати його від загибелі...

Зупиняюся. Про що писати? У пляні тої повісти у двох томах я дійшла до розділу: „Повернення з вечерниць і — зустріч арештантів-в'язнів”. Німецьку термінологію я знала краще, ніж нашу, і розділ називався в мене “Capitel”.

Чи писати про ті вечерниці? Для розвитку акції воно не конечне. Хто хоче знати, чи „Нума одружилася з Помпілієм”, та котрого дня відбувся шлюб, може цей розділ пропустити. Я вернуся до давньої доби більш як півсотні літ тому, коли то ще вечерниці відбувалися не при яскравому електричному світлі, але при свічках, що трохи коптіли, і треба було до них приладу, що його називали тоді „свічотер”...

І в тому році, коли астрономи провістили кінець світу, відбулися звичайні, як щороку, вечерниці, влаштовані судовиками. Як звичайно, у складі почесних членів комітету була пані Вільгельміна, і тільки на її прохання-бажання я була з ними на вечерницях. Генрієта перший раз з'явилася в довгій сукні блідорожевого кольору. Сукня з бубками і фальбанками, підп'ята пучечками наївних польових рожечок. Віночок таких самих рож прикрашу-

**„Те, що пишу — наче сповідь...”
Уляна Кравченко при письменницькій праці.**

вав темне буйне волосся Генрієти. Виріз сукні “Cargree”. Чорний оксамитний пояс. У цьогорічних журналах моди можна по стільки літах побачити такий самий модель.

Генрієта у своїх довгих фальбанках зразу спотикалася, плуталася, але подобалася. Сама вона, як польова рожечка. Палкі соковиті уста приманювали хлопців. Пані Вільгельміна вдоволена, по вигляді Генрієти певна, що матримоніяльний інтерес удасться в цілому, хоч інші заздрісні мами шепотом говорили про „холодні очі” та про „порцелянову церу” Генрієти.

Ухопили її до танцю. Першим був якийсь старший пан, мабуть, таки пан Меркурій. Генрієта, не сміла, схвильована, не знала, хто обіймав її при першому вальсику; коли ж отямилася й поглянула на партнера, пізнала, що то не її „скарб” — пан Нівелінський, і розчарувалася.

Я у гладкій чорній тафтовій суконці, тільки при поясі кілька білих живих хризантем. Не мала охоти танцювати. Коли пан Нівелінський мене ангажував, я сказала, що вже заангажована: „Генрієта зарезервувала для вас усі танці”. Я воліла розмову з Карлом. Був і його брат Володимир, авскультант зі Львова. Ми багато говорили, трохи навіть про законодавство, хоча це заповажна тема при звуках м’яких вальсів. Діалогів тут не переказую, бо не люблю писати діалоги.

То були мої останні вечерниці в рідному міс-

течку. Панів Підляшецьких я стрічала на вечерницях у Львові. А про Карла ген пізніше чула: „Пан радник радо вітає комітетових на добродійні цілі й дає щедрі дари”. Самітник, тихий патріот, симпатичний.

Про ті звичайні маломістечкові вечерниці, де романтична молодь танцює спокійно солодкі вальси, я й не згадувала б і забула б про них, як би не вид в'язнів. Ранком, о шостій годині, ми верталися з забави. Ні авт ні двокінних фіякрів на гумах тоді не було, от і мандрувалося пішки.

Огрядна пані Вільгельміна та її чоловік — бурмістер, Генрієта, Нівелінський, я і брати Підляшецькі та ще й інші пари — всі по забаві виглядали, як привиди.

Коли переходили попри міський арешт, ключник відчинив двері. Парами в сірих халатах виходили в'язні до роботи. Два озброєні жандарми на сторожі.

Багато часу минуло, все таке далеке — а все ж, близьке й важне. Мабуть, ніхто з товариства не запитав в'язнів, а хоч би й бачив, так нічого б про те не думав, не відчував. А втім, не знаю нічого певного, бо моє враження було засильне, в серці відізналися і жаль, і сором, і почуття співвини з цілою суспільністю за те, що є люди-в'язні.

Часто пригадую собі це наше товариство по балу — і в'язнів. Тоді збільшалася моя увага до

права через лектуру правничих книг, а також цікавила мене соціологія.

Приховую свої враження, щоб не скидатися на ексцентричку, але про тих в'язнів пробую дещо довідатися серед міщанства. Я чула тоді про одного „рецидивіста”, але й його боронила у своїх думках. Вислідом тодішніх думок, почувань і вражень була поема, писана октавами, але я писала її щойно за десять літ в Руденку, 1886. р. Поема була, мабуть, нецензурна. З неї залишилося кілька строф. Одна з них така:

„Я тільки сонця бачу й волі знаю,
заки з тюрми знов не візьмуть в тюрму;
за нею, мов за рідною зідхаю,
бо в світі я стрічаю лиш журбу.
В тюрмі бодай той чорний хліб ще маю,
сірак, хоч грубий, і тапчан найду.
Не дбаю про нічліг: дах наді мною,
Тому й не рад прошатися з тюрмою.”

Тюрма — місце перебування людини, пана створіння? Місце, де людина мусить відчутти, що це місце кари, де є ґрати, що постійно нагадують: ти не є вільна людина, ти „бестія за ґратами”... Це все здавалося мені жахливим! Я і звірят не поневолила б за ґратами, а людину, яка чимнебудь провинилася, так примістила б і дала б працю, щоб вона тілесно й духово розвинулася, щоб вернулася до життя, корисного для загалу, а не виходила з тюрми на смерть...

Про це все я думала писати, бо знаходжу записки й примітки з р. 1877. про невільництво і про погляд на нього давніх народів. Старовинний

світ не відчував, що люди — це браття, не знав милосердя. Вільні громадяни соромилися праці. Вона була призначена для невольників. Римське право не давало невольникам ніяких прав, у відношенні до них власники не вчиняли ніколи злочину, вони — невольники — *personae, in quas stuprum non committitur*. . . Люди чутливої вдачі, тодішні поети, філософи не пробували визволяти невольників, змінити жорстокі відносини. Сенека радив невольникам визволятися самозгубою. Зміна поняття про життєві цінності прийшла щойно з християнством. Скасування неволі — це вже вимоги нової ідеї, духа нової релігії. Євангелія говорить про бідних, себто про істоти, яких арбітер Петроній вважає негідними уваги ні милосердя.

Християнство не здобувало волі для невольників революцією. Християнство вводить розуміння братерства, йде до рівноваги дорогою еволюції. Уже Юстиніян не визнає у Візантійському царстві невольництва. Поволі змінюється невольництво в підданство. Жаль тільки, що й це підданство було подекуди тяжкою неволею.

Про панщину я ще дитиною багато чула від пана Марковського, коли ми мешкали в його камениці. З жахом уявляю собі постать такого мандаторини. Свідомий своєї влади, з великою амбіцією, а то і сп'янілий чуттям великості, чванився він:

— Бо я мандатор на всю губу,
мій гонір трублять ерихонські труби.

Ой, дуду — дуду,
мій гонір трублять ерихонські труби...

Це записки з оповідань пана Марковського, офіціяла графа Скарбка.

Про кріпацтво в Україні знала я від того, хто сам вийшов з народних мас. Знала я з пісень кріпацької дитини в сірій свитині. Вона у своїх думах залишила нам заповідь чину... Шевченкова Катерина, Наймичка бентежили мене, засильно вражали. Жіночі трагічні постаті з'являлися мені на тлі снігів і сірого неба, ставали еманациєю нещасливої поневоленої рідної землиці України та будили в душі бажання зрозуміти це все, сказати світові про нашу кривду, протестувати...

Книгу „Кобзар” я дістала від питомця Однорога. Він приходив до Надольських. Тут я стрічала також Нижчого, молодого міщанина, який закінчив тільки місцеву школу, але був свідомий, інтелігентний.

Зустріч з цими людьми повертає мені мій вроджений оптимізм та ентузіазм, мабуть, питомий дітям соняшного містечка. Міщани й міщанки, що їх тут стрічаю — це люди чесні, милі, можу сісти й розмовляти з ними.

По конвенціональній розмові з огрядними дамами тутешнього „товариства”, що ваять по 80 і, буває, понад 100 кг., гутірка з міщанськими жінками — це душевне лікування. Між ними свіжа атмосфера праці. Слухаю їхніх приповідок, пісень,

відчуваю наче приплив свіжого повітря, що входить у легені, дає розкіш та оживлює. Люблю коломийковий ритм співанок, як мелодію-спів тих поетів, що їх згадую: Устіяновича, Федьковича.

По вечерницях і пам'ятній зустрічі з в'язнями я вже не бувала в товариствах. Книги або розмова з цими „нижчими” вдовольняли мене, все інше здавалося мені тільки утратою часу. Хвилина між ними освіжує мене, визволяє від втоми після умової праці. Очевидна формуюча сила нашої стародавньої культури. Інтелігентні риси і вираз обличчя вражають дистинкцією.

Здебільшого жінки-міщанки говірливі, жартівливі, відчувають життя, не накладають на себе маски. Коли бачу їх і чую, можу бути певна: гарні людські душі. Усе в них природне, справжнє, не фальшоване, не штучне.

Говорять мовою Устіяновича, тільки вплітають чужі слова: „пацер”, „камфіна”... Але й інтелігенти знають тільки чужу термінологію. Почуваю себе зв'язаною з народом неначе золотою ланкою, і щось мені каже, що в майбутності доведеться мені між тими жінками жити й працювати. Хотіла б я кликати: „Сестри! Сестри!” Вони дійсні, живі, як ті квіти, що корінням сягають у глибину землі. Вони діти, доні й сини ріллі, землі цієї — не зайди. Зайдів усе можна буде пізнати, відділити, емблеми чужинців, оці двоголові орли, не підходять до нашої гарної країни. Тут автохтони, мов тутешні

ясені, дуби, що сягають корінням глибоко в землю. Здається, чую їхню мову: „Тягни що сили в тебе, а не вирвеш мене з рідної землі! Зрубай вітки і цвіт — я знову зазеленію, зацвіту!...”

Відновиться блакитно-золота наша єдина Україна, відійдуть офіцери й намісники, і скинемо емблеми чорно-жовтої цісарсько-королівської Галичини.

XXII.

Часто сходилися сусідки по черзі і в нашій господині Надольській. Ці гостини також щось наче „пikніки”, хоч жінки склалися тільки на око-виту. Давали по „шістці” або тільки по „галагані”.

Тоді дрібна монета була така: грейцар, дудок, (один дудок мав вартість двох грейцарів) і галаган, великий мідяний гріш, що дорівнював чотирьом грейцарам. Була ще „шістка”, тобто десять грейцарів. Слово „галаган” я зустрічала пізніше в поезії Франка про Івася, що бігав, щоб дістати від панича галаган, простудився й умер. Ой, життя погане, люди підлі, — думала я, читаючи ці вірші...

Але вертаюся до моїх міщанок, бо багато ще про все треба писати, а часу мало.

Міщанський консерватизм. Тут міщани належали до фаху купців: мали харчові крамниці, шинкували, продавали тютюн, табаку. Тож, коли жінки склалися по два дудки, казала газдиня до служниці: „Бігай до пана Устіяновича по горілку-цитринівку!”

У кожному містечку чи селі кажуть: „Бігай до жида!” Тут такого не почувеш. Самі міщани — солідні продавці, совісно важать табаку і записують олівцем, коли хто бере на борг. Кожний купець тут християнин, наш. Горілку й табаку продавав тоді Устіянович у склепі, що поміщався в ратуші.

Стіл застелений льняною скатертю домашнього виробу, гаптованою за народними мотивами в павині пера. На столі пшеничний хліб. Фаянсові тарелі, яскраво розмальовані у цвіти і птахи, на тарелі сир. Чарки до горілки. У руках жінок білі хустинки в сині ґрати. Одна зі старших частує торіство табакою. Скіпки на комині сяють веселим огнем. Коли сходини відбуваються в будень, жінки мають шитво або кужелі. Часом співають:

Літа мої молодії, літа, де ви ся поділи?
Запрягайте коні, коні воронії,
здоганяйте літа, літа молодії.
Здоганяйте літа на кленовім мості,
вертайтеся, літа, будете ми гості!

.

Молодосте моя, молодосте,
де ж ти ся поділа?
До полудня цвіла, цвіла,
пополудні впала.
Та вже ж, моя молодосте,
на віки пропала...

То знову для гарної вдівоньки Пазі співають:

Ой, на горі птахи в'ються,
а за Кліма дівки б'ються...
Не бийтеся, нема защо,
хоч хороший, та ледащо!
Не сушіть си головоньки —
він пристане до вдівоньки.

Питають жінки гарну вдівоньку Пазю, коли весіллячко. Вона, як повна рожа в розцвіті, в хустці, майстерно пов'язаній. „Жмуди”, трохи нерівно притяті, спадають на очі.

— Що буду на ціле життя присягати, коли за кілька день кінець усьому! — говорить Пазя й починає сміятися на думку про жениха Кліма Куриласа з Перемишля, забуває про небезпеку.

— Чи варто що зачинати, коли кінець близько?

— Ще раз напиймося по келішку, бо скоро кінець світу!

— Я бачила сон: сонце руде погасло, догоріло, гарячий попіл став сипатися на нас грішних. Тільки Божа воля спасе нас!

— Не згадуйте, кумо, про такі жажливі речі, се так заповідають на нашу згубу, щоб люди позбулися майна. А ми таки радьмо, як придбати добра та освіти дітям.

Так говорила Юрикова, одна з тих, що мала трьох синів, студентів у Львові.

Усі ці жінки, Юрикова, Шуховська, Величкова та ще їх багато, були дуже запопадливі, треба було впору придбати для синів пшона, круп і все те доставити на „станцію”.

Для доньок старалися придбати віно: разки французьких коралів, подушки, полотно. Ні жінки-міщанки, ні жінки з інтелігенції не займалися жіночою справою в нинішньому розумінні. Нові емансипаційні течії захопили жінок пізніше. Ні одна мати

не казала: „Учися, доню, щоб собі прожиток здобути” — але: „Учись, одружиться з тобою питомець, знайдеш скоріше чоловіка.”

Фахових шкіл для дівчат у нас не було. Проблеми, яке місце має жінка в суспільності, не зачіпали, хоч у Франції по липневій революції 1830. р. поновився жіночий емансипаційний рух. В 1848. році поширився цей рух і на інші краї, а в р. 1860. в Лондоні засновано жіночий заробітковий союз.

Переписую ці замітки з етимологічного правопису на теперішній, відчитую кілька сторінок, ледве пізнаю, що я це писала. Є замітка і про „Деклярацію прав жінки” Олімпії де Гунес.

Рукописи здаються казкою. Смішно звучать заголовки давніх книг і часописів. Сміливими здаються мені самотійні студії. У них гідне уваги те почуття, що сама здобуду, мушу здобути освіту і становище, що мушу допомогти рідні. Самостійна праця дасть змогу жити без ласки родини й чоловіка. Життя дівчат без праці й мети здавалося мені дуже нужденним. Вони повинні б без оман і без перепон іти до знання, трудитися поруч із братами-мужчинами та зменшувати журбу за прожиток.

Матері гарних дівчат не журяться долею доньок. По давньому звичаю доні сидять дома, гаптують „негліжки” й „пенюари”, печуть французькі тістечка, не мають вищих аспірацій, чекають жєних... Незавидна доля...

Китайці радять собі йнакше. Сім'ї, де забагато дівчат, кидають дівчат-немовлят у ріку...

Зле, коли переростаємо тих, що нас оточують.

Самота твориться кругом нас, а душа рветься, як та пташина з клітки, щоб летіти... Жду на світло. Покищо слухаю, що говорять жінки.

Часом сходуни тривають коротко. Перекуска та порада при чарці. Часом при кужелях довго гурторять. Катерина Пришлякова, колишня бурмістриха, пам'ятає давні часи. Пришляки — багачі. Ціла вулиця зветься вулицею Пришляків. Довгий муrowаний дім. Грубі колони ганку. Буйний виноград пнеться навкруги. По правому боці світлиці є ванькир, по лівому — пекарня. Далеко поза домом обора, при кінці городу стодола, що сягає Завалля.

Тяженько зідхає Пришлякова, коли розкажує про те, як згоріла стодола, а в ній — її синок. Давно те було, та материнське серце однаково боліє. Один бідолаха, що не дістав тоді заповоги, підпалив стодолу бурмістра. Парубки втекли впо-ру, але в метушні забули про малого Михася, і хлопчик згорів. З усього містечка приходили люди дивитися та бідкалися разом із батьками.

Часто траплялися випадки. Цього року під час посвячення церкви святого Миколая при стрілянні з моздрів згинув хлопець.

Старі жінки згадують про неврожай на бара-

болю, про безхлібні роки. Срібних старовинних монет було багато, а їсти не було що.

— Мій газда взяв на віз гелетку сороківців, об'їхав усі села, а бульби не дістав ні одної.

З новіших часів згадують газдині про „таліянів”, що будували залізну дорогу. Добре, що той „залізний кінь” подалі від міста, а то могла б бути пожежа. До залізниці не мали ще люди довір'я, її будова — це велика подія, небувала сенсація. Що треба було для синів у Львові, міщанки везли підводами.

Цими днями говорили жінки про весілля Марусі Пришляк. Найкраща, найбагатша з міщанок, шістнадцятилітня Маруся „віддавалася” за Дмитра Паньчака аж до Надітич. Надітичі — третє село, треба перейти Розвадів або Веринь. Тутешні хлопці піймали облизня... Маруся нерадо переселилася до Надітич. Кажуть, що це село заснували мадяри. Дністер часто заливає його пасовиська.

Пришляк, колишній бурмістер, і старий Паньчак, багачі, давно вирішили це весілля. Паньчак мав великі ліси й пасовиська, на торгах у Миколаєві продавав сотні вепрів, годованих жолуддю таки в його лісах. Восени перебули не одну нічку таки серед ринку біля ратушу, в „ферлягу”, де при чарці кінчали торг. Весілля по давньому звичаю тривало цілий тиждень. Танцювали урядовці і священники, був сам декан, парох і катехит, о. Батіг, на якого казали латинники: ваш руський Батіг. Був і латин-

ський священник, молодий ксьондз Валенти, що недавно прибув з Мазурщини. Розохочений співанками, музикою, загальною радістю, танцював і ксьондз Валенти, та бідолаху за кару консисторія зараз забрала звідсіль. У латинників був уже Великий Піст, а він, духовник, танцював...

Маруся, моя ровесниця, вихована в достатках, ніжна, але її великі чорні очі — сумовиті... Краса і смуток раси в її очах, хоч наші міщанки, доні вільного міста, не знали, що таке неволя-панщина.

Маруся все співала. Вона, як Маруся Чурай, наша Сафо, складала сама пісні. Ці пісні творила її туга, бо вона іншого любила і прочувала, що умре зарані.

„Ой, справ мені, мій миленький,
яворове трумно;
між чужими, хоч в достатках,
сумно серцю, сумно...
А як годі, мій миленький,
явора дістати,
то вели м'я у сосновій
труні поховати.”

Пам'ятаю її, красуню: струнка постать, вишита сорочка, мальована спідниця, шалінова рясна за-паска, два рази стрічкою нашита, короткий „спен-цер”, на грудях червоне намисто, на плечах розпу-щене волосся, голову прикрашає наш широколи-стий мірт, барвінок з позліткою... Червоні чобіт-ки з високими халявами...

На тлі зелені — маків цвіт. Не забуду краси... Буду вертатися між народ... Любов у мене одна,

любов до рідних... Невитрачені на егоїстичне кохання сили залишаються в душі джерелом любови для них...

Не забуду й Катрусі, доні моєї няні, що називалася також Катерина. Єдина дитина, моя ровесниця, виховувана до десяти років у нашім домі. Пам'ятаю її у вишитій сорочці, у вимережаній запасці. Голівка прикрашена скиндячками. Старенька няня піклувалася та журилася нами обидвома. Катрусю взяв багач-удовець, а її милий служить цісареві... Вона присягала не тужити.

„Ой, не буду, козаченьку,
тужити, не буду,
як поїдеш в чужиньку,
я тебе забуду”.

Ой, не вспів ще козаченько
та на коня сісти,
вже не хоче дівчинонька
ні пити, ні їсти.

Ой, не вспів ще козаченько
вгору виїхати,
а вже стали дівчиноньку
водов відливати.

Ти казала, дівчинонько:
не будеш тужити,
а ти, мила, через мене
йдеш у землю гнити...

XXIII.

Узлісся на темному тлі безлистих дерев, тут і там цвітуть дикі вишні, черешні...

У садах перецвітають вишні, опадає яблуневий цвіт... У цвіту яблуні гарні. Деревата одягаються в зелене листя...

Багато пташат вернулося з вирію. Я їх просила, щоб принесли вістку від друга раних літ. Пташатами хотіла я йому переказати: „Тужу за розмовою з тобою серед хризантем...” Він не вернувся... Яюсь не уявляю собі розмови з ним серед весняних квітів на луці... Вальдемар з'являється мені серед сніговії, коли в затишній кімнаті цвітуть білі хризантеми, а Вагнерівська музика відчиняє світ легенди...

Сягаю одним крилом у минуле, другим — у майбутнє...

Минуле таке недавнє. Два роки.

Але весною не переживаю минулого. Сонце, квіти, відроджена природа приносять нові почування й нові думки.

Не знаю, може поема з Вальдемаром і хризантемами тільки снілася мені, як тепер сняться

неправдоподібні весняні сни-поєми... Жаль, що не можу їх написати своєю рідною мовою. Чи люди розуміли б? Чи читали б? Як виглядала б книга? Поєма — міраж, ніжна, як пах провесняних квітів...

Перецвіли запашні черемхи, акації й конвалії... Травень приніс доволі квітів, але не багато. Самі білі... Нема полум'яних гвоздик, нема рож... Їхні пуп'янки нерозвиті, закриті, розів'ються вліті.

Життя гарне, тільки треба сягнути в його глибини, не думати про те, що воно змінне, минує... Праця приносить радість. Можна по своїй волі створити для себе новий світ, створити себе, різьбити душу й тіло.

Люблю рослини, що пнуться по тичинах; хоч їхні біла утлі, вони досягають висоти. У сні чую часто хор повитиць, що за кожним ступенем своїх досягнень співають свої *graduale*...

Цвіти розвиваються в соняшній теплоті, не знають, що холод вертається...

Хвилинами в нестямі радію красою, а хоча знаю, як еклезіяст, що все засуджене на загибель, хочу, як повійка, досягти світляної висоти...

Ах, чи не чар — життя красі віддати в дар?

Дощі приготували землю до засіву. Люди працюють у полі. Зозуля в саді закувала. Люблю землю і цвіти, що гнуться під брилянтами краплин... Кидаю книги й помагаю нашій господині

при роботі або бережу маленького її синочка Микольчика, що ще непевно ставить ноженята і тримає пальчик у ротику.

Часто залишається дитинятко під моєю опікою, нема з ним клопоту. Коли роблю грядки в моїм квітнику, Микольчик сидить на травоньці й бавиться глиняною калатавкою. Хочу мати гарний квітник, інакший, ніж досі: пересаджую з розсадників геліотропи, вербени і скарлети. Незабаром зацвітуть цвіти, лілові й червоні. Це все приносить радість. У дрібницях утаєне життя...

Без знання життя нічого вартісного не створимо. Задума на самоті потрібна до відшукування свого „я”, що йде краєм провалля вище, але життю треба дати данину, а то й хвалу-подяку. Сила у свідомій праці... Тільки ж рукописи моїх повістей-поем задовго сховані в шухлядках стола.

Пишу, та ніколи ні з ким я про те не говорила. Як писати? Те все, що пишу, щось більше, як повість.

Маленькому Микольчикові дарую ще кілька хвилин. Гарне створіння, одягнуте в шматки, відрізані з суконь. Пізнаю кожний шматок, з чиеї він сукні. Сорочатий кабатик і такий самий чіпчик добрі для мавпочки в цирку, не для русявого хлоп'ятка.

То чужинка, швачка Штрогалъм, робить з тутешніх дітей арлекінів. З найменших утинків-шматків зшиває чіпчики, прибирає в крохмальні фриз-

ки і висилає на торг, по шістьці за штуку. Кожного вівтірка, коли відбувається тижневий торг, можна бачити ці чіпчики на ринку, таки зараз напроти дому Надольських, розкладені на землі поруч глиняних виробів Бриня.

Біля самої криниці на продаж забавки примітивної роботи: дерев'яні візочки, фуркала, свиставки — все з Яворова — і тутешнього виробу глиняні ляльки, жовті в білі смуги коники з вершниками і без вершників. Тут задержуються молоді мами, оглядають. Їх червоні або жовті шалінові хустки з гірляндами багряних цвітів приносять веселість. Торг оживає-цвіте. Можу дарувати Микольцеві кілька хвилин, зроблю для нього убрання й шапочку з білої волічки. Деколи, коли знаю, що з моєї роботи вийде щось корисне, можу взяти гачок чи дроти в руки. Бо справді, робота на дротах затуманює. Постійно сидіти за такою роботою, як пані Вільгельміна або Тереня, я не могла б. Мені противне марнувати життя на гаптуванні фальбанок і гачкуванні прикрас до кімнати. Обіцяю собі написати про це доповідь. Але, мій Боже! Стільки в мене цих плянів, а нема авторитету, щоб стати перед аудиторією...

А, покищо, комбіную для Микольчика гачком щось таке, чого тут ще не бачили.

Не розумію, чому томлять мене бажання когось навчати, комусь помагати, щось рятувати... Чому не живу, як Генрієта? Вона сміється, гарна, весела,

здорова, егоцентрична. Знає, чого хоче від життя — і бере, що хоче... Я задумана або захоплена в екстазі молінь, прошу небо про щось не для себе. Рада б виявити своє „я”, сказати товаришкам те, що визволило б нас, дало б нам справжнє добро — волю!

Невже я належу до тої касти людей, про яку говорив батько? О, як я хотіла б говорити з Устіяновичем! Його добре лице, що його бачу на світлині, будить у мене довірливість, йому я все сказала б, він зрозумів би мене... Та, на жаль, він уже не у Славську, а на далекій Буковині.

Чи стріну коли когось із наших поетів? Тужу за ними, незнайомими. Тужу за перемогою над темнотою і злом. Але я, мабуть, тільки вдачею поетка і такою вже залишуся на ціле життя, а писатиму тільки для себе.

Чому нема мого батька? Знаю, що була б поїхала до Швейцарії та присвятилася правничим студіям. Знання-науку прав здобула б я університетськими студіями і компетентно вияснявала б право людям. Одна з покликаних.

.

Третя декада травня. Тоді, як бузки відцвітають, покриваються жасминові кущі пуп'янками. Про цвіт жасминів не пробую писати, хоча, здається, це не важко; цвіти такі симетричні, в їхній будові нема фантазійної оригінальності, яку бачимо в остріж-

ках або в цвітах тої; в остріжків пелюстки корони видовжені, в цвітах тої — мов шоломи. Метеликуваті цвіти гарних горошків складаються з човника, крильцят і прапора. Кожна цвітка — окремий світ. Нема в їхній будові наслідування, плягіяту. Жасминова цвітка має правильну корону, складену з чотирьох вільних протилежних пелюсток. Дрібні цвітки розміщені між круглуватим шорстким зеленим листям, їхній колір білий, матовий, пелюстки як з мармуру, між ними в'язанка золотих пиляків. Звичайна цвітка, але я не пробую, не смію писати про її чар. У світлі місяця срібляться, сяють, пахнуть... Не знаю, може весь чар цих дрібних цвіток у їхньому запаху, що нагадує ароматичний запах лісових суниць. Суниці — по втраті амброзії — найліпша їжа богів — і поетів...

Чудовий білий травневий вечір і запах жасминів хвилюють мене... Так іти б по цих промінчиках місяця вгору — за білою казкою... Білим віршем писати нескінчену поему... Вийти за межі природи, пізнати тайну, здобути правду... Краса хоч би цих жасминових цвітів — це не припадок. У красі суть і сила, початок і мета. Краса все існувала...

Неспокій творчих душ, їхня свідомо воля прямують до вислову краси. Жасминові кущі цвітуть усюди.

Микольчик нарвав великий жмут стокроток і

білої конюшинки, що має по три листочки, як карта трефа... Рідко коли трапляються чотири листочки. Я щастя не шукаю, моє щастя було б сумне... Щастя болить... Нещастя гартує, розвиває, кріпить вірою в перемогу... Ці білі конюшинки три- й чотирилисті, ці стокротки, це дитинятко — все таке любе, наше... Це все, здається я бачила перед віками...

О, дні мого надхнення, о, хвилино моїх молінь і лету в синю далечінь!... О, мої пісні без слів!...

Мій городчик весь у світлі місяця. Фрагменти будинків серед дерев. Сусідній дім без мешканців. Цей дім ховається у глибині саду, своєю будовою нагадує середньовіччя. Темний, таємний, часто замкнений.

Як тільки в цьому домі поселяться люди, хтось із членів сім'ї вмирає. Недавно умерла дружина о. сотрудника. Потім умерла дружина столяра Меркля. Завжди таємний знак сповіщає смерть. Велике дзеркало у світлиці опівночі трісло, роздвоїлося... Годинник зупинився. Іноді чути звідти гук важкого предмета, бренькіт товченого скла, череп'я... Не можна з довір'ям увійти до цього дому. Не можна спокійно мешкати. То дім зідхань і шелестів. Чи мешкала тут коли нещаслива пара? Хто це вночі блукає в тіні дерев? — Не питай, бо то чари!... Не досліджуй, бо то тайна! Тривога. Нема відповіді, тільки лилик тріпає крильми, ло-

вить у леті нічних метеликів. З тінистого нутра саду промайнула безшелесним летом сова, віщий птах... Вони, ці всі "nocturni", неначе б були в порозумінні з таємним світом... Вони щось знають...

XXIV.

Сьогодні вільно милуюся чарами травневого вечора.

Ранком від'їхала пані Вільгельміна з Генрієтою до Львова. Мабуть, дістала вістку про недугу сина.

Коли нема Генрієти, я певна, що ніхто не загляне в наш кут. Кілька днів матиму для себе. Звичайно вона приходить з гуртом дівчат і своїх „кібіців”. Люблю її, хоча, по правді, нічого з нею не говорю про те, що мене хвилює. Краще мені на самоті. Саме Провидіння призначило творчим душам самоту. Не люблю товариства. Уліті противні мені всі ці зайві парасолики, віяльця, рукавички, прунельові черевички, модні одяги. Люблю свою білу батистову суконку, хвилясту, з широкими рукавами. Волосся зіп'яте в вузол на античний лад, і діядема з поодиноких цвітів жасмину. Мистецтво елеганції вродилося без моди. Люблю гармонію і простоту одягу грекинь. Люблю для себе самої. Біля мене нема нікого, тільки Микольчик. Його матінка забарилася в полі, а дитина з такою ніжністю, як це помітив де Амічіс, здається, так і

каже: „Я маленьке, я ніщо — загрийте мене, а то щезну!” „Діти — це могутні володарі людського серця”.

Серце наповняється радістю. Схиляюся зі словами: „Мое кохання!” — хоч не знаю, до кого звертаю ці слова: до жасминового цвіття, чи до русявого хлопчика... Дитина на руках засипає. Жду її матері, щоб віддати їй цей скарб...

Я й не помітила, що хтось наближається, хтось задержується біля паркана. Аж несміливе „Добрий вечір!” збентежило мене. Безрадна, з Микольчиком на руках, не можу втікати.

Не люблю, коли хто вдирається в моє особисте життя, в мої таємні переживання. Нехай ніхто не знає, хто я, про що думаю.

Як я можу панові Нівелінському — бо ж це він задержався біля огорожі — на його питання: „Про що думаєте?” — відповісти: „Думаю написати драму. Перша ява: він і вона стрічаються на тлі такої декорації: город у сяйві місяця... Запах жасминів оп'янює...”

Вечірній метелик тремтить над цвітом, добуває солодощі, але на цвіті не задержується, летить далі...

Про це все, що думаю, не можу говорити. Чого він сюди заблукав, коли немає Генрієти? Вона поїхала.

А він на те: „Я приніс вам книгу з обсягу ваших заінтересувань, книгу про „вендетту”, тобто про

спадкову помсту в корсиканців. Вендетта переходить у спадщину від батька на сина. Родини тривають у боротьбі цілі віки. Нашадки відплачують за провини предків... Жахливе право помсти, *lex taliones*, обов'язувало старозавітніх: „Око за око! Зуб за зуб! Кров за кров!”

Місяць так ясно світить, що можу читати книгу, та залишаю це на пізніше. Нівелінський сперся на паркан. Не прошу його до городця — лавочка тільки на одну особу, фіртка примітивної роботи, важко її відчинити, вузька, хіба для Микольчика відповідна.

Знаю його спосіб поведінки з дівчатами і нерадо з ним у цю пору говорю. Але перемогла досаду і — щиро дякую за книгу. Він завжди такий самопевний, такий іронічний, говорить тихим голосом, без звичайних двозначних дотепів.

Чи це він, Антошко, божище тутешніх дівчат і молодих жінок?

Дивиться йнакше, його очі променіють інтелекцією, справжньою, природною. Нічого в нім з ідіота чи блазня. Переміна, як у казці. Він, що зазирає дівчатам у вічі, що при „пташках” та інших нагодах відразу, без вагання, цілує їх просто в уста, тепер серйозний. Можу з ним спокійно говорити про правничі проблеми.

Кілька днів переглядаю книги таких авторів, як Ulloa: „Підручник німецького карного права” і Winckler-a: „Про державне право.”

Дні сповнені соняшного жару, і краще б іти на луки, повні золотистих латачів... Контрасти: чари травневої природи і книги людей з параграфами кари смерти... Переживаю хвилини, коли ненавиджу людей за те, що не вміють жити — і знову хвилини, коли жалію всіх і вірю, що в майбутності з розвитком поступу люди житимуть побратньому. Одиниці й народи будуть ділитись усяким добром. Любов стане єдиною силою, що буде. Не вмю про те говорити, але відчуваю, що людям треба бути добрими між собою. Життя, якими тепер вони живуть, відповідне хіба для звірят, але й між звірятами нема тої ненависти.

Думка старовинних народів про криваву помсту ще не заглухла в душах сучасних людей. І досі вірять, що смертю злочинця добудуть прощення богів. Щоб загнівані боги не карали цілого народу, треба принести жертву. Таку кару-жертву римляни називали *supplicium*. Коли її виконувано, люд навколішках благав опікунів-богів (*numen*) прощення.

Теократична влада Риму кидала прокльони на злочинців. Над ким пролунало зловіще *sacer esto!* (нехай буде проклятий!), той не належав більше до громади, його можна було вбити. Тільки при вищій освіті зможе людство оцінити моральні вартості людини. У почутті гідности й незалежности знайде силу справедливо діяти.

Майже кожного вечора задержувався Нівелін-

ський біля огорожі мого городця з несмілим питанням: „Що нині ви прочитали з правничих книг? Чи не треба чого пояснити?”

Я не все настроєна до розмови. Травневі місячні вечори кращі на самоті. Такого великого ясно-го місяця я ніде й ніколи пізніше не бачила. Мабуть, він тільки для мого рідного містечка такий щедрий, заливає наші білі піски повинню світла. Його світло сріблиться так тільки тут, на білих пісках, а взимі — на білих сніжинках... Жінки при світлі місяця прядуть кужелі. Коли ж у нас темні ночі, то вже дуже темні, аж чорні.

Не згадую про травневі концерти солов'їв, а їх багато в тутешніх затишних садах.

Тільки жаба часом відізветься. Та її сольо тут на сухих пісках недоладне... Заблудила на безвіддя й не знає, куди їй повернутися.

Коли місяць у повні, можна почути молитву-спів жидів „Кідит Ливуни”. Єдина тутешня родина зберігає традицію. При повнім світлі місяця дякує Єгови за світло... Жиди, що блукали в пустині довгі літа, поки дійшли до обіцяної землі, навчилися цінити світло. За містом, при дорозі моляться, співають; здалека долітає тужлива гебрайська мелодія. Вони, хоча розсіяні по всій землі, не загинули. Зберігають свій закон. Малий хлопчик Шор побачив у суботу загублений гріш і нагорнув на нього ногою піску, щоб по „шабасі” взяти. У суботу не підняв гроша.

Іноді ввечері приходять музиканти, чешки. Тричотири дівчинки в національних одягах на великих гарфах грають і співають попури з чеських пісень. Вони мандрують з Чех по містах Галичини для заробітку. Смілі, здорові, практичні, їх пісеньки популярні, деякі вульгарні, їхня гра була сенсацією для дітвори. Дітвора супроводить їх гуртом. Метушня і сміх. Дехто співає за дівчатами:

Я ті повідаль, я ті повідаль:
не кохай улана,
бо улан ма вуса, он тебе покуса.
Я ті повідаль, я ті повідаль,
Не кохай го!

До їхнього репертуару належала пісня: „Червоне піво, бялі коляче...” Була й така:

Пришед до мене Пепічек,
взяв у мене кошічек,
ой, ті, ті, ой, ті, ті,
мусіш его платіті...”

Ще пам'ятаю, як співали:

Анулько, медіте,
чи ви мене любіте?”

Чехи — справді народ музикантів, але їхня музика й пісні мене не хвилюють. Мелодії пісень, що їх співають наші Марусі й Катрусі, більше чарують. Кращих пісень, як наші, нема! Це найцінніший скарб народу!

XXV.

Перші дні червня, повні жару сонця, що йде до zenіту.

Мої геліотропи — це квіти великої цінности, ростуть і укривають своїм темнозеленим листям землю. Одна їх порода походить з Італії, друга — з Перу.

Здається, екзотичні чужинці-аристократи, але коли придивляюся до них докладніше, пізнаю, що вони з тої самої родини, що наша звичайна щемелина, яка тут у березні цвіте між хащами яскраво, у двох кольорах. Люди називають її медункою. Геліотропи шорстколисті, як і ті симпатичні символічні незабудьки.

Дрібні цвіти геліотропу творять китички, що звертаються до сонця. Підливані ростуть буйно, розгалужуються, але коли їх томить спрага, пахнуть міцніше, ароматично, мов ванілія, що, як відомо, є овочем рослини з сім'ї зозулинцеватих (Orchideae).

Геліотропи зацвіли так рясно, що цілі грядки стали яснофіолетні. Раму грядок становлять цвіти в межах червоного кольору. Є тут передусім вер-

бена. Її листя туге, вона тривка. Цвітуть уже полум'яні флюкси, німці називають їх „огняними кулями”. Пам'ятаю ці квіти з Раківця. „Вогонь”, „полум'я” найкраще передають суть цих квітів.

Крім вербен, розцвілися скарлети.

На сонці запах розігрітої резеди, геліотропів, вербен...

Над цвітами повно метеликів.

Казка! Справді казка!

Захоплена красою, рада б я писати про ці квіти, словом передати рисунок кожного листка. Пишу, як умію. Зупиняюся. Натякаю на це й те, щоб тільки заторкнути пером, закріпити, увіковічнити те все, що тоді було...

На малюнках голляндських мистців пензля нема нічого, що відразу звернуло б увагу глядача, нема нічого найважливішого, але нема нічого, що було б маловажне. Мальоване спокійно, об'єктивно. Хотіла б я так писати.

Світу, може, не треба аналізувати, досліджувати, тільки брати його таким, як є, без аналізу.

Пан Нівелінський каже: „Шістнадцятилітня дівчинка не аналізує”.

— Кожна ні, але є вийнятки.

Квіти зацвітають і опадають... Чому мої руки простягаються до квітів?... Не рву їх, зачарована їхньою красою...

Пані Вільгельміна з Генрієтою досі не верну-

лися зі Львова. Нівелінський, мабуть, заскучав за Генрієтою, бо задержується в нашому куті.

Дивимось на рожеві заходи сонця і на білих голубів, що кружляють над низькою хатою Надольських...

Я занадто захоплена чаром цих вечорів. І його погляд ясний, теплий, щось каже... І він вразливий на красу природи.

Розмови психологічні. Інтерпретації поезій Шіллера: „Чи волієш смерть? Чи не боїшся? Чи правдива це твоя любов? Чи та з “Hands Schuh?” Гордість, достоїнство, що чинить опір любові...

Чи він той з казки?

Приніс малюнок. Аквареля. Береза. Схоплено характеристичні прикмети цього дерева, здалека пізнати, що це береза та ще плакуча з обвислим галуззям...

Струнка, вкрита білою корою, стоїть одинока в час бурі над прірвою — як ілюстрація самотності. Здається, я бачила вже такий малюнок „Самотність у снігу”. Вона одна з-поміж листяних дерев зайшла найдалі на північ.

— Чи це для Генрієти?

— Прошу затримати для себе... Знаю, що вам цей жанр подобається.

— Так. Я недавно писала вірш: „Береза сумно шелестить, імлою срібною повита, в листках її роса тремтить... Імла, що довгі віти криє, — це наче мрія золота... Нещадний вітер — це судьба...”

Такі самітні берези я бачила в горах над прірвою, на верхах скель та на мурах старих руйн, без землі. Вони борються з вихрами, щоб не впасти, поживу беруть тільки з повітря, що на тій висоті сильно, як вино... Сумний символ самоти!

Намагаюся говорити спокійно. Розмова з ним не банальна: малярство, поезія, психологічні проблеми, параграфи... Але я воліла б, щоб Генрієта вже приїхала. Рожеві заходи сонця, місячні вечори — як у казці... Хвилини, що їх усе пам'ятатимемо... Але я почуваю себе старшою... Переживання з того часу, коли я мешкала в каменниці пані Марковської, здається, відійшли в далечінь за тисячу років...

Пан Нівелінський пригадує мені, як у цю пору два роки тому Макс Фішер співав арію з опери „Марта” і як Марта несподівано зeszла з обрію. То знов алюзії про Вальдемара. Певно хтось із тутешніх розказував йому про нього, бо коли Нівелінський приїхав до Миколаєва, Вальдемар був уже за границею.

— Про минуле не хочу нічого говорити! Думаю про студії, більше про нікого. Не на те томилась я ходом угору, щоб, не досягнувши шпилів, скотитись униз!

Тітка Неля прислала мені дві батистові суконки. Одна біла з чорними цятками, друга біла з зеленими смугами: Матерія з широкими смугами на сукню і друга з вузькими смугами на туніку.

Гарне й модне, але я цієї сукні не хочу, можу її подарувати Генрієті. Це добре для рум'яних брюнеток.

Своячка Адамович прислала для мене зі свого сальону моди модель „пополуденної” сукні для молодій дівчини з легкої фантазійної матерії з англійської тканини золотистого кольору чайної рожі. Давніше вона прислала сукні для моєї матері. Тепер пише: „Посилаю сукню для Марточки, бо знаю, що Ти не потребуєш туалет. Пані Ленчевська розказує, що Ти живеш, як Геновефа серед мохів пуці, покутуєш за невчинені гріхи...”

Своячка не знає, що й я, відколи не маю батечка, ношу тільки чорні й білі сукні. Чорна барва — знак жалоби, неволі... Біла? Це не барва, це ясна тишина. У білому одягу почуваю себе більш одуховленою, знаходжу шлях до джерел щастя — не особистого, але до щастя у щасті всіх, до джерел милосердя, до джерел того, що зветься *caritas*. На тому шляху не відчувається жадова, ні нахил до зла...

Промениста тканина сукні говорить про радість душевного життя. Нехай тільки напружена воля здушить чорні примари, а попливе пісня перемоги, благодатна ясна молитва... Колись, у радісну хвилину вдягну сукню барви геліотропів із цвітами червоних вербен. Лілова барва і відтінок червоної, що зветься “*cerisse*”, творять гармонійну цілість. Нівелінський теж закріпив гармонію цих

барв. На такому тлі або в такому одягу хотів би бачити портрет панни Марти, але в ті дні, коли вона збудиться, як жінка. Тепер вона, як мужчина, думає про всякі суспільні питання — „і я мушу з нею говорити, як з товаришем”.

Є й свята й церемонії, яким присвячуємо відповідні одяги. Ці нагоди приносять нам добровільне рішення в царині чуття, без неволі, примусу. Хочу рішати по власній волі і вибирати одяг відповідно до настрою. Ніколи не коритися наказам моди!

Доходять до мене романтичні сплітки. Один із судових службовців, наш таки Филипович, сказав жінці: „Нівелінський дивиться з вікон суду на протилежний бік ринку і каже: „Моя золотиста...” Він певно думає про панночку Марту, що в своїй золотистій сукні з’являється вечорами в городі”. Цю новину жінка переказала Надольській.

Інший службовець, німець, говорить, що Нівелінський співає:

„O holdes Aug, o holder Stern,
du bist so nah und doch so fern”...

(„О, миле око, мила зірко,
Ти так близько, а все ж так далеко”...)

Хтось додає тайкома, що бачить, як при місяці читаємо, але не французькі романи, тільки „правничі книги, йому це потрібне до іспиту. Але її за жінку не візьме, ніхто не візьме! Замудра на неповнолітню панну: цитує слова Данте”.

Доні о. декана знайшли у книжці „Письма М.

Устіяновича”, позиченій від мене, фрагмент одної з моїх давніших поем, написаний на картці книжки. Порадившись із Костею, післали книжку до Нівелінського, певні, що цей вірш написаний для нього. Нівелінський на тій картці написав свій вірш на чотири строфи, що починався окликом здивування: „Тись закохана? Пшебуг! Цо слишен?!” Цілий вірш — то один поетичний „знак запиту”: невже можливо, щоб твоє серце, очі, уста й долоні могли покоритися коханню?

А коли Костя погрожувала, що все розкаже Генрієті, він написав вірш, що його враз із попереднім Костя прислала до мене.

Був то акростих, що починався буквами наших імен АНТОНІ-ЮЛЬЦЯ, хоч я тоді воліла ім'я Марта й не признавалася до іншого. У цьому вірші автор признавався відверто перед усіма, що „Йон з тисьонца мушен мець!”

Звертаю йому увагу: таких віршів не передавайте товаришкам, вони жарту не знають, а вашій нареченій буде прикро.

— Якій нареченій? Я не зв'язаний словом з жадною, а те, що деяка з них дається цілувати, як та порцелянова фігурка, мене ні до чого не зобов'язує. Мій погляд на жінку інакший. Замало, що Генрієта гарна, вона житиме у світі, як її мати: “Kinder, Kueche, Kirche” — а я хочу, щоб моя жінка цікавилася мистецтвом, щоб суспільні справи не були їй байдужі, щоб раділа й турбувалася тим, чим я. Еротична по-

жадливість — то не любов! Після неї настає нудьга. Уже тепер ми з Генрієтою не знаємо, про що говорити. Досить еротичних пригод! Любов справжня, без еротики — то голос Божий, Його творча пісня... Коли чуємо її у своєму серці, слухаймо її! Нікуди більше нам не йти! Нехай серце співає пісню тут, де його світ!... Еротизм легко заспокоїти. Шукаю в жінці матеріялу для заспокоєння голоду душі, шукаю глибшого чуття.

Він довго ще говорив, спертий лівою рукою на паркан, правою досягав галузки високого жасмину, що був ще вкритий рясним білим запашним цвітом.

Мені, заслуханій у мелодію його голосу, здавалося, що бачу в сріблито-рожевій млі великі папороті.

Чи то цвіт щастя розцвітає так нагло в різьблених листках папороті й розблискує всіма вогнями зір на небі?... Чи то сні місячні пливуть? — питаю себе, але йому хочу сказати:

— Залиши мене, не притягай до себе, як ту жасминову галузку!

Одначе мовчу.

— Пані, Марто...

Мовчанка.

— Нічого від вас не почую. У непевності придалась би маргаритка, щоб я міг ворожити: так, ні, так, ні!

Минуло ще кілька вечорів... Ми самі, як тимчасові мандрівники на цій землі, що не знають, чи

Їм доля відміряла одну зоряну стежку. Куди повернуться, як ті обезтілені тіні? „Доля стукає до хвіртки...”

Дружність душ? Чи солодке *Andante*? Початок справжньої любови не означений ясно, не досить цінений...

XXVI.

Бурмістер нашого містечка, пан Лабовський, поїхав до Львова. Його син помер у військовому шпиталі. Повернулись усі аж після похорону. Важко мені висловлювати їм своє співчуття, але треба було мені, найближчій сусідці, зараз до них піти.

Пані Вільгельміна сказала мені довірочно:

— Я не могла по нашій великій утраті розважити Генрієти і сказала їй, що пан Н-ий просив у батька її руки. Я певна, що його заміри чесні.

І знов у моїй душі переживання. Ні з ким про це все говорити. Не милує мене доля, не зменшує журби, конфліктів. Для іншої був би тріумф, було б щастя... Я вибираю ролю, як у театрі, і відповідно до вибраної ролі формую себе.

Хочу пізнати себе й формувати своє „я”, як тут мої земляки формують із глиняної маси посудину. Хочу створити себе саму для майбутнього твору.

Пан Нівелінський, якого досі дівчата шукали, здобували, відбирали одна одній, намагається здобути мене. Не виглядає нещасливо залюбленим — щирий, певний, що його слово збудить у мене по-

чуття жіночости й переможе мій нахил до самоти та свободи.

Передаю йому слова пані Вільгельміні. „Вони ждуть на вас. Місячні вечори сповнили щось із ваших бажань: не розстанемось ворогами, але друзями. З вами, як чоловіком Генрієти, можу говорити про те, що нас обидвоє інтересує. Скінчиться все це без трагічних сцен Генрієти.”

— Сцен не боюся! Вона скоро знайде потішника. Її буйність досягне буйности тіла її мами. Вона не може бути перешкодою! Ви винуваті, що не хотіли ще перед двома роками розуміти мене. А, може, і не розуміли. Ваша душа занадто зайнята всілякими проблемами, але я вірю, що в ній дримає сила кохання, а ця сила дасть нам творчу міць, двигне на верхи прямувань... Подайте мені, пані Марто, руку, підемо одним шляхом! Ти і я — а перед нами одна мета... Не так добро всього людства, як добро нашої святої Руси, що така покривджена долею, що її рідні діти не вміють висловлювати свої почування своєю рідною мовою. А треба, щоб наш геній виявився, висловився і в мистецтві, і в цілому укладі життя.

Не говорю до вашого серця, бо те серце ще мовчить, але ум ваш розбуджений, і ви єдина з тутешніх дівчат відчуваєте наші недостачі. Говорю з вами інакше, як досі говорив з дівчатами, яких можна розкохати фізичним наближенням, пестоцями. Ці еротичні розкоші залишили порожнечу,

нудьгу, відразу. Серце наповняє туга не за новою пригодою, але за чимсь тривким, святим, єдиним...

— Я досі йшла стежкою самотна, я мала власний плян життя. Може бути, що йти разом до одної мети безпечніше, та через виняткову ситуацію часом не можна бути собою.

Його голос ломився:

— Не можна бути собою? Все можна! Можна зломити життя, своє й чуже. Що це шкодить? Все минає. Все летить у прірву... Це ж рік 1877! Гадаєте, що своєю пожертвою приневолите мене взяти Генрієту? Ніколи! Або подружжя з любови, або інтерес! Здобути засоби, щоб не знати нудьги. І са іга! Сьогодні про це досить. Ви, пані, подумайте, ріште. Завтра почую слово: згода! То буде найкраща хвилина в нашому житті... Марто!

.

Важкі переживання на самоті в цю місячну ніч, їх ритмічний відбиток оформився такими рядками:

Солодко пахне геліотроп,
вогнем палає цвіт скарлет...
О, навіщо цих жертв, цих проб?
Чи знову стане думки лет?
Що він таке — цілий цей світ?
Що я таке? Чи тільки тільн?
О, ні! В танку віків
я не залишусь, як забута тільн!...
Не зміняться бруньки у пустоцвіт!...
А він? Чи тільки казка, сон, іронія, обман?...
Скарлет яскравих там хвилює лан.

мов полум'я живих вогнів...
О, як манить!... О, як п'янить!...
І солодко так пахне геліотроп...

Цить, серце, цить!...

Вагаюся: чи йти з ним враз
на спільний труд життя?
О, що таке цей світ? І я?
Чи не розсиплеться за мить
цілий цей гльоб?

Останеться з усього стоп...

Нащо ж вогнистих проб?

.

Моя згода принесла б Генрієті „товариську” компромітацію. Вона не стерпить зради коханого й товаришки, забажає помсти. А що скаже романтична пані Вільгельміна? Що подумає про мене мій опікун, добряга бурмістер? Він усе з похвалою для мене. Він усе й усім такий зажурений! Його вигляд чомусь нагадує мені портрет Шевченка з часів по засланні, коли він відчував уже всю глибину людської недолі... Одна спокійна вибачливість, доброта!...

І знов вагання, неспокій. Чи він, Нівелінський, не змарнується в шуканні пригод? Коли говорить зі мною, це не голос хвилиної пожадливості, він щиро говорить про співпрацю для добра народу. Він не космополіт, байдужий до справи нації!

Коли Вальдемар показував широкі обрії праці для людства, цей говорить про працю на рідній ниві. Він перший! Тепер розумію його. Його кличе голос народного генія. Розбуджений, шукає наближення з народом. У церкві бачу його в ряді

тутешніх міщан із свічкою в руці, а коли хлопці-молодці зразу нераді були „панові”, він записався в „братство”. Демократ. При посвяченні церкви склалось так, що ми стояли одно напроти одного, я була в ряді міщанок.

Не хочу, щоб моя відмова знеохотила його до праці для народу, до шукання насолоди й чару життя лише в мистецтві. У любові нема терпіння, є переживання: без переживання, без жертв було б життя сірим нудним буднем. Ті, що йдуть шляхом егоїзму, можуть говорити про терпіння.

Ні! Не буде завтра остаточної розмови! І листа не напишу в холодному, розважливому тоні. Не буде прохання зустрічі „останній раз”... Те, що єднало нас, повинно далі єднати! Забути нічого не хочу! Колись почуємо взаємно про себе, про свої гарні діла для народу. Симпатія все залишиться, а щоб той час не був йому мукою, треба втікати — чимскоріше, найдалі!... Це ж тільки прелюдії, що при дальших зустрічах могли б перейти в *Allegro con fuoco*...

.

Рожевий світанок. Я не стямилася, коли минула біла червнева ніч. Спочивати нема часу! Тільки переодягнуся. Скидаю свою золотисту суконку. Вже її не візьму!

Ніяк не можу, не зважусь розказати про це все хоч би матері! Але вона вірить у мої добрі наміри,

не вимагає від мене вияснення. Я прошу тільки, щоб матуся нікому не казала, куди я поїхала.

Ще сад сповитий фіолетом. І дримають маленькі стокротки на землі. Сьогодні не побачу, як Микольчик буде бавитися цими дрібненькими цвітками.

Ліса зачинена. Перелазом переходжу на оболонь. Ще навіть мотузяр, де Пош, не ставить варстату, не крутить мотуззя. Перед ранком щойно розцвітає в лісі віще зілля, але на оболоні, куди мандрую, повно срібного полину, роса, як брилянти сліз, миготить на траві. Багато полину.

Солодкі черешеньки спіють скрізь по садах, але я тут, на горі за цвинтарем, надібую кущ вовчих ягід. І песяча вишня блищить зрадливо, манить, щоб узяти її до уст... Природа лагодить і збільшує біль. Місяць недавно шептав казку про щастя, світло сонця щастя розгубило. Сонце, що ховалося за деревами, коли я спинилася на горі, заясніло золотим промінням.

Тверезий, міцний день каже мені вернутися до розкритої книги.

Та як йому сказати, коли ввечері прийде, як сказати: „Годі!”

Нема вороття! За мною оболонь, повна срібlistого полину... Згори видно хати Розвадова, гостинець до Пісочної, залізничу станцію і паротяг. Видно вже і Дністер, що пливе закрутами.

Іду стежиною попри ниву жита, ще кілька роменів пришпилюю до капелюха... І серце стри-

мую від крику, і думка мучиться, щоб зрозуміти: чи конечне це все?

Навіщо лишаю свій спокійний сад і грядки запашних геліотропів?...

Тоді залізницею можна було дістатися тільки до Стрия. Мене манила Верховина, наша вужча Батьківщина. Я хотіла побачити знову Побук, Гошів, Синевідсько, де й досі живуть Лонкевичі й Лопушанські. Я хотіла бути і в Славську, де від 1841. року перебував мій духовий батько, Микола Устіянович, один із пробудників Галичини. Хоч його там уже не побачу, та про нього розпитаю людей. Хочу пізнати Скільські гори і далі Гуцульщину, гордих легінів, демонічних героїв повістей „Месьть верховинця” і „Страстний четвер”.

Коли я на торговиці питала про підводу з Синевідська, гадала, що хтось із дому о. Константиновича приїхав на торг. Але довідалася, що є підвода „егомостя” з Сопота, чоловіка моєї тітки Ліни. Щоправда, я дитиною дивилася на нього, як на нашого ворога, бо він викрав від нас малого Омелька, але то було давно, і він певно добрий, він тепер статечний. Треба користуватися нагодою і перед дальшою мандрівкою по горах поїхати до тіточки Ліни. Газда каже: „Шукайте, панянку, егомостя в цукерні Маркофки в ринку!”

— Знаю, куди йти.

А в уяві так і бачу ту цукерню в ринку, де Дзюта купувала тістечка. На розі ринку перша

двоповерхова камениця, там було бюро пана де Печки. Коли це було? Початок листопада 1872. року. Холодом обвіяло мене... Пропасниця? Чи я про той листопад що писала?

Ні, і тепер не напишу! Треба самовладання, а не схвилювання!... „Що має в пісні постати, те в житті мусить пропасти”.

А, може, минуле й те, що сьогодні переживаю — це тільки прикрий сон? Може я справді повість пишу? Енгель, де Печка, Мец — всі тільки тіні, не справжні люди?

Мої мрії про мою повість показують мені людей і світ у дивному світлі...

Тільки ці листи де Печки з підписом „*manu propria*” („власноручно”), ці вірші й нариси-малюнки Нівелінського — все це *authentica*, все говорить — свідчить про дійсність — і тільки б віддати до музею, як документи.

XXVII.

Зупиняюся в ринку перед цукернею. Крізь великі шиби бачу профілі військових старшин. По цукерні крутиться весела кельнерка. Саме тепер наближається до столика найближче вікна та з усмішкою питає про щось гостя в цивільному одягу. Його постать мені, здається, знайома. Так, це чоловік тітки Ліни! Минуло щоправда кілька років, відколи я його бачила, ще тоді, як забирав Омелька з нашого дому. Пам'ятаю його характеристичне лице барви спілих помідорів, його довгий ніс та лоб з буйними ясними кучерями. Його одяг, як у німецьких пасторів.

Входжу до цукерні. Вітаю „егомостя”, що сидить за столиком біля вікна. Ніяково мені! Не можу, не хочу сказати, „вуйку”, як чоловікові тітки Ліни, і не можу сказати „отче Ігнатіє”, бо він не має в собі поваги всіх священиків, яких я досі знала, наших дідунів, свояків та знайомих: Лопушанських, Лонкевичів, Горняткевичів, Білинських та ще інших.

Він спершу не знав, хто до нього говорить, а як довідався, сказав: „Для Ліни твій приїзд буде

милою несподіванкою, вона часто згадує тебе та турбується тобою. Але де твоя мати? Де клунки?”

Дуже здивувався, що я сама.

— Як могла мати вирядити тебе саму в гори і так без клунків? Уже тепер така самостійність у тебе? Так тепер не практикується, у нас не модний фемінізм!

— Моя мати постійно нездужає, не може зі мною їхати, а я мушу порадитися з тіткою у справі моїх студій.

— Бачу, ти практична, тверезо дивишся на життя. Дорога в гори не завдає тобі клопоту. Зможеш дати собі з усім раду. Але, навіщо тобі цих вищих студій? У нас порум'янієш, приберешся, тобто пак приберемо тебе та знайдемо для тебе жениха-питомця.

Велить кельнерці подати для мене чашку чоколяди й тістечка, сам п'є гарячу чорну каву „мокка” — але на столику є і пляшка чистого золотистого плинку з французькою етикеткою: “Cognac”.

Мене не приманювали солодощі цукерні, люкровані торти, посипані кольоровим маком, я вдовольнилася полуницями: вони солодко-винні, освіжують, найкращі з усього, що створила Божа сила для вдержання нашого життя. Полуниці й суніці замінюють гідно амброзію, що її колись споживали боги. Яка краса! Великі свіжі червоні полуниці на тарільчиках, укладені на троїстих яснозелених листочках. . .

„Вуйко” здвигає плечима й подає мені чарку коняку.

— Чому не п'єш? Пий! А то запитаєш колись: чому я, коли могла, не виплася божественним напитком? Схочеш пити, коли не зможеш.

Дивиться оком знавця, перегортає сторінки віденських журналів і спиняється на портреті цесарєви Єлисавети, пензля Вінтергальтера.

— І в тебе таке буйне волосся, таке високе чоло. Тебе тільки прибрати в рубіни, що їх любить вона, остання романтичка. Але й вона заструнка. Мужчини мають цілком інші вимоги. Коли хочеш подобатися, мусиш мати кругле лице, широкі клуби. Товсті жінки кращі.

Не заперечую, але чарку й тістечка з кремом відсуваю. Він наливає у склянку коняку й каже: „Дзівожона!”

Він виховувався під впливом чужої культури, говорить по-німецьки або по-польськи. Ніби свій, а такий чужий. Нарешті платить. Кидає кельнерці кілька банкнотів, не вимагає рахунку ні решти грошей.

— Тепер треба дещо купити для Ліни. Поможеш мені вибрати матерію на сукню. Можеш купити і для себе, що тобі потрібне. Купи готову чорну сукню, капелюшок, підемо ввечері до „Вільшини”, де грає військова музика.

Магазин моди. Небуденний, казковий світ: оксамити, тюлі і плюші, квіти, пряжки-клямри і шар-

фи. Між усіма сукнями подобається мені одна: з легкого шовку, кольору геліотропів, прибрана ручним гафтом з темнішим тлом та кокардами з червоної стрічки. Оглядаю сукню. Так недавно казав мені Нівелінський: „Хотів би бачити вас, пані, в сукні кольору геліотропів, прибрану червоними стрічками...” Вона тут, якраз така! Шалена спокуса — купити сукню! Вернутися додому! Ще не пізно! Можу бути ще сьогодні у своєму городці в пору, коли він прийде. Можу бути ще впору, можу, якщо не буду доволі сильна, щоб говорити, подати руку з цвітом маргаритки. Я вранці пришпилила її до капелюха. Білі пелюстки були такі тверді, горді — тепер вони наче розм'якли, прив'яли... Тільки золотом сяє похожа на дукат середина цвіту. Нехай ці білі пелюстки скажуть йому: так — чи ні! *Ocasulum*. Щаслива або фатальна доля...

Дядько каже запакувати сукню. Я стрепенулася: „Ні! Ні! Я сукні не беру, не потребую!...”

— Як? Чому? Сукня відповідна до твоєї вроди. Ще куплю рубіни або гранати. Не думай, що жаль мені гроша, або що гроші повезу додому. Портфель у мене повен банкнотів. Так чи сяк, гроші протрачу! Тітка буде рада, що ти гарно зодягнена, тобі цього треба до кар'єри. Увечері погуляєш у ресторані, у Вільшині.

— Дякую. Сукні не потребую!

— Дзівожона!

Хвилина спокуси минула. Знаю, чого хочу. Якись сили борються за моє „я”. Зла сила хоче використати хвилину моєї немочі...

Червень, а мені холодно! Правда, минулої ночі я не спала. Чи тепер сплю? Чи це все сон? А дядько говорить: „Не хочеш? Не дозволяєш? Не ласкава прибрати своє тіло ні шовками ні перлами? Щось ти ховаєш, небого, у душі! А я раджу тобі напитися коняку, з’їсти обід, причепуритися та ввечері погуляти. Оживеш!”

Чи він упився коняком, чи я п’яна без коняку? Не знаю, що думати, але не піду з ним більше по крамницях ані до ресторану на обід! Не маю охоти піти до знайомих матусі. Хочу бути сама з собою, та не знаю, куди йти. І сто вулиць, здається, бачу, і брам сто. Але воно не тут, куди хочу йти. Не тут! Та кого я шукаю? Ці вулиці і цих сто брам я бачила колись у сні... Ці старі доми, як сни. Старовинне місто. Колись я тут бачила могутній княжий замок із темними баштами, з 64 кімнатами. Татари та мадяри залишили руїни... З давнього матеріялу постають стіни касарні для „ц.к. війська”... У моїм місті нема злих людей... Чого ж я відійшла від своїх та заблукала в юрбі чужих?

Ось я вже на трясовинах, над рікою. Тут і там росте вільха. Далі суцільна гущавина. Вільшина. Дерево з чорняво-бурою корою, мохнатими, трохи липкими листками, з кулястими шишечками.

У затишку біліє пам’ятник. Біла вільха підій-

має над ним віти, мов сумні крила. Пам'ятник 488 жовнірам стрийського полку, що полягли “fuer Kaiser und Land” під Сольферіно та Маджентою. Не одна жінка проливала тут сльози. Сумні споглади... І як тут мені ввечері йти на музику? Моя матуся приходила сюди часто з Лехнеровою. Говорили про бл. п. поручника Адамчука. Я з донею Лехнерової збирала до сітки камінні плитки, чисті, неначе шліфовані, і такі придатні нам на будову дому для ляльок. Тільки часом полохав нас „король вільх”, що з'являвся нам на трясовинах. Здається, ще й тепер чую його слова, якими заманював нас до себе на гарні гри й забави, чую його погрози:

„Люблю тебе, манить твоя постать мила,
А ти не протився, бо в мене є сила!”

Жорстокі, страшні слова!.. Їхній відгомін дзвенить у душі досі і будить жах... Хто це говорив, король вільх? Чи він, демон, пан де Печка, що ждав тут на приїзд диліжансу?...

Ріка. Чисті бистрі хвилі... А там і міст...

Цей міст поведе мене певно вже до щастя, до зір...

Не люблю цього міста! Здається, знаю це місто з якогось сну. Чи за цим сном є ще жакливіший невідомий сон? У цьому місті багато середньовічних будівель, решта укріплень-валів з війни з мадярами. Це старе місто, Стрий, я бачила тоді в 1877. р. останній раз. А коли побачила Стрий в 1889. р.

стояли вже будинки в новому стилі. Давнє місто знищила пожежа, що в квітні 1886. р. тривала цілий тиждень. Тоді згоріли 643 доми.

По довгій блуканні понад рік я вернулася на торговицю, де була підвода єгомостя з Сопота. Я гадала, що „дядько” купив що треба додому й поїдемо. Та оце доводиться ждати. Покищо слухаю, що розказує газда. Він знає „єгомостеві” навички. Доки тверезий і має в калитці гроші, доти не виїде з міста. Кілька разів у рік так забавляється. Що „їмость” надбає, „єгомость” розтратить. Громада не терпіла б такого згіршення, тільки їмості шкода: вони дбають про людей, як мати, спомагають бідних, лікують недужих, кожного потішають добрим словом, пожаліють та порадять... „Якби не їмость, єгомость не був би єгомостем!”

Слухаю, пізнаю. Цей бойко — давно знайомий мені Федор, колись вірний слуга дідуня з Побука, звідки приходив з листом до Миколаєва та з повними бесагами гірських ласощів. Прив'язаний до нашої родини, газдує в Сопоті у їмості, про все знає.

Забуваю про особисті справи, вони йдуть у тінь. Творча уява досягає оман, фантомів далекого завтра... Треба пізнати життя, треба бути „на возі й під возом”, щоб творити вартісні діла. Відходжу від своїх справ. Заслухана в оповідання газди-бойка, бачу життя тітки Ліни. Сага нашого роду! Дивно спокійна, забуваю про себе. Дивлюсь

на все, що мене стрічає, що чую, як на матеріал до повістей, драм...

Творчий інстинкт. Купую письмове приладдя. Це має в мене найбільшу вагу. Проблиски інтуїції також важніші від свідомости, набутої знанням, вони дають спромогу відчути суть речі.

Щойно на другий день відшукав газда єгомостя в шиночку Гершка Кугеля, де збирається всяке шумовиння. Портфель порожній. Газда не знає, чи єгомость програвся в карти, чи просто хтось забрав від нього гроші. І годинника нема! Нема що й до кого говорити! Єгомость повільний, слухняний, немічний, як дитина.

Їдемо. Околиця рівнинна. Численні колонії німців-протестантів. За шістнадцять км. від Стрия — Любінці, 350 м. над дзеркалом моря. По обидва боки ріки поздовжне горбовиння. Показуються Карпати. Від дитячих років усе тут мені знайоме, рідне та любе. Дорога невідступно тримається ріки. Ріка постійно шукає вигідного русла, все переливається з одного боку на другий, рвачка течія шумить, клекоче. І дорога теж стрибає направо, наліво, раз уперед, раз назад. Через один потік переїжджаємо з тридцять разів. Під стрімку гору краще йдемо стежиною. Камінюччя з-під ніг обривається, котиться, спадає в давне річище... Ліси заступають обрій. Що далі? Не знати. Тихо, тільки каміння зсувається. Усе тут у горах інше, все соняшне. Блакит неба темний, як ті гірські

цвіти свічурника-генціяни, що їх стрічаю на високих місцях.

Червневий настрій задуми. Увечері небо захмарилося, відчуваємо, що наближається буря. Бачимо далекі блискавки, потім щораз ближчі, частіші. Раз-у-раз перетинають темне небо вогненні смуги. Спершу не було чути громів, але ясно, що не мине нас буря. Треба сховатись у придорожній корчмі.

Пізно вночі шаліла буря-гromовиця. Прибули води. Ріка шумить, реве, грозить загибінню...

Одначе тоді буря не лякала мене, навпаки — заспокоювала. Чи визволення від страху? Арістотелеве „катарзіє”?

Не відчуваю жаху, але співчуваю людям, що тут у цю хвилину плачуть, бідкаються. А що, як чорна тяжка заслona впаде на землю? Бліда людина, що з тобою? Чи переживеш цю ніч? Ясно-видці провіщають кінець світу: „Земний гльоб розпадеться на три частини, згорить, розсиплеться в порох... Під час космічного перевороту співатиме хор ангелів...” Про щось таке вже й газди-бойки перешіптуються, хрестяться. Жалію їх, слухаю, що говорять, але наче з якогось наказу. Я спокійна, я самотна. Однаково мені, чи останній день, чи ні... Рахунок совісти? Перегляд скарбів? Що хотіла б я взяти у вічність? Він вічний! Душа стає на дорозі вічності, співає пісню перемоги й молитву: „Отче наш, що еси на небі, нехай святиться ім'я Твоє...” У горах, у годину нічної гromовиці

знаходжу нове джерело надхнень, зворушень, візій... Льокалізую свої візії, втікаю від дійсности. Сходжу вниз, кудись у провалля, на дно людського горя, мов Данте...

Він же, великий Данте, на вигнанні таки зараз недалеко Фльоренції натрапив на круги пекла. Я бачу тут щось наче з ілюстрацій до „Божественної комедії”, наче з великої трагедії життя... Забуваю про межі дійсности та уяви... Дійсні люди, з якими довелось мені сьогодні тут зустрінутися, стоять перед моїми очима недійсні. По всіх закутках корчми повно людей, всі наче в паморозі, задурманені...

А той, що є провідником душ, томлений білою гарячкою, *delirium tremens*, виглядає, наче привид. У світлі блискавок сягає тремтячою рукою по пляшку простої сивухи... Він про ніщо не знає, для нього світ не існує... І корчмарі-арендарі з переполоху бліді. Віч-на-віч всесильної природи вони безсилі. Жидівка пригортає переляканих дітей... Два побратими-легіні, що вертаються, мабуть, з якогось очайдушного походу, стоять, мов закам'янілі. Кілька газдів-бойків, що вертаються з ярмарку, зацікавлені, важать якісь важкі думи...

Захоплена грою уяви, перетривала я весь жах гірської бурі, хоча вже третю ніч не спала. Тут же на маргінесі дописую. Минулої ночі я сиділа на возі та слухала оповідання бойка, старого Федора,

що служив у покійного вже егомостя з Побука, що знає всіх його дітей, себто моїх п'ять дядьків, дві тітки і мою маму — і про кожне з них цілі історії. Чимало він на своєму віку бачив і пережив, чимало дивного мені оповідав, а вже найбільш нерозгадана доля моєї тітки Ліни.

Буря втихла. На верхів'ях смерека, запалена громом, догоряє. Рожевий світанок розкриває красу скель і свіжу зелень... Федір запрягає коней: „Коби дістатись до Підгородець, а там уже й Сопіт. Вечером будемо, панянку, в тітки, а покищо напийтеся молока!” Жидівка готує сніданок для своїх дитинят. Почуваюся краще. Їдемо.

Цілі галяви покриті темноблакитними генціями. Квіти, що за одну ніч вирости й розцвіли, осяяні краплинами дощу, дивляться на Божий світ...

XXVIII.

Коли нарешті ввечері Федір доїхав до приходства, я була така втомлена, що не знала, чи це привид, чи справді гори. Але я була вже в Сопоті...

Неспокійна мелодія потоку, що шумів, здається, таки майже під вікнами приходства, заколисувала мене. Я не мала сили ні розглянутися в новій місцевості, ні наговоритися з тіткою. Тітка, як колись за добрих часів, узяла мене за руку, мов дитину, завела до своєї кімнати та поклала спати.

Озон, той гірський чистий кисень із запахом фосфору, що лікує груди (його знак, здається, Оз), зміцнив мене, і на другий день ранком я почувала себе цілком добре. Я могла йти з тіткою оглядати її обійстя, обори, весь інвентар, що був куди більший, ніж у дідуня в Побуці. Крім телят та ялівнику, стояло дванадцять дійних корів, хоч купайся в молоці! Безрог — шістдесят штук, крім поросят. Отара овечок — але ці спокійні тварини були на полонині. Так усе: з села на полонину і з полонини в село. Сотні всілякого „дробу„-птиці походжали по подвір'ю — і голуби і пави, як колись у Побуці. Здавалося, що все перенеслося звідти сюди та роз-

множилося під дбайливими руками молодої господині.

Передусім познайомила мене тітка з псами. Небезпечно було чужій людині наближатися до них. Два великі вовчурі і гавкають, і гарчать, і брешуть — пильнують чуйно дому.

Представила: „Гершко! Сара! Ходіть сюди! Це наша панянка, привітайтеся!”

Два великі пси, сіро-бурі, наче справжні вовки, перестали гарчати, почали мене обнюхувати. Гершко простягнув на привітання лапу, потім Сара стала на задні лапи, а передні поклала мені на рамена. Пси дістали з моїх рук ще крихкі тістечка і привітальна церемонія скінчилася. Я могла тепер без тітки показатися на обійсті. Декорація така ефектовна: все зелене, тільки синяві опари здіймалися догори...

— Тіточко, чому ці симпатичні „псяйки” дістали такі старозавітні імена?

— Це дотеп Ігнатія, дратує тутешню пару корчмарів, Гершка й Сару. Коли котре з них прийде, все питає: „Суть ваші пес дома?”

.

У дзеркалі клепаної коси палає ясне сонце...

— Сапання бараболі кінчимо, — каже Федір, — треба готувитися до сінокосів.

Євка, поки діти пробудилися, варила сніданок.

А ці діти гарні, мудрі діти! Своїм гамором умить звеселили хату. Вони своїми оченятами прояснюють обрій. Їм тут добре, мають волю, повно сонця — всього, що дає силу й життя. Навіть байдужний до всього Ігнатій виявляє до них деяку симпатію, хоч діти держаться якось осторонь від нього. Діти — це смаглявий Омелько, вже грамотний семилітній Клим та чотирилітня Оля, що колись буде великою красунею. Між ними трохи старша за них моя сестричка Ліна, дівчинка щедро обдарована красою, інтелігенцією та буйною уявою.

Маланка наповняє сагани молоком та носить до льоху „на зіле”. Молода завітчана дівчина оригінальна, неначе китайська красуня — фаворитка дядька. Він називає її „манджорка”, себто дівчина з Китаю-Манджурії. У неї чорне м'яке волосся, на чолі коротка гривка, скісні тонкі брови, червоні губи, буйні груди, широкі клуби, швидкі рухи.

Маланка дожидає вірно свого Іванка, що служить ще при війську. Служба довга та й небезпечна тепер у далекій Боснії. Побачила зозуленьку на листочках глогорожечки та й каже їй ворожити:

— Скажи, в котрій стороньці мій наречений? Лети, чи тут, чи там, чи на зелений цвинтар?...

Банує. Буйна душа. Широке молоде життя.

Пісня здіймається понад перелази, іде плаєм угору, де співають розтанцьовані мли...

„О, скрипкові ворітенька, годі їх заперти,
кого люблю, не забуду до самої смерти...”

Перша любов зберігає в собі патос невідхильного переминання.

Тітка стримує зідхання, рукою притискає серце. Відвертає лице, щоб інші не бачили хвилювання... Шаную чужу тайну. Зелена турботна ніч пливе з шумом вітрів... Турботи дня розважають тугу... Якби не діти, Омелько, Клим і Оля, тітка не жила б у глухому куті, але пішла б у ряди борців на боротьбу за визволення жінки з пут несвідомости, неволі... Розірвати пута не спромоглася. А Ібсен уводить до письменства Нору та Гедду Габлер...

А Маланка, вже весела, своїм бойківським горором питає: „Насіпати вам, панянку, літепла? Огні горять.”

Кажу подати зимної водиці. Тут же у струмках кипить вода.

Євка, добра кухарка, щодо краси — контраст Маланки: низька, груба, горбата дівка з сивою косою, каліка й сирота без батьків, без родини, від найкращих літ у службі. Найбільша її гризота, що кожний гультіпака каже до неї, як до дівки, „ти”, насміхається.

Дотепний еґомость за смачне вариво видумав для Євки церемонію, щоб хлопці не сміялися більше з старої дівки. Він робив це, щоправда, з кпинами, брав цілу церемонію з комічного боку, але сирота-каліка була вдячна за неї. Убрався в реве-

ренду, надів епітрахиль, узяв Требник — та Євку у чепці впровадив, як молодицю, до храму. „Воведеніє жени по браці” — хоча „брак” (сьома Свята Тайна) не відбувся.

У весільному обряді „продаж коси” і „почіплення” — це вже останок, потім наступає ще „вивід”. Весілля в бойківському селі триває навіть вісім днів. У Євки не було „зальотів”, „вінкоплетення”, „шлюбу” ні „покладин” — не було присяги „жи ты ни опуцу аж до самої смерти...”

Почалося при музиці „збирання гостей”. Свашка відразу питала єгомостя: „Чи позваляете з тої панни паню приоздобити?” Садовлять Євку на діжу, співають:

„Ней ся косойка боїть, бо свашка на ню стоїть,
Білими ручейками, дрібними пальчиками.”

Свашка чеше волосся, пов’язує „хомилку” (подекуди звуть її „кубалка”, обручик) — на неї кладе чепець. Дівчата-дружки співали:

„Де ся косойка діла? Ци в поле полетіла?”

Євка відповідає:

„Вона в поле не влетіла, йно ся в клубойко звела.”

На те свашка співає:

„Що хотіли, то зробили: :
з тістойка паляницю, з дівойки молодицю.”

Потім була гостина й забава. Їли й пили, старалися „вшитким” угодити. Всі співали „Многая літа”, парубки й дівчата танцювали... Гостина була, все було, тільки молодого не було... Але

лице сироти Євки прояснилося, щезла гіркість, розпука, тінь трагедії, вона тепер не ходить „простоволоса” — а в очіпку, як молодиця, до неї кажуть „ви”, парубки з неї не сміються. Вона тепер про подружжя не думає, ніхто її не держить з милосердя, вона потрібна людям, уміє і на празник зварити страву.

Коли я записувала цю дивну кінцеву весільну дію, не знала, що по літах моє оповідання буде цікаве для наших етнографів ,Гнатюка, Павлика і самого Франка.

.

У горах уліті гарячий полудень. Моя чорна одежа на дні нестерпної жари сувора й важка. Але на це є рада. В античній скрині, що досі збереглася в тітки по прабабуні, нахожу те, чого мені треба — кілька ліктів білого батисту. Хоча десятинні міри були тоді вже встановлені урядом, люди все ще міряли „ліктями”, важили „лутами”.

Пополудні в годину, вільну від обов'язків, тітка виходила зі мною в сад. Між плеканими шляхетними деревами росла тут, на горбку, велика та крислата дика груша. Дикі груші ростуть у гірських лісах та садах, це тернисті „кам'янки”, їхні овочі — терпкі „лежанки”. Між гіллям груші жвава гамірлива сіра юрба горобчиків. Коли надходить тітка, вони цвірінькають, плахтою злітають збирати кришинки. Сідаємо на лавочку. Я шию-дошиваю

вигідну батистову суконку з широкими рукавами, придатну на ці гарячі дні. Тітка любить романтику, пришпилює мені між „льоки” мого волосся рожі, які тут щойно розцвітають, ці блідорожеві „центифолії”, пересаджені сюди з Побука. Любі мені і ці рожі, і ці батисти, і слова тітки. Її голос дуже мелодійний, сама ж вона — хоч на модель для самого да Вінчі!

Тітка говорить до мене, як до тої, що її розуміє, відчуває символи її слів. Може вона колись пізніше і до своєї доні не буде так говорити. Часом здається мені, що це говорить мій дідунь Ілля, еклезіаст. Більше чуття, ніж слів — це із самоти духа. Душа чиста, кринична глибина, верх, що палає живим вогнем. Велична і проста.

У будні до праці вбирається тітка завжди в сукню з сірої тканини. Святкова сукня зарисовує іншу, видовжену постать. Елегантна простота в чорному кольорі. Хотіла б я відтворити її образ. Бліда cera, буйне чорне волосся. Але краса портретованої постаті залежить від її внутрішньої вартості. Не така вона, як інші, а її невблаганно-жорстока доля — провалля, камінь.

Згадками торкається свого любовного міту, але, опанувавши себе, вертається від метафізики до буденності, від досліджування діяння душі до реальної обсервації. Еволюція серця — від еротики до альтруїзму. Прихильниця гуманності, вірить у добро й хоче служити добру. Немає в ній жадоби,

шукання, погоні за майном, за особистим щастям. У душі палахкотить бунт проти безправности та насильства, але віра, що зло є тимчасове, кріпить її до дрібних діл.

Подружжя не до пари. Ці „супружі” непорозуміння дають змогу знаходити ціну життя самотній духом мандрівниці до ясних вершин... Її чоловік, як не п'є десь поза домом, то бодай дома при легкій лектурі з насолодою вдихує запах алькоголю. У той час вона дбає про бідних та хворих мешканців села, йде до них радо з порадою й допомогою. Пам'ятаю, як казала до мене: „Поміч цим бідним — це не тільки наше завдання, повинність, це служба Богові. Щастя, коли можемо працювати у громаді і для громади. Людина почуває себе добре, коли знає, що її праця пожиточна для загалу, для народу.”

Тітка не належить до партії, до товариства (цього в нас тоді не було), але хоче служити народові. Щось є в ній сестрине чи материнське. Що-небудь робить, все в неї служба Богові.

— Треба тільки працювати, без огляду на те, чи хто після нас схоче доповняти нашу працю. Нам треба працювати, практикувати, скласти перед власним сумлінням іспит тихого патріотизму, милосердя.

Тітка була в контакті з мешканцями села, знала, кому треба допоміжати, а кому ліків. Коли ми йшли селом, тітка говорила з кожною зустрічною люди-

ною. Жінки повіряли їй свої таємниці. Часто треба було добути з калитки гріш або сказати: „Прийдіть, Горпино, по молоко, прийдіть, Іванихо, по ліки!” У тітки було зрозуміння і співчуття до жінок, що мали чоловіків-п'яниць, вона гуртувала їх до тихої, та важкої боротьби з їхнім ворогом, алько-голем. Разом шукали протиотрути, антидоту. Тітка шукала поради у старих книгах, говорила з найстаршими жінками про те, як відзвичаїти чоловіків від п'янства. Але жінки знали тільки давні погані способи, до яких потрібні були мерці. Це турбування покійників, як і „некромантія” пані Ізабелли, мене дуже погано настроювали. Мені здавалося, що мої записки з гір — це чиясь некрологія. Тітка не користувалася цими способами, ані тим зіллям з пралісу, що їх чарівниці називають „матридуни”. Воно отруйне. Тітка знала про зілля копитень, але не знайшла його в горах, а в аптеках не хотіли продати. Також отрута. Я знаходила пізніше це зілля в тінистих листяних лісах. Його корінь, radix asagi — асарина з запахом камфори, робить п'яницям горілку обридливою. Тітка даремно шукала цього зілля, а я пізніше в лісі бачила його шкурясті всезелені ниркуваті листки, ними прибирають напровесні букетики пролісків.

У тітки все була збірка цілющих рослин. Безперестань збирала, сушила та вміло переховувала таке зілля, як відомий „іванок” і деревій-кривавник; вони стали в тітки трохи не універсальним

ліком. Іванок-прозірник тут люди називають „Божа кровця”. Жовті пелюстки цвіту зберігають у собі червону живицю, розтерті лишають на пальцях червоні плями. А деревій-кривавник зветься тут „серпник”, гоїть рани від серпа. Його цвіт дрібний, білий, подібні до пір’я листочки тридільні, випар з цих листочків, збираних у травні, очищує кров тих, що терплять за провини своїх предків...

Старого дихавичного Андрея держить тітка при життю чим може; усе пам’ятає, щоб післати йому то свіжого молока, то липового меду.

Я недочула, що тітка говорить про астму, й кажу: „Гарно називається його хвороба: атма чи атмон — це в санскриті, либонь, „душа”. Я хочу мати атму.” А тіточка на те: „Але ж це в Андрея астма, томлива, невиліковна дихавиця! Таких, як ти, вона не чіпляється.”

Моя добра тіточка — дбайлива лікарка й тих, що не прийдуть уже до здоров’я. Ходимо частенько до газди, до дихавичного Андрея. „Дядько” по багатому, „вкусному” (як тоді говорили) обіді дрімає на гойдаку напроти дзеркала, його мати, і на старість велика чепурунка з немалими претенсіями, причепурюється перед дзеркалом: певно прийде пан лісничий на „лябета”. Оцей лябет, що його цілими ночами грають та зчиняють несамовиті історії при столику духів — це єдине „духове” зайняття пані Ізабелли К. Ми, себто я з тіточкою, не вміємо грати

ролі, хочемо бути собою. Наші розмови на лавочці під крилатою грушею для нас важніші. Перед нами на зеленій мураві простелені шматки тонкого льняного полотна. У горах багато гарного льону, а полотно білється примітивним способом. Маланка згортає сухе полотно, мочить у близькому потоці і знову розстелює на соняшному горбі.

В'їдливе гавкання псів, Гершка й Сари, перервало тишу. Тітка каже Маланці подивитися, чи брама замкнена, як єгомость наказують: він завжди боїться, щоб не ввійшли несподівано австрійські жандарми-поліціанти. „Ого, — часто каже, — вже певно йдуть!...” Але Маланка весело повідомила нас, що прийшов димкар. У такому далекому від усякої культури куті поява димкаря чи то міняйла-лахая вносить різноманітність. Юрба дітей проводить димкаря й гукає: „Дувид, Дувид, добрий жид, вітер віє, він біжить...” А він гукає скрізь по селі: „Малювати мальованки!” Несе на плечах дошку, узорі й фарби: чорну, бронзову, темносиню. „Малювання” тривке, мальованку-димку можна прати. Заплату бере димкар звичайно плодами природи, яйцями-, „покладками” тощо.

Цей, як його зве „дядько”, „Leinwanddrucker” друкує димки для Євки й Катерини. У коморі в куті ціла купа полотен по мерцях. Тітка справді не хотіла приймати того полотенця, що прикривало мерця, але це вже давній звичай, а нарід тут консервативний і зберігає звичаї, приносить „поклад-

ки” за сповідь, когута за оповіді, повісмо льону за кропління свяченою водою. Ба що ж, так було за небіжчика егомостя, так і „типир” годиться!

Майстерні узорі з дрібних кілець, зірок, смужок на чорному тлі. Ще давніше в Миколаєві думала я про стилеве бойківське вбрання, таке, як носять дівчата. При вечірньому світлі воно ефектовне. Тут зреалізувати свій плян! Добра тітка не хоче, щоб я брала полотенця з „купи”, а з тих, що саме біляться на сонці. Утомлена чи знуджена міською цивілізацією, убраннями просто з магазину своячки пані Адамовської, захотіла я чогось іншого, народного. Тітка не дивується і не забороняє. Народна ноша прикрашує молодих дівчат. Бойкині, обдаровані з природи мистецьким хистом, спромоглися на гармонійне в укладі й барвах убрання, що виявляє клясичні лінії тіла. Тут між ними справжні моделі краси.

А Дувид уже „малює” і для мене полотно на „мальованку”, на бронзовому тлі дрібні смужки.

Євка хоче Дувидом гостити, тільки біда, що для нього все „трефне”, не можна йому з нашої посудини їсти, ні в наших горщиках варити. Євка спекла покладки у спузі (попелі), поставила перед жидом ненадкромлений хліб та непочату топку соли. Інакше не можна: все „трефне”! Дуже цінне те пошанування закону. Він не пропаде в чужій юрбі! Вірний Єгові, все буде собою.

Спідниця-мальованка бойкині пошита примі-

тивно. Зшиваю і я чотирикутні кусні полотна без прикроєння, без клинів, а далі йде „збирання” і „рисовання” цілої спідниці згори додолу. Вузкий довгий червоний пояс обвивається кругом стану. Бронзова мальованка нашита знизу червоною гарасівкою. На голові — коса з вінком і кольорові квітки. Більшої праці вимагає оздоблення сорочки „дірками” чи „кривульками”. Орнаменти тутешніх узорів прості, поважні, оригінальні. На „уставках” вибагливі геометричні узори, але дівчата для себе вишивають яскравими кольорами зірки й „ружі”. Я вибрала легкий елегантний взір, не цілком зашитий — як це є в гуцульських узорах. На білому тлі рукава чорна вишивка з легкою домішкою червоної заполочі...

Я захоплена бойківською ношею, фолкльором. А там далеко, але теж на нашій землі, в селі Гавронці на Полтавщині, замилувана в красі, подивляє народну ношу Марія Башкірцева, вибирає її та їде в ній у село... Її зворушують добрі, спокійні обличчя сільських жінок, у Парижі вона тужить за рідним селом. Вона говорить добре поукраїнськи. Щойно пізніше я читала її щоденник. І вона, уроджена в 1860. р., в ранні літа була „закохана в усе й подивляла все”... Вона еманация рідної землі, пригашена холодом чужини.

Тоді, в першій половині червня 1877. р., перебував недалеко, бо в долинах Сукіля й Мізунки Франко, найкращий дослідник Бойківщини, її іс-

торії, мови. У селі Лоліні, дочка священника Михайлина Рошкевич збирала фолкльорні матеріяли, описувала пісні, а Ольга перекладала на нашу мову "L'assommoir" Еміля Золя. Перед читачем відкриваються нижчі суспільні верстви. Вона присвоїла нашій літературі також роман шведської письменниці Марії Софії Шварц: „Сімнадцяті і двадцять перші уродини”. Я любила скандинавські повісті та знала твори цієї письменниці в німецькому перекладі. Між книжками тітки знаходжу роман: „Жінка гордого чоловіка”. Чужа німецька освіта. Та дотепер ще якось і без „товариств” і без „партій” тут і там пробуджувались одиниці, що свідомо зверталися до погорджуваного свого народу. Таємна міць єднала ці одиниці, вісті йшли леготом, і тітка трохи про це знала.

У листі з 12. червня 1884. р. писав Франко:

„Дня 12. червня 1877. р. повертав я до Львова по найщасливіших хвилях мого життя, по дорозі уложив плян "Boa Constrictor" і в слідуючих днях написав першу частину, а за тиждень — зістав арештований і зіпхнутий на саме дно нещастя, в таку бездну, о котрій тепер без дрожі і замирання серця подумати не можу. Дивно колотить нами доля.”

Дивні сні самотної мандрівниці... Усі плаї здіймаються вгору... Весна несе приплив. Бліді галяви розцвітають і в'януть, а вітер несе клаптики дрібно записаного паперу, як пелюстки блідої

„Я захоплена народною ношею, фолкльором”.

І на старості літ Уляна Кравченко любила носити народний одяг.

гірської глогорожі, і вони блукають по Верховині. Дивні сни, передчуття й візії того дна людського горя, від якого завмирає серце...

Море зелені... У лісах п'ядичі, на межах нив дикі повитиці обмотують ноги. Гарно, але сумно. Не в'яжу шістьох стеблин трави, щоб знати, чи зв'яжуться в одно коло, як ворожать дівчата, чи з'єднаються з коханими... Моя доля залежить від того, чи та які закінчу студії. Остаточо я все й усюди сильніша, кермую собою, хоч доля тяжко переслідує нашу родину і, здається мені, найбільш нещаслива — це тітка Ліна. Я бачу, що вона таки переможна: в неї досить внутрішньої сили, щоб творити добро. Не хочу саму себе віддати на іграшку долі, і я хочу боротися!... Вишиваю уставки хрестиковим узором. Слухаю й не знаю, чи це тітка мелодійним голосом розказує казку малій Марточці, чи скрипка грає... Намагаюся розвіяти ті мли, що оповили тайну моєї родини; побачити тайну і — покрити тайну її мовчанням або стати до боротьби з долею-фатумом. Тітка трохи говорить, та не все мені ясно, не все розумію. Не знаю, чи вона втаємничена, чи сама не знає, завіщо на жінок нашого роду впав проклин до сьомого покоління...

Давно, ще в XVII. ст., жила у Скільщині чарівна красуня, попівна Маруся. Камелія гір, як її називали, була холодна на залицяння юнаків. Багатство чорного волосся підкреслювало білість лич-

ка, холодну променисту білість камелії. У гордій усміщці показувалися блискучі білі зуби, а рисунок уст виявляв палку вдачу. Вона, шістнадцятилітня красуня, дратує своєю холодною красою грізного чужоплеменника-магната. Вона не кріпачка, щоб здалася на його волю, і маєтків його не хоче. Хвалько, пан Лямберт, здобував досі, кого захотів... Заволоділа ним дика жага. Біле тіло, чорні очі красуні не дають йому спокою. Він не жаліє дукатів, щоб у старої знахарки Мокрини-відьми, що все відає, дістати тулуб лилика-кажана, що його вона закопала серед темної ночі в мурашнику. Коли мине визначений час і мурашки об'їдять тіло „мишіпиргача” (кажана), що тільки білий кістяк залишиться, треба його в темну північну годину добути. У таку темну північ треба кістю-скелетом з того лилика накреслити коло кругом сплячої дівчини, але треба знати „правдиве” слово закляття, яке йому її віддасть. Скільки тих кругів буде накреслено, то за стільки днів сонна дівчина сама прийде на визначене місце. Кінець-кінцем усе залежить від долі... Про чари, про обрядово-магічну дію кістяком лилика говорила мені також пані Марковська; вона цьому вірила й сама мала кість із мурашника. Гарна Маруся несвідомо, як сновида, пішла за село на перехрестя доріг, де ждав на неї пан Лямберт. Бистрі коні іржали. Вісьта, коні! У терем! Що? Лякаєтесь тіней?

А чорна тінь зводить дуло рушниць-кріса, по-

силає смерть. Бабавх! Уже не заведеш у терем чорнявки Марусі! Легінь Корнило, що її кохав, рятує її в сам час і відводить несвідому зачаровану дівчину до батьків. А на перехресті, поцілений із „фузії” Лямберт лежить, не рухнеться. З чорного бору лунає крик нічної птахи. Ні одної зорі на листопадовому небі!...

Пропало! Куля таки зачепила печінку. Тут уже твоя остання година, пане Лямберте! Ніхто не спинить крові з рани! До терему — миля. З темного бору долітає зловіщий крик нічної птахи. Ні одної зорі над верхів'ям бору. Останні його слова — прокляття Марусі та її роду: „Щоб не знала щастя ні ти, ні твій суджений з тобою, ні твої нащадки до сьомого покоління...”

Корнило, мабуть, не вернувся з тюрми. Маруся нудьгувала, ніхто не знав, за ким. Таємно-трагічна історія...

Давно це було. Могло бути, могло й не бути — однаково тепер усе далеко, все безвартісне. Казка. Великі душі в нашому роді, великі таланти, та долі нема! Може доля є, тільки треба вхопити її в свої руки, треба вміти ризкувати, не боятися нічого, навіть самої смерті!...

Маруся — це бабуня моєї бабуні. Шістнадцятилітня дівчина любила когось, хто не міг з нею одружитися; любов інших відкидала. От і сама стала сомнамбулічкою.

— Ти, Марто, вже п'яте покоління... І ти вже взяла на своє життя свій любовний міт — ще раніш, ніж Маруся. Ще чотирнадцяти літ не скінчила, коли пізнала його, лицаря ідеї... Вальдемар, європеець, молодий гарний дистингований ентузіяст, говорив з тобою про мистецтво, про далекий світ, туди хоче тебе взяти. Трагізм долі поступових людей тяжить на ньому, чи радніше над тобою. Ми з мамою бажали зберегти тебе від призначеного тобі міту, від туги... Та сталось інакше. Будова залізної дороги спричинила те, з'явилися чужинці, а між ними він, Вальдемар... А коли він, як доповнення твого „я”, не вернеться, ти мусиш залишитися самотньою, щоб не попасти в руки „лихої” долі.

— Чи заздалегідь перед народинами кожна з нас призначена стати жертвою лихої долі?

— Над нашим родом тяжить накинене згори обмеження: фізична неволя, стоптання індивідуальності одиниці, відсунення свого „я” на дальший плян, праця для маси, хоч буйна уява, лет думок сягає висот. У нашій родині багато монахів. І тепер два брати моєї мами є монахами чину св. Василя Великого: о. Марко Лонкевич і о. Маріян Лонкевич. Перший народився в 1814. р. у Хрусні, скінчив гімназію, студював філософію і богослов'ю, одначе через те, що не міг одружитися з єдиною на світі істотою, яка б не була перешкодою для найвищого розвитку духа, постригся в ченці

1835. р. Він є провідною зорею в житті членів роду. О. Марко добрий проповідник, керманич душ і сповідник. У центральному Василянському архіві у Львові зберігаються свідoctва о. Марка, є теж документ, письмо о. Марка з датою: Leopoli die 1-ша Novembris (знов і все — ворожий листопад) — заява, що рішився in Ordine Sancti Basilii usque ad finem vitae sude perseverare. Просить протоігумена ЧСВВ о. Хомчинського, щоб дозволив йому скласти монаші обіти.

Знаю: о. Марко все має слова потіхи для прочан на Ясну Гору в Гошеві. Він дорогий мені так само, як і дідуньо Ілля. Тіточка оповідає ще про рідних братів, Теофіля й Гілярка, героїв з часу „весни народів”. Закінчили гімназію, почали університетські студії. Тоді 2. XI. 1848 генерал Гаммерштайн бомбардував Львів. Вислід — сотня ранених, 50 убитих, згоріла вежа ратушу, давній університет. За участь у бунті не стали Теофіль і Гілярко „ц. к. урядовцями” — з великої любови до волі рідної землі, до Скільщини. Тепер газдують, один у Побуці, другий у Синевідську. Дехто каже про них: „герої”, інші: „безглузді...” Їхні сини чи внуки будуть уже готові до абсурду: у кожного охота не в'язатися нічим, роздати все. Драма з покоління в покоління.

Бачу, що й тітка Ліна, хоча своєю дбайливістю придбала достаток, сама нічого не користує: не дбає

про їжу, та й одяг у неї темний, без прикрас. Одна сувора дисципліна, оживлена духом посвяти, милосердя... Цілком зрівноважена, навіть у хвилини болю й упокорення. Готова до трудів і жертв, приховує холодний гнів і рішучість боротися з промахами Ігнатія поза домом та з немудрими дотепами дома, але не звичайною зброєю, не кулаком. У другій частині Фавста каже Гете:

Звучить незмінно правда та стара:
Із міццю дикою боротись годі!
Коли спорити станеш у пригоді,
до втрати доведеш життя й майна.

Звірячу брутальність, еротичний егоїзм, деспотичну владу фізичною силою не перемагають. Цю правду хотіла тітка передати жінкам у розмові з ними. Треба охороняти родину, зберігати її високе суспільно-моральне значення, щоб не була гніздом ос, „клубовищем змії”, як каже Моріак у сучасному творі.

Не хотіла я збільшувати тітчиних прикрощів, та все таки питаю: „Чому ж тітка звінчалася „з лінивим неробою”? Адже це від неї залежало...”

— Її, себто прапрабабуню Марусю, карає Бог аж у сімох поколіннях.

— Бог?... Отже віра в фаталізм?

— Поволі визволяємося. Але гнітить нас іще трагічний фаталізм цілої родини. У нас все одне-едине почування, розпалене в юності, триває ціле життя: безтямне кохання... Переходимо зеніт кохання й запропащуємо себе, відриваємося від сві-

ту. Твоя мати, хоча мала благородного товариша життя, не в силі забути першого кохання. Живе, як пустельниця, як Геновефа. Абнегація до абсурду!

— Чи й я любитиму так, як тіточка, як моя мати?

Те, що тіточка згадує про Вальдемара, буде певно єдиним спогадом, вічною тугою, але це ще хіба не безтямне кохання...

— У палкому коханні ти скоро зів'яла б, як вітром зломана лілея... Боюся для тебе і палкого кохання і подружжя, яке воно й не було б, щасливе чи нещасливе. Ти, з мовчазливою вдачею і слабким здоров'ям, повинна залишитися самотною! Не забувай слів поета:

„Як дівчину вже жінкою назвали,
Її живцем в могилі поховали.”

— Це щось, як давня кара смерти, поховання живцем, про що недавно я читала у книгах пана Нівелінського... Жахливе слово “vivisepultura”!

При слові „Нівелінського” тітка відчула в моєму голосі хвилювання й допитливо на мене подивилася.

— Це постать розгублена і так впливає на інших. Впарі з тобою може знайшов би силу до праці, для суспільности.

— У мене тривога, непевність, що з ним діється... Шкода здібної одиниці, щоб не запропастилася... Та я сама бажаю чогось іншого.

— Треба роздуму! Треба навчитися, чого ба-

жати. Треба знати справжню вартість. Часом бажання може стати прокляттям. Треба мати відвагу дивитися на себе, як на чужу особу, тоді знаємо в кожную хвилину і в кожній ситуації, що ми повинні далі робити. Придивитися до того, до чого простягаємо руки. Коли це ідея, перевірити, чи це не мариво тільки... Сягнути в далечінь зором, чи той, за ким тужимо, не йде в безвість на загибель. Гартуйся на дальшу зустріч із світом, не ідеалізуй усіх і не будь довірлива!...

У дитинстві я стежила за летом ластівок і бажала їх крил. До повної радості, до повного щастя ніколи не буде в тебе ні охоти, ні сили... Мала Марточка не сягала по ляльку, по голку, але брала писальне приладдя. „Писати я ще не в силі, а пальчики в чорнилі”, — пам’ятаю твої слова. На малих рученятах плями з чорнила... Задума над „римами”... А до „доля” як скажемо, тітусю? Чи „воля?” „Краще „фасоля!” — Я відповідала глузуючи, бо воліла твою гру на фортепіані, ніж оте віршування... Ти поетка, але більше вдачею. Щоб людьми кермувати, треба слова-грому... Ти могла б здобути владу над людьми тільки як піяністка. Музикою найкраще виявиш своє „я”. Музика — найбільш виховний елемент.

— Чим більше дамо із свого „я”, тим більше зберемо, одержимо.

Тітка згадала про рими малої Марти, а вони тут же знову бринять довкола мене, зливаються з

неспокійною мелодією рвачкого потоку. А скільки тут нових слів, що чарують красою! Маланка цвітку називає „чічка”, райдугу — „слічка” або „веселка”. Правду каже Устіянович: „Українська мова — стобарвна квітка, якою можна висловити всякі чувства душі й ума появи”. Залишити народну мову — це зрада народу!

Не володію рідною мовою так легко, як літературною німецькою, але короткі ліричні вірші самі добуваються з серця... Не хочу, щоб тітка чи хтонебудь інший читав ці вірші! Бліді баляди про загублену овечку-ярку, про самітну над прірвою смерічку й досі блукають по сірих скелях та зелених полонинах Верховини. У них частина моєї душі, мого „я”.

XXIX.

Усе в пообідню годину в розмові з тіткою, на лавочці під крилатою грушею я знайду щось, що варто запам'ятати. Але про свою любов тітка не говорить... Про любов говорить тільки загально.

— „Любов” — найкраще слово на світі. Але, Боже мій, чи тільки любов може дати нам щастя? Чи в ній вершок наших зусиль?

Доки не стрінемо того, хто є другою половиною нашого „я”, нашим доповненням, ми не в силі піднятися до висоти справжнього кохання. Але по пізнанні нема розлуки. Що таке тіло і його з'єднання? Чи з'єднання тіла має бути важніше від з'єднання душ? Ми, хоч не бачимо одно одного, відчуваємо єднання. Він труд свій жертвує для добра інших... Спомин колишніх ясних хвилин кріпить у турботні дні, в тужливі ночі. Коли обидві душі кажуть „навіки”, вони не розходяться, але йдуть по через колючі терни та криваві квіти до одної мети.

Тільки такі пари є вічним подружжям. З'єднання двох істот у згори призначене подружжя. Дво-

одність без слів, взаємне промінювання. Він єдиний може здійснити її мрії-візії, вона єдина знає в кожну хвилину, чого він потребує до сповнення завдання на цій землі.

Звичайно для дівчат чоловік — велике невідоме. Його не вибирають, а ловлять, якщо дасться зловити. Я не вибирала, ні не ловила, мені було байдуже. Мій вибраний був одружений, поки я його пізнала... Дідуньо лишив великий інвентар. Якось не було ініціативи. Можна було на ґрунті на Ланах господарювати, та не були ще ті часи, щоб дівчата жили самотійно.

По смерті мого батька приїхав до Побука суддя Адольф Р., як сват, із питомцем Ігнатієм К. Сват із мамою обговорювали справу, я при тім не була, за сльозами не приглянулася до жениха. Суддя добре кермував справою, не лишив його, аж знову привіз у день вінчання.

Кохав мене батько, як білу тополю,
дала ж мене мати в тяжкую неволю...

Перше розчарування: консисторія не дозволила йому прийняти Тайни Священства, щойно по довгих клопотах за допомогою чужих впливів і мого брата Омеляна дійшло до ординації. Чому родина перед вінчанням не питала в консисторії, яку опінію має жених? Або чому консисторія дозволила йому скінчити богословію?

Адольф Р. був суддею в Миколаєві — ще тоді, як жив твій батько, як ви мешкали в домі Устіяно-

вичів. Коли я або Неля були в вас, містечко ожи-вало, постійні „фенстерпроменади”, серенади... Ц. к. урядовці й офіцери були щасливі, коли котрий міг уклонитися. Родова амбіція вимагала, щоб я стала їмостою — і я з усіх жартувала, а найбільше з судді та ще з капітана гонведів, Ігнатія Шуберта, великого оригінала. Коли котрий з них наближався до вікна, я ховалась, а лишала дитину, обернену задом до вулиці. Він із розмахом кланявся і щойно потім помічав, кому кланяється... Але я хотіла говорити про Адольфа. Він мав жінку й дітей, а проте всіма нами інтересувався. Він дістав триста ринських від мами Ігнатія за сватання. Але він ка-зав: „Не розумілися на інтересі! Треба було мені дати п'ятсот ринських, я був би привіз вам кра-щого жениха! А так добре зробив для пані Ізабел-ли К. Ігнатія були б не ординували”. Ти не пам'я-таєш Адольфа. Але твій батько відвертався від ньо-го з відразою: „Це „розбійник Нечипорович”... Він, цей справжній Нечипорович, як тільки повдо-вів, обговорив справу з мамою й одружився з Не-нею. І моя мати тепер у них, він суддя в Коломиї, має велике господарство і — дуже скупий. Неля — істота зовсім пасивна, зрезигнована. Гарна, чор-нява, матове спокійне обличчя, сатирична усміш-ка. Вона знає легенду, приймає все байдуже. Риси-лиця виявляють завзяття: а все ж, не зважаючи на це... Вона не має навіть свого любовного міту, нічого не має для себе, тільки добре серце для бід-

них. Та що ж вона, жінка скупаря й мати шістьох дітей-пасербів, може вдяти? Без боротьби, без слова спротиву підкорилася долі і — замовкла... Боюся трагічного закінчення...

— Сірі будні приглушили бунт проти оточення, та не спинили її лету в інший, кращий світ... Кожна з нас веде подвійне життя. Іде через болото, а окрилює її віра: „Перейду на соняшні вершини, до сонця! Сонце в душі! На все дивлюся, як на те, що минеться, а в душі гарний сон, радісне творче життя...” Кожна задивлена в візію майбутності, шукає шляху до мети, до втілення туги свого життя... Жертву, якої домагається від неї фатум, складає з містицизмом, властивим її вдачі. Терпить через гордість, через любов до волі, через почуття правди...

— Віра в призначення спричинює фаталізм, усі ці мезаліянси. Я не бачу навіть спроби визволитися, нема боротьби, ризику...

Тітка вірить у призначення: „Так було написано в книзі долі”. І знову розказує мені, що бачила.

— У селі вночі була пожежа. Батько вхопив сонну дитину й заніс до дальшої хати, а коли вогонь почав загрожувати і тій хаті, заніс знову до дальшої. Третім разом, коли стріха цієї хати зайнялася, наляканий батько вхопив дитину, щоб її далі нести, але побачив, на жаль, запізно, що взяв чужу дитину, та й та була мертва — а його дитина

таки згоріла... Так і бачиш! Ні перед чим нам, слабим людям, не втікати і ні за чим не гнатись. Усе кожному призначене!... Залишається нам праця, доки втомлений дух не вернеться туди, в інший світ. Добрі душі, втомлені сторожею над землею, відлітають. Та прибувають інші. Служба кращого завтра — вічна! Індивідуальна вартість людини — це добро суспільности, для неї треба трудитися; серцем перебувати на висоті, а на землі творити добро. Людина чину, свята людина — таким повинен бути мій друг: намагатися в'язати земні справи з вічними. Наші намагання служити добру — це спроба збудувати міст між небом і землею...

— А що думають бабуня про нашу родинну сагу? Я не помічала, щоб бабуня була коли сумна, нещаслива.

— Твоя бабуня, а моя мати, Марія з Лонкевичів Лопушанська, справді ніколи не згадує про сагу. Її вдача інша. У кожному поколінні є одна-дві жертви того прокльону. Не всі реагують. Мати в подружжі щаслива, восьмеро здорових дітей живі, тільки одно вмерло ще малим. Мого мезаліянсу якимось не відчуває, туги твоєї мами не розуміє. Найбільше любить наймолодшу Нелю. На думку мами, Адольф Р. — добра партія, має маєток, буде радником. Тільки мене томить прочуття злого кінця...

Бабуня перебувала часом і в нас. Журби господарством не було, бо не маємо ні ґрунтів, ні отари

овець. Бабуня залюбки читала Святе Письмо, Часослов, старі хроніки. Тільки наші книги читає, іншої мови ні письма не знає. Щаслива, тільки своє знає й любить, і того їй досить. Гарна й досі струнка. Три доньки, хоч гарні, до неї не подібні. У бабуні ясні блакитні очі; волосся, колись ясне, тепер сиве, але цера рожева, лише без зморщок. Завжди дуже дбайливо, елегантно одягнена, але залишається при своїй старобоярській ноші. Сукня м'яка, вовняна, довга, з глибокими складками...

.

Кілька дощових днів спричинили перерву в наших розмовах з тіткою. Треба було заглянути з тіткою до декого з бідніших, хворих, як живуть на переднівку. Тихий гірський закуток глибокої Бойківщини, куди не дійшла досі ніяка культура. Читати ніхто в селі не вміє. Село далеке від комунікаційних шляхів. Хати-хижі курні. Вода в потоках, у ріці по зливі піднялася, залила хати, що стояли над нею, та залишила не тільки на помості, чи пак на „долівці”, як тут кажуть, але й на припічку гірські риби, в'юнкі пструги з коральовими цятками, найкращі в рибному царстві. Але хліба нема. Нема муки навіть на „баники”, квадратів палянички з житньою муки. Нема муки й на „мачанку” — молоко, підбите житньою мукою. Тітка з щирого серця несе поміч цим добрим, хоч темним та бідним людям. Тутешні чоловіки й жінки ставні та гарні, мов на-

щадки князів, тільки хотіла б я знати: чия вина — наша, чи тих чужинців, що тут біднота, немає світла?... Таке примітивне життя при незгасаючому вогнищі, яке з трудом добувають, потираючи дерево об дерево, бо сірників ні за що купити...

.

На початку серпня приїхав мій справжній дядько, Омелян Лопушанський, уже з Побука, де звичайно бував у день пророка Іллі. Люди святкували цей день, хоч і не в кожному селі був празник. Ілля, Пантелеймон — це перші осінні свята.

Дядько Омелян, брат тітки Ліни й матусі, велика фігура, доктор прав, професор при правничих екзаменах, надрадник, має великі впливи в намісництві і в „Юрі”. Високий, ще молодий, лице по-важне, чоло високе, римське.

Навіть Ігнатій не співає своїх улюблених куплетів.

До речі буде сказати на цьому місці трохи більше про цього „вуйка” Ігнатія. Він показався таким, що й не можна гірше, під час нашої зустрічі в Стрию, через те і Стрий, колись мені миле місто, став тоді противним (а може, і споглади про Печку спричинилися до того...). Та не кращим був він і дома. Я скоро зорієтувалася, що Ігнатій має всі можливі людські хиби, свої й чужі гріхи, а з сімох головних гріхів найчастіше повторяється в нього гріх п'янства... Самогубство

духа! До нього говорить поганський Діоніс: „Пий!“ І він п'є до безтями, — правда, не дома і не в селі, серед своїх парохіян, але у сторонніх місцевостях. На нього нема чого гніватися, ні його вмовляти, це його спадкова хвороба. Алькоголік не до вилікування!

Признаюся: натрапивши на нього у своїй літературній праці, я розгубилася. Досі я звеличувала світлі постаті священників. Як же тут мені писати про нього, ще й про свояка, „дядька“, про людину грішну, слабу, що не має сили сповняти свої високі обов'язки, ба, навіть не розуміє своєї духовної місії?! Громадяни ставились до нього вибачливо тільки з уваги на тітку Ліну. Пробували пригадувати йому, хто він такий: „Наміснику Божий, душпастирю!“ Але душпастир не трудився для свого стада, не мав до нього любови, не розумів його потреб, не знав їх, як і не знав звичаїв. Коротко, то був священник без покликання. Такого священника треба б промовчати. На жаль, він був головним мотором драми всього життя моєї тітки Ліни. Він, своєрідне унікум, саме виправдує мою згадку про нього, як про відокремлений негативний тип. Він не має священничої поваги, не працює ні над спасенням душ, ні над освітою народу, його не можна зараховувати до клеру. Він попав туди через каригідне непорозуміння. Він сам наче відчуває свою негідність. Його брудні руки відтягаються від святощів. Під час свого перебування

в Сопоті я не бачила „дядька” у священничих ризах. Бувало, в неділю, коли старий худорлявий дяк Григорій повідомляв єгомостя, що люди йдуть на Службу Богу, він казав: „Нездужаю! Нехай люди розійдуться! А ти, дяченіє, дістанеш на сороченіє та й па... та й па..., тільки мовчи, розумієш?” — „Розуміємося, єгомостуню, як лисі коні!”

Коли ж вряди-годи і доводилося йому стати перед престолом, скорочував або пропускав ектенії та антифони.

Отакий він, „о. Ігнатій”! І моя добра гарна тітка покутує з ним уже тринадцятий рік! Зразу вона втікала, але розводу не дістала, й дитини не дав їй суд на виховання. Родина — найдавніший колектив, хоч би складався і з ненависних собі осіб, він нерозривний!... Розводів нема! А потім з поодиноких ниток сплітається нерозривний зв'язок. Діти, хоч і з подружжя без любови, варті жертвовної праці, материнської любови, опіки. Все інше неактуальне. Залишається — резигнація.

Роздумуючи над цим подружжям, нагадую собі знову легенду про присуд Христовий. Її я знайшла у творі мого земляка Устіяновича, таки тут, у тітки, між її настільними книжками та ще й із закладкою, на якій були вишиті кораликами букви О. К. (либонь, дорогої тітці людини). Збоку коло тої „притчі второї” хтось вправним чоловічим письмом написав: “Sic erat in fatiis!” А коло письма — сліди сліз...

Зміст легенди дивний: Христос призначає прекрасну добру дівчину найгіршому ледареві за жінку... А мотив цього рішення?

„Як же би во віки скотини подоба
пропитався в світі, лінивий нероба?
Єсть то розпещена богацька дитина...”

Слова „розпещена богацька дитина” розпалювали в мене досаду. Усьому винувата його мати. А вона таки в його хаті проживає. Аристократка, причепурена шовками та гіпюровими жаботами, дивиться на свого одинака, як на образок. Він для неї і тепер „пенкняшек”. А той одинак постійно у вітальні, сидить на фотелі-гойдаку перед великим дзеркалом, читає німецьку та московську белетристику або гумористичні часописи, зазирає в дзеркало, підгортає буйне волосся та з усміхом задоволення говорить цілі монологи. Залюблений у собі, як отой мітичний Нарциз — хоч куди йому до нього! Він, по правді, поганий: у нього очі плоскі, бліді, як у неживої риби.

Іноді бере в руки гітару та наспівує фривольні куплети на вдоволення своєї мами. Наші книжки, наша преса, товариства — все, чим тодішні священники-народовці дорожили, йому чуже, непотрібне. По стінах своєї вітальні та інших приміщень поприколював „шпанелями” багато різних дразливих малюнків, вирізок із часописів, журналів, багато портретів улюблених в Європі акторок і танцюристок. Залюбки дивиться на ці портрети „божеськи прекрасних” дів та з захопленням читає про їхні трі-

юмфи у Відні, наприклад, як то студенти-ентузіясти випрягали коней з повозу Аделіни Патті й самі возили „божеську” діву, а коли дехто через те захворів на запалення легенів, лікар відіслав його до „коновала”. Такою лектурою забавлявся „дядько”. Захоплювався славною танцюристкою Пепітою де Оліва, яка своєю появою на сцені викликувала “Delirium Pepitatorium”, про що писала газета “Tagesbote”. Чеські фабриканти виткали на честь тієї Пепіти чорно-білу клітчасту тканину „пепіту”, тепер популярну. Артистки — це неофіційні королеви. Для них земля має золото й самоцвіти, а море — перли. В колекції дядька є й портрети офіційних королев, між іншим портрет рудоволосої цесаревни Євгенії, суворої диктаторки моди, що створила ефектовні капелюхи, але і бридкі криноліни.

Зате в бібліотеці „дядька” не знайшла я ніякого корму для своєї душі. Сама просякнута еротикою лектура для снобів. Усюди в наших священиків я надибувала книги “Theologimena”, що ведуть „від Бога до Бога”... Я вірила і сподівалася, що, як виросту, то дідуньо Лопушанський або Горникевич дадуть мені їх прочитати, а передусім ті, що разом зветься “Eschatologia”, і де написано про „останні речі”, про замогильне життя... Зазнайомилась я теж і з книгами гомілетичними, що вчать, як виголошувати проповіді, а також подають готові, як наприклад, „На неділю XXIII. по Сошествії, про кінець світу”. Були це звичайно переклади з латинської

та італійської мов на німецьку. Наші священники знали німецьку мову основно. Сьогочасний гомілет світової слави, маляр Тікамер Тот, мабуть, змадяризований син Срібної Руси-Закарпаття, називався Тихомир. Перекладу на нашу мову нема. Шкода, він пристосовує свої проповіді до сучасности, до повоєнного життя!

В о. Сумика в Микуличині була велика збірка святих книг німецькою мовою: „Charitas — Thaetige Liebe”. До них і я мала доступ. Були це книги дуже глибокі змістом. А в „дядька” — страх! Його життя здалось мені нужденне, сіре, безбарвне. Мое серце наповнив жах. П'яниця, ненажера. Він не має духа, його замінив алькоголь. Гумористична лектура — це в нього істотні переживання, а наркотик — це окраса життя.

Крім легкої лектури, інтересує дядька ще тільки кулінарна справа. Вибагливий гастроном. Ранком диспонує своє „меню”. Кожної днини пригортається в кухні якась „прелесть”: то порося з начинкою, то шинка, обгорнена тістом, то пиріжки з сиром, масляні бублики, то найбільш улюблений „струдель”. Приготовляння того струдла давало йому найбільші емоції. Він сам помагав Євці розтягати тонко тісто, надточував стіл кухонними дверми та поглядав, щоб не замало було присипане тісто покраяними яблуками та варенням, а на останці цинамоном.

Господарство вела тітка при допомозі Федора

та з прибутків покривала витрати на життя й на дорогі забави „дядька” в Стрию. До народу не наближався. Люди терпеливі, хоч і невдоволені таким посередником між ними й Богом. Держала їх стара традиційна віра, бо „слуга Божий” не вмів їм нічого сказати... Його духовні функції часто виконував сусід о. Д., може з симпатії до тітки Ліни, а може вже тоді думав одружити свою дочку з сином Ліни й Ігнатія, що пізніше і сталося.

Отож, як кажу, на привітання дядька Лопушанського навіть о. Ігнатій не „пописується” своїми розперезаними куплетами, але намагається говорити щось путне. За столом зберігає форми, які обов'язують цивілізованих людей. Люди ума — формалісти. Тітка не має тепер для мене ні хвилинки. Пильнує тільки свого достойного гостя-брата, старається йому у всім догодити, щоб використав свою відпустку і залишився тут до п'ятнадцятого серпня.

Тітка конферує з братом у справі моїх студій. Дядько Омелян рішає без мене: „Єдиний, останній для неї вихід — це вчительська семінарія.” Він пам'ятає, що під його впливом сестра Юлія зрелася родинного маєтку на користь Ліни й Нелі, тому на час науки в семінарії візьме сестриницю до свого дому. „Її дивні фантазії про правничі студії у Швейцарії або музичні у Відні цілком недоречні... А втім, могла Юлія свою мрійливу Юльцю та інших дітей учити в Парижі чи деінде за границею. Я пропонував їй вести господарство Духовної

Семінарії у Львові — в цих справах маю голос. Уряд виплачує на прохарчування питомців грубі тисячі, а крім того, завідувач господарством дістає чотири кімнати, службу — йде тільки про нагляд і керівництво, а не про роботу. Коли ж бо в Юлії велика амбіція, не хотіла прийняти пропозиції, а тепер там удова Ріпецька веде господарство та живе в достатках, а її діти вчаться за границею”...

Дядько чує жаль до сестри Юлії за непослух. Може бути, що матуся горда, може, вдачею й недугою серця могла виправдати відмову. Але дядько — формаліст. Безапеляційно рішає про долю одиниці, коли вважає, що це корисне. Розумію: треба привикати до думки про семінарію, не бажати зірки з неба! Правничі студії не для дівчини, артистки сходять на злу дорогу, а коли я мала б бути лише учителькою музики, то краще вже стати народною учителькою. Так каже дядько.

А я, щоб заглушити біль розчарування, поринаю в апокрифах. На горищі в паках спочивають дідуневі книги. Беру одну по одній, самотна сиджу на лавочці під крилатою грушею й читаю.

Оповідання „Великого Дзеркала”. Історія Геневефи... Зворушлива історія, написана природним тоном. Легенда чи сага — хочу зрозуміти значення. Вона змістом для люду, але Тік написав драму з життя Геневефи, а Шуман — оперу (1846). Є французька Genevieve, покровителька Парижу, але апокрифи говорять про Геневефу з Брабанту,

жінку Зігфріда. Подія з другої половини VIII-го стол. Граф Зігфрід вирушив у військовий похід. Управитель палацу Гольо обвинувачує її, говорить про невірність. Кати лишають її живою з дитиною в лісі. Вона живе в Арденах у печері, на моху, ланя годує дитину. Та про це все всі знаємо: зворушлива історія середньовіччя. Я шукаю подібності, хочу знати, чому про мою матусю кажуть: „як Геновефа”.

У печерних келіях переписуються апокрифічні книги, легенди з середньовічних збірників. Є згадка про пророка Іллю, якого схопив вихор, та не до третього неба, емпірейського, ані до другого, фірмаментового, але до першого, повітряного, на вогняному возі з вогняними колесами, до земного раю, де й досі живе. Тому, що між пророком і дідунем відчуваю якусь подібність, уважаю за кінцеве збирати відомості про пророка. І досі зберігається в мене поживкла сторінка з записками про пророка Іллю, списана з апокрифів, що були в тітки, колишня власність дідуна чи о. Марка... До пам'яті дідуна всі діти відносяться з пієтизмом. Гарна бабуня „дальша”... Господарські зайняття відчужили її від нас...

Читаю в апокрифах, що пророк Ілля — носій вогнів. Він і тепер у великій пошані в мешканців Святої Землі без різниці віровизнання, в жидів, християн, магометан. Зберігається традиція про повернення пророка на землю перед Страшним Судом,

Його таємна постать з'являється і тепер під час космічних катастроф. Маг Elias, гебрайський старозавітний пророк, живе вічно, силою надхнення стягає вогонь з неба на Кармель-гору, він єдиний Господній пророк, а пророків Ваалових чотириста і п'ятдесят. Його воля запалює вогонь на жертovníку. Його слово творить вогонь. Не вмирає, живе по вічні часи. Він, життєдайна вічна сила природи, має силу переноситися з місця на місце, щоб закріплювати віру в одного Бога. Про пророка Іллю читаю в першій і другій „книзі Царів”. Коли він утікає перед злою Єзабель, утомлений просить Господа, щоб прийняв його душу. Засинає на вересах під кущем ялівцю, а ангел приносить йому воду й коржа та наказує йти в далеку дорогу; і круки приносили йому хліба вранці й увечері. І запалав Ілля Тесбій щирістю до Бога, і дав йому Господь силу стягати з неба вогонь, щоб пожер ворожі полусотні...

.

В одній книжці знаходжу картки давнього рукопису; письмо, здається, тітки, а, може, це писала якась інша жертва, над якою повис проклин. Покута не за свої власні провини. Слова, що будять у серці страх перед подружжям, перед життям... А серце відчуває чуже горе — серце, затісне для великого болю.

Кілька сторінок рукопису:

„Не маю ніяких прав, неначе мертва душею лю-

дина. Жити ось так — те саме, що й не жити... Поневолі йду, поневолі дію. Немає в мене права, мовчу. Часом добудеться з дна серця розпучливе ридання: Рятуйте мене! Рятуйте!

Хто? До кого звернутися по права вільної людини? До кого зі скаргою на кривду?

Думи хмарою обсіли мене, думи, як сумні птахи. Ніяк не звільнюся від кайданів, руки, ноги в заковах, вони вросли в тіло, затруїли кров іржею, духа вкрили темнотою...

Прокляті закони життя! Куди бажаю йти, не можу... Якісь голоси про обов'язок не дають по-рвати законів... Із стрімких світляних шпилів спихають на втоптану дорогу, якою худоба в ярмі ходить... Не йду, куди хочу, куди душа рветься, не йду сама, а з плазуном...

Щасливий той листок, що його несе буря, щасливий той в'ялий пух цвіту, що його легіт несе... Щасливіша деревина в борі, що її ломить буря... Щасливіша у клітці пташина — все, все щасливіше, бо не чує тієї неволі, яку я відчуваю...

Зломила мене неволенька, втомила мене моя „лиха доленька"... І вже й на волі не змогла б я користуватися волею... Закостеніло тіло моє біле... Захололо моє серце палке... Замовкла пісня моя дзвінка... Завмерла душа моя... „Лиха доля" закрила світ перед нею..."

Мабуть, це слова розпуки з того часу, коли тітка втікала від „лихої долі", коли ми боялися,

що тітка утопиться — але для кого вони написані? Чи для того єдиного, чи для власної полегші?...

На одній картці читаю: „Матінко моя, чом ти мене в темному гробі не поховала? Боже! Великий Боже, якби така доля судилася моїй доні, то поклич її до себе, нехай умре дитиною!... Боже, це молитва матері: не дай їй долі, яка мені судилася!...”

Цих карток певно ніхто не читав і не буде читати. Не хочу, щоб тітка знала, що вони були в моїх руках. Тяжко мені! Розумію, чому вона хоче, щоб я самітна залишилася, чому хоче, щоб її доня скоріше вмерла, ніж мала б дожити того, що вона. Знаю, чому на похоронний похід дивиться дуже спокійно, але не може спокійно дивитися на похід весільний, плаче та відвертається, щоб не дивитись. І короновані жінки переживають у подружжі життєві трагедії. І в космосі, у групуванні зір є „небесні мезаліанси”. Зоря першої величини Міра Цеті зв’язана з блідою та дрібною зіркою Білий Карлик... Дивлюся на репродукції портретів австрійської цісареві Єлисавети, а є їх тут багато. Вона намагається закрити своє справжнє обличчя перед людською цікавістю. Гарну нещасливу по-стать огортає таємна легенда. Дивлюся: риси лиця тверді, закаменілі, уста не усміхаються. Між нею та її оточенням — прірва. Вона дитина природи, етикета віденського двору їй противна. Проте з хвилиною одруження з цісарем мусить зберігати

двірські церемонії. Її життя на віденському дворі — це хід на Голготу. Вільніша була тільки під час подорожі. Неспокій ластівок мучить її, туга за красою веде її в далечінь, вона будує для себе дім-святиню на острові Корфу, учить грецької мови, щоб читати строфи Гомера... І там не зазнає повного щастя. У її житті нема любови, є тільки зарано, бо на шістнадцятому році життя пізнана дійсність подружжя, є тільки нудьга та бездіяльність двірського життя... А вона вища над оточення своєю індивідуальністю та романтичністю... Безсила, але не подається, не схиляється. Її треба зламати... Та воно прийде пізніш. І ще одне питання? Чому доля забрала їй сина? Чому відійшов від неї без слова прощання?... Через двадцять і один рік Єлисавета гине трагічно... Її бажання здійснилося...

XXX.

По від'їзді дядька Омеляна „дядько” Ігнатій знов вернувся до своїх дотепів, куплетів, до гримас перед дзеркалом. Намагався піднятися до гідности людини і знову падає на дно... Хоча пані Ізабелла просила, щоб залишився дома, він таки пішов до Підгородець. А коли ввечері його не було, пані говорила: „То не без козери!” Слово „козера”, здається, від слова *саяуз*, випадок.

Бувало, по довшій забаві приходив Ігнатій з великим розмахом і, як це буває в алькоголіків, не все однаково настроений: раз жартівливий, часом безсилий, тоді спав... Перед питтям або після перепиття бував злий, але вдома ніхто його не дратував, то й крику, сварні не було. Від п'яного діти втікають, хоч він з ними не поводився погано. Коли хтось із челяді повідомив: „Ідуть!” — моя сестра, мала Ліна і Клим утекли через паркан та сховалися на цвинтарі у трупарні, де пересиділи до ранку. Перелякані душечки! Ніхто не бачив, куди пішли, а коли ми огляділися, що дітей нема, шукали та питали в селі, калатали об цвинтарний

паркан, як це буває у Велику П'ятницю, а то й задзвонили. Ліна хотіла вертатися, але Клим сказав: „Бач, мерці встають!” Була вже північ. Діти боялися відізватися або піти. Цілу ніч куняли у трупарні на цвинтарі, а дома ніхто не спав: шукали дітей. Дзвонення вночі спричинило переполох у цілому селі. “Causus”. Макабрична ніч! Несамовита атмосфера! Тут щось є, якась нечиста сила! Силкуюся не думати про ніщо. Пси виють, свічка мигтить, гасне... Бракує слів. Про переживання мовчалося. Краще й тепер не згадувати!... Чи всі несамовиті казуси формують і зміцнюють наше „я”?

Моя книга з днів перебування в Сопоті могла б мати ще трохи більше з хроніки „казусів”, а завдяки бридким, грубим словам „дядька” Ігнатія стала б, може, модерною... Та краще звернуся від п'яної людини до природи: вона дає крила, якими і з пекла можна полинути до небес.

Захоплення природою повертає душі пориви, відчуваємо щось світляне, що не гасне й серед хуртовини... Радію квіткою, дрібною „зозулькою”, відчуваю споріднену в них частину всесвіту... Природа стає для мене знову важнішою за всі дійові особи, що творять нашу „сагу”. Такої насолоди, яку дає мені краса природи, ніщо інше не дасть. В порівнянні з красою гірської природи твори людини маліють.

Одна тільки музика дає мені заспокоєння, та тут не маю фортепіяна. Не чую нічого, окрім шуму вітрів... Тихіше, то знову голосніше, сильніше... Шелест дощових краплин, шум смерекового га-луззя в сутінках... Прогомоніла моя пісня, але я знаю кожний пасаж тої мелодії, вслухаюся цілою душею, вмію її напам'ять, потопаю у мріях, як тоді, коли грала для нього... Забуваю про все, перестаю бути собою, розпливаюся... Може це краса, динаміка, гармонія, лад природи мене захоплює. Серед цих відвічних лісів забуваю про прикrostі життя... Щезає почуття часу.

Самотні прогулянки. Живі квіти. Небо радісно-блакитне. Безмежність, безконечність просторів. Хвилина моментального розкриття суттєвого значення світу...

Цвіти хиляться до ніг. Велика „Служба Божа” цвітів... Душу наповнює радість, шляхетне пожадання, щезає вся вульгарність, прокидається шаноба до всього, що живе, прокидається любов.

Таємний чар... Краса Бескидських гір... Містерія вогню, вічний негасимий жар святої ватри і диму хоругв тягнуть мене, кличуть за собою. Іду пляями між кущами ліщини та ялівців... Так собі... Якась туга веде мене. Не хочу читати, ні розмовляти! Хоч кілька хвилин самоти, щоб улагодити хаос власних мрій, упорядкувати дорібок свого духа — перед новим етапом життя. Покищо,

лишаються мені ще два тижні. Хочу мандрувати крутими долинами Опору і Стрия, подивитися на рідну Скільщину, осяяну райдужними відблисками сонця...

.

Долина Стрия веде до близького Урича. За один кілометр від села, над потоком, лежать три скельні гнізда, розділені проваллям. У скелі вбудований замок, де, як каже переказ, похована дочка Святослава. Фантастичні голі скелі — це пісковик, твір ерозії, подібно, як пісковики саксонської Швейцарії. Скельні групи, недеї і звори — найкраща місцевість на весь Бескид, вражає своєю маєстатичною величчю. Підхмарна батьківщина. Важко відсіть відходити, хоч ніч нахиляється над горами. Таємна гірська ніч, повна казок і чарів. На краю галяви танцюють смереки. Хитаються під подувом вітру, хиляються то в один бік, то в другий — ритм гірської симфонії, містичний хорівід тіней... На узгір'ї над прірвою самотню смерічку торгає хуртовина. Думки розгубляються на молочних шляхах...

Коло давнього города Урича, над Стриєм, лежить село Підгородці. Серед скель — село Ямельниця. Але дальші прогулянки в ці гори відбуваю з дядьком Гілярком або з його дітьми.

Бойки не ходять дорогою, прорубаною для всіх, мають власні дороги. Гілярко знав найкорот-

шу дорогу і часто приходив з Синевідська до Сопоту. Понад потік, а далі вгору лісом, великою полониною, крізь молодник. З верхів вид на Сколе, на місто Стрий. По дорозі села Корчин, Крушельниця. У цих селах живе бойківська шляхта. Крушельниця — найтемніша в горах місцевина. Ще п'ять кілометрів, і ми в Синевідську вижнім. Двадцять літ газдує тут дядько Гілярій. Село велике, понад три тисячі мешканців. Поздовжня долина Стрия й поперечна Опору. Село, збудоване на дні колишнього озера „Сині Води”, западається. Гірська стіна відкриває геологічні верстви. З монументальних будівель княжих часів — руїни. Туди переходили княжі війська на Закарпаття і мадярські — в Галичину. Туди йшли татарські загони. В 1241. р. вертався туди князь Данило з Мадярщини і переночував у монастирі Богоматері.

Синевідсько та його історію я знала дитиною. Тепер віднова вражень. Гілярій у бойківській ноші, киптарі, легких постолах, вишитій сорочці. Бойківська хата, обстановка хати проста. Вогонь у печі і скіпки на припічку. Він трудиться й бідує, веде полонинне господарство, але його духовна культура вища: він один із піонерів-подвижників, освідомлює побратимів, вірить у післанництво свого народу, відчуває теперішні противності-бурі, як одна з галузей, що виростили на стовбурі; коли вихор колише деревом, то й вона гойдається разом із ним, відчуває його потрясення...

В Синевідську живе той, кого тітка любить. Я так здогадуюся. Про те певно ніхто не знає. Він один із народних діячів, серйозний. Я так хотіла говорити з ним про тітку!... Та справа заважає. І він один із тих, що вірно стоять при Австрії. До свого сина-одинака говорить по-німецьки, а дитина ломить язик. Я чула, як хлопчик говорив: „Дайте, батьку, того гонігу...” (меду).

Малий Омелько подібний до цього добродія. Але подібність дитини не мусить свідчити про батьківство. Важніше від фізіології є духове споріднення, духова дитина до зачаття дитини. Вони обидвоє фізично й духово створені для себе, одна невідомо сила їх єднає. Про це все я думала вже ген пізніше й хотіла зрозуміти.

.

Перебрали ми бурхливу течію Опора, йдемо до Побука. Гомінкий шум ріки, зеленої від моря зелені, лунає далеко. На горі самотня церковця, нижче село, в ярах, мов ластів'ячі гнізда, хижі.

Доходимо до хати Теофіля. Його доні трішки старші за мене, в білих рисованих спідницях із червоним тканим рубцем. Клясичні риси лиця. Неначе князівни з якихось непам'ятних часів, милі, природні дівчата. Відпочиваю після дороги. Вечір, непевна, химерна погода. Місячок не виходить із-за заслони хмар. Уночі студений вітер... Чую в шумі гай-борів величну фугу Баха.

Але ранок знову рожевий, і я, сильна, йду з посестрами у зруб, де є високий барівник, кущі ліщини, пахучі ялівці.

У смузі фіолетових праборів скрізь кремезні ялиці, маєстатичні смереки, п'ятдесят метрів заввишки. Готика. Гостроверха корона, галуззя звернене сильно вниз, темнозелені гострі глиці. Живиця, її кров, спливає крізь кору й твердне на повітрі білими запашними брилочками кадила. Гірські скелі тільки на кілька дециметрів прикриті порохнячкою. Корінь скель не проб'є, і смерека росте на тонкій верстві ґрунту, буря повалює її. Виверти велетнів показують дорогу, кудюю шаліла буря. У темних гушавинах бору блимає полум'я порохна. Давня слава, спадщина по предках не забувається. Молоді смереки співають свій урочистий гімн. Вища смуга безлісна, вкрита вересом та кущами. Сама не знаю, чому ці сумні убогі кущі ялівцю такі мені дорогі, обвіяні чаром вічної зелені-живучости. Чорні ягідки мов у сильному інеї. У цій країні з казки ранніх, дитячих літ люблю ще й ту „зозульку", що її тут стрічаю: коральново-червона, блискуче чиста, така люба, соняшна ворожка...

Наші козубки наповнені суницями. Козубок — це примітивна коробка із шматка молодої кори смереки та з прутика. Нічого нема в світі гарнішого ні смачнішого за ці гірські запашні суниці з козубка...

Остання смуга — цвітиста полонина, буйні квіти, тверді загартовані на холод щавії, чеме-

риці, наперсники і вовнянки та темногранатові генціяни. Над квітами метелики-жалібники та синьокрилі коники-тарахкавці. Високо в повітрі яструби креслять кола й лунають голоси кань...

По лазках скаче чередник, з отари вибігає овечка-ярка...

Поки далі помандрую, прошу, щоб дядьки Теофіль і Гілярій розповіли про події з часів „Весни народів”. Огні горять. Настроєва декорація. Спогади з молодих літ дорогі. То один то другий дядько пригадає собі щось із тих часів і розкажує. Здається, це було давно, хоча від того часу минуло всього 29 років. Але, коли я про це пишу, ці події віддалились уже на 90 років!

Револуційний дух повалив абсолютний лад європейських держав. Ще в січні почалася ця „весна народів” в Італії. Італійський борець за визволення, Гарібальді, вертається з Америки. У лютому революція проголосила Францію республікою, а в березні — маніфестація в Баварії та Бадені. Король Фрідріх Вільгельм припинає національну кокарду. У Відні в березні і травні революція, упадок Метерніха. Наші свідомі люди під проводом єпископа Яхимовича домагаються в петиції до цісаря освіти рідною мовою та доступу до всіх урядів. У травні 1848. р. засновано організацію „Головна Руська Рада”, що стала на сторожі наших прав і домагалась автономії для Галичини, Буковини та Закарпаття, а також об’єднання цих частин нашої землі в один край.

Тоді мали ми свої національні гвардії і по селах „народні сторожі”. Сформовано батальйон стрільців-добровольців, заходилися формувати полк, та змагання припинив граф Агенор Голуховський... Вірні „тирольці сходу” не вирікалися єдності з українцями з-за Збруча. „Тоді була між нами одна партія, — каже дядько Гілярко, — вона хотіла вільної незалежної України”.

У тім пам’ятнім році появилася „Зоря Галицька”, наша перша преса. У всеслов’янському з’їзді у Празі брали участь наші делегати. У днях 19-26 жовтня за почином Миколая Устіяновича відбувся з’їзд наших учених. З природним розмахом прямували ми до самостійного національного життя... Жертовність народу здвинула „Народний Дім”, що мав стати вогнищем культурного народного розвитку. Та спинила це ворожнеча, москвофільські табори.

Мої дядьки добре пам’ятають ті часи. Дорога їм воля, краса незайманих верхів, підхмарна батьківщина. Праця для цієї землі — це наказ цієї землі: тільки для неї треба віддати сили й життя... Співаємо славну пісню: „Верховино, світку ти наш”. Дядько Гілярій молодший, риси його лиця, як у тітки Ліни. Лице Теофіля нагадує мені дідуся Іллю. Він поважний, аскетичний. Вони обидва залишилися господарювати в горах, зберегли мову, звичаї, ношу бойків. Вони, здається мені, щасливіші від трьох братів, що живуть, як пани, в місті. Дядько

Омелян, достойний „совітник”, здається, втомлений церемоніями в сальонах намісництва та св. Юра. А ті розправи-присуди також не дають людині свободи. Одружений він з німкенєю Геллер. Брати згадують про найстаршого, Іполіта, що одружений з донькою мадяра Горвата, дітей не має та нудьгує далеко від рідних сторін. Суддя і власник села.

Найбільше співчуття гідний Іван, священник і професор. Вередлива жінка не дає йому жити. Дарма, що наша, дочка сусіднього пароха о. М. Заздрісна, злюща, забороняє йому бачитися з матір'ю або з кимнебудь із нашої родини. З двох синів старший має її вдачу, молодший лагідний, зате їй нелюбий. А Іван за цю дитиною світу не бачить, пеленує кволе дитя. Та чи збереже при житті? Назвати б її Ксантипою, та це було б несправедливо, бо Ксантипу зрегабілітовано...

З Побука пляями понад бурхливим Опором входимо на широку улоговину, замкнену від півдня Зелеменем. На тій улоговині лежить містечко Сколе (446 м. н. м.). Тепер над Опором в'ється битий шлях і залізниця, станція віддалена від міста тільки на один кілометр. Тепер є вельосипеди, авта й автобуси, є й радіо. Давніш були тільки великі „балагули” з полотняними будами. Плаї серпентинами вилися на Сморже, Климець, Зелемінь, Парашку. Тоді, за моїх батьків, Сколе було повітовим містечком, мало 8 тисяч мешканців. Це колишнє село, засноване на пустирях над Опором

1397. р., завдяки торгівлі розвинулося в містечко, а в XVI ст. були над Опором уже 23 оселі.

Ми з дядьком Гілярком прийшли в торговий день, у понеділок. Дядько мав справи в податковому уряді, а я хотіла побачити місто, де проживали мої батьки, де й я бувала нераз дитиною. Його образ не злиняв у моїй душі.

Була в церковці. Вона стара, стильово бойківська з XVII. ст. Бачу бойкинь, що сидять більшими гуртками у мальовничій ноші: продають вовну, бербениці, бриндзи, сушені гриби та ягоди. Газди мають на продаж дерево, худібку. Всюди чути бойківський говір. Але крамниці та ресторани — власність Ротенбергів, Рапапортів, Нененфельдів та інших власників жидівських прізвищ. Було їх тоді яких три тисячі у містечку.

Зараз за торговицею менажерія-звіринець.. Не люблю бачити звірину в неволі — і тоді нічого інтересного в ній не було. Квитки по „шістці”, але для бойка на переднівку і шістка забагато. Пішов газда подивитися, які там чудасії звірина показує, але з великим здивуванням та обуренням побачив нужденного, худого, виголодного вовка в клітці. Справді, шкіра й кості. Другий жалісний образ: старий, не менш худий ведмідь на голос скрипки ледве піднявся з землі, а танцювати таки не міг.

Газда кинувся до жида: „Як смієш таке мені показувати? Віддай шістку!” — Жид таки повернув

гроші. Газда був найбільше тим розсерджений, що вовк худий, а він у своєму житті нераз не такого вовка, не такого ведмедя бачив! „Я би тобі показав не такого вовка, мой! Чи раз ішов у бір на Кичерки. Топір за пояс, фузія на плечі. Чи раз бачив дужого, „правдивого” вовчиська, чи раз стане на стежці велетенський ведмедище... Ба що ж? Як смієш гроші брати? Шандара покличу...”

Такий випадок був тоді в менажерії.

Дорога понад Опір веде до Славська, де мешкав мій дорогий земляк, о. Микола Устіянович до 1870. р. Мої дядьки знають його ще з часів з'їзду наших учених, знали і стрічали його в Сколю та в інших місцевостях Скільщини. Кругом Славська гарна околиця, хоч далека від культурного світу. Коли чую шум смерек, бачу отари на полонинах, огні на верхах гір, то здається, бачу малюнки з повісти „Месьтє верховинця”. Переді мною з'являються Федір Медуляк, Продан Наливайко, Молана Кожанова. То знову з повісти „Страстний четвер” виступають Зіна й Олексій та Зубаня Гафка... Плаями з верхів іде з дитинятком рекрутка й питається зустрічних людей: „Чи чули, де друг мій?”

І поема „Путь на полонину” з описом сходу сонця, і „Могила Святослава”, і „Скала над Бубнищами” — це твори, пов'язані з гарною Скільщиною. Всі ці місця мені дорогі, де бував автор, і все,

що відноситься до нього, цінне все, що розказують про нього дядьки та інші люди. Дорогі пам'ятки.

А люди говорили про його добре серце. Власне, те серце зробило його поетом. Уся Скільщина любила його — і він любив своїх верховинців.

І я відчуваю посвоячення та близькість з верховинцями. Радію нашими національними здобутками. А ім'я мого дорогого земляка, Миколи Устіяновича, навчилася вимовляти разом із ранішньою молитвою. Хоч Устіянович виїхав з улюбленої Верховини, осиротив, як тут кажуть, своїх верховинців, я забажала поглянути на місце, де він проживав, на могилу його жінки, з якою прощався, та на міст на ріці Опорі, де його прощали його дрібні сиротята й довколишні люди.

Перебування на дорогах мені місцях, розмова з дядьками настроїли мене веселіше, підбадьорили. Скріплював мене дух минулих славних днів. Свое слово гомоніло в хаті, своя пісня весело лунала. Добре я почувалася між своїми людьми. Вони щасливі, що працюють на рідній ниві!

Я думала, що добре здобути освіту й вернутися на свою ниву, мати свою хату. Вони самостійні і краще забезпечені, ніж ті урядовці, що ждуть на „першого” і завжди їм замало гроша. Вони сміло можуть сказати:

— Наша ця підхмарна батьківщина, наші незаймані верхів'я, блакитні твердині! Хто був тут споконвіку газдою і zarazом слугою, як не ми? Хто

тут справжній пан і володар, як не ми? З тяжким зусиллям переорюємо борозни, щоб засіяти зерно. Вихри-морози нас зупиняють, але наша міць перемагає грізну бурю... Ми в гордій любові при пітній праці співаємо пісню про красу наших гір...

.

Сонце гріє, хоч почало ходити краєм неба. Усюди селом несеться жорняна пісня. У серпневі вечори й ночі зорі падають роєм, здається, ні одна з них не залишиться на висотах... З гірських хребтів і верхів віє холодний вітер. Ночі студені...

Тітка Ліна не забувала про дихавичного Андрія, силкувалася піддержати його життя. Але ні ліки, ні тепле молоко, ні липовий мед не помагали... Бліда жінка з тривогою дивиться на чоловіка. Аж оце дістав напад кашлю й помер.

Із зворушенням дивлюся, як тітка розпоряджається, як думає, як про все пам'ятає, всім турбується. Справді діє за словами Спасителя: „Знаю моїх, і мої знають мене”. (Йоан 10, 14).

На другий день Андрія ховали. На Бойківщині похорон відбувається ввечері. Я бачила картину неначе з стародавньої нашої бувальщини. Тут глибока Бойківщина зберегла свої архаїчні звичаї так повно, як ніде. Здається, з сутінків віків виринає боярський похоронний обряд. Гості похоронні. Плачки. Ціле село. Напереді сани. Це все

незвичайно фантастичне в дивному, таємному світлі вечора...

Газдове тягло, биченьки (тільки на попівстві були коні), тягнуть по надрічковій ріні сани. На саних труна з білих дощок ялиці, білим полотенцем покрита. Зараз за саннями ішла Андрієва жінка та й ритмічно голосила:

— Да що ти на нас, газдо, прогнівався? На кого ти мене лишаєш, газдо мій, на кого покидаєш діти дрібні? Що сама з дітисками подію, що з газдівством? Саменька остаю з дробенятами, а ти вчасно йдеш в свою ямку коло церкви...

Може ненароком небо закрите широкою чорною хмарою. У таємній глибині не блимає бліда зірка... У червоній заграві воскових свіч падають від постатей довгі тіні. Вони гнуться в несамопитих заломаннях рук, хитаються, неначе під подувом вітру, хиляться то в один, то у другий бік. Ритм мелодії, похоронне голосіння-йойкання несеться вище, містичний хорівід наближається до церковці. Бойківські бабусі, зав'язані в білі хустки, схожі на біблійні групи. Поважні білі рясні спідниці, довгі білі завої-рантухи, що звисають із голів, додають жінкам княжої гідности. Кожна жінка нагадує собі якусь дорогу втрату, всі плачуть. Андрієха не вміє красно голосити, жаль не дає, в неї серце крається. Заголосили плачки, як би на книжці читали:

„Долечко моя, голубчику мій!
Куди ти си вибираєш; на кого ти мене лишаєш?
На що ти мене покидаєш?...”

Задзвонили дзвони. Цвинтар біля церкви. Краєм цвинтаря дерева. На могилах біліють хрестики, на деяких, замість хрестика, порожні горшки — як на старих кладовищах... Сліди давньої культури та культів. До труни поклали Андрієві „баники”, паляниці з житньої муки, майже такі, як ті, що їх відкопують у доісторичних гробах... Поклали й мідяні гроші.

Місяць висунувся цілком із-за хмар, що його перше закривали, темні смуги зчезли. Люди вертались із кладовища. Іваниха говорила до Федора: „Лишив дрібні діти. Що з ними типир буде?”

Чим би можна їм допомогти? Скільки тут праці й опіки треба! Чи самотна тітка дасть тут усьому раду? Чи повернуся між них і я?

Похорон, що тут відбувається пізно ввечері, труна на санях — хоча літо, биченьки, що газдіка везуть на кладовище, голосіння — це все з'являлося мені часто у сні, як таємна містерія, і я писала про це окремо у своїх повістевих фрагментах для професора Партицького в семінарії. Старовинні звичаї та старовинні одяги, освячені традицією, обвіяні чаром нашого минулого, тоді не були в нас оцінювані як слід. Не було моди на наші народні мотиви й на все інше народне. Одначе це все своє! Геній народу проявляється в піснях, танцях, буйних арканах, в обрядах та звичаях. Тут краса нашої культури, глибина змісту, успадкування нашого минулого...

Ще бачила я тут обжинки — барвистий фольклор...

.

Час попрощати вас, мої сни казкові, фіолетові бори, і яри, і звори!... Іздалеку прийшла я до вас, прийшла німічна, серце моє, хоч таке молоде, було втомлене... Непереможна туга привела мене сюди.

У пралісах, гай-борах, як у величному храмі, втихомирилося моє серце... На цвітистих полонинах усміхнулося до мене сонце і розгорівся в серці жар-огонь. Рада б і я подати вам, бідні, скарб із своїх долонь... І я знаю своє призначення: застелену світлом дорогу на верхи...

Благородний вплив тітки Ліни, приклад праці для родини, для народу. Її постійно ломить трагізм фатуму, а змістом її душі є любов, не ненависть... Молоко в саганах зсідається, сир глягається — і її життя в глухому куті минає... А вона могла б бути піонеркою жіночого визвольного руху, організаторкою харитативних установ.

.

Не беру звідси китиці цвітів на спомин літа, що відходить, прощаю цвіти усміхом і словом: „Ростіть! Ростіть! І ви, дівини, як золоті свічі, і ви, верб'янки на узбіччях, на каменистих берегах потоків... Держіться й ви, смерічки, на шпильях над прірвами, держіться в час бурі!... Не забуду про вас, будете в

моїй повісті, в тій повісті все там буде, навіть...
Ах, що це? Патетична дія?...

Над цвітами пісня бджіл...

Стою на тихій молитві. Словами не назву того,
що в серці молиться і просить.

Не дай, єдиний Боже, щоб погасло спокон-
віку палаюче тут вогнище-ватра, не дай, щоб злі
демони вирвали з душі народу символ сонця! Не-
хай тінь лихого провідника не закриває йому світ-
ла-Бога. О, Господи, поглянь на виноград, який на-
садила Твоя десниця!... Дай тим бідним людям
провідника, що сам зберігає правду й закон лю-
бови, що дбає про славу й добро народу!

XXXI.

Кінець серпня. Я щойно вернулася з гір. За два-три дні мушу бути у Львові.

— Треба деякі справи налагодити, — кажу до своєї матусі, — я нікого не хочу бачити.

— Генрієта поїхала з чоловіком, нікого тут тепер нема.

— Отже все закінчилося щасливо!...

Матуся, зажурена, що я від'їду геть і вона залишиться самотня, не говорила нічого більше про ці чужі справи.

Передусім треба піти до пані М., бо не знаю, що діється з моїм фортепіяном.

Ранок. На ринку щойно ставлять „страгани” з печивом, а під стінами ратушу сідають перекупки з кошами овочів. Сливки з росою і з „барвою” з саду Шумовських. У тутешніх садах повно цих дерев з мохнатими поморщеними листками та з рясними овочами, покритими верствою воску. Погляд на овочі завжди викликає в мене вдівілля: вони Божі вибранці, родяться з цвітів на сонці й допівають, щоб осолоджувати нам життя...

Давня знайома, купчиха Шорова з Стрийської вулиці просить зайти до склепу оглянути новини на осінній сезон. Напроти в домі, що перше був власністю Енглів, бачу новий склеп, також блаватний.

Зупиняюся на хвилину на мості перед самою каменницею. Міст і сухе русло без води завжди дивно мене вражає. Сухий золотий пісок. Але так часто по кожній бурі-тучі хвилі досягають мосту і зривають його.

У моїм колишнім квітнику нема ні братчиків ні рож. На травнику біліють кулясті голівки молодчаю, що його звичайно називають „кульбаба”. Увінчане пушком насіння за подувом леготу розлітається. Дівчата кажуть на цей пушок — „вірність мужчин”.

На першому вікні кімнати на партері ліворуч картка: „Умебльована кімната до винайму”. Ідучи сіньми, бачу двері цієї кімнати, відчинені навстіж, на столі залишені папери, на стінах рисунки. Тут мешкав Нівелінський. Тільки ж я не ввійду до кімнати, як слідчий суддя, щоб довідатися про мешканця в останні хвилини його перебування.

Іду сходами на поверх. Пан Марковський сходить униз. Минаємося. Він вітає мене усміхом.

— Відколи не мешкає тут мама-добродійка, не маю кому розказувати про давні часи.

Цю зустріч, коли він ішов сходами вниз, а я нагору, пам'ятаю. Мав тоді 84 роки. Кріпкий, по-

спішав, як давніш уранці, до „ферлягу”. Деякі загадки та співанки були вульгарні, часто псували настрої. Але оповідання про життя народних мас за часів панщини були автентичні та будили в мене співчуття чужому терпінню. А його пан? За життя програвав гроші й підданих у карти, а фундацією з 1843. хотів сплатити довг землякам. Пан Марковський оповідав: „Граф хотів, щоб виховний заклад на вічні часи служив землякам.”

Якраз перед від'їздом у гори я була у Дроговижі. Заклад відчинений. Діти-сироти, майже чотири сотні, мають утримання й науку. Діти цієї землі. Я бачила тоді там греко- і римо-католиків без різниці. Будівлі могутні, мов ціле окреме місто. Шкода тільки, що, побудоване на непевному багнистому ґрунті, постійно осідає. Кажуть, що колись западеться... Мій Боже, усе на цій землі непевне, але трудитися треба... Тут упродовж 34 літ від заснування фундації працює багато людей. Кругом будинків розкішні сади, парк і квітирожі...

Добра пані М. вітає мене щиро, радо. Вона сама. Йдемо разом до моєї колишньої кімнати. Кімната ясніє білістю. Двері до великої залі відчинені. Мій колишній світ...

— Перепілочко, куди ти знову втекла від нас? Де бувала? Покинула Миколаїв так потайки, що ніхто нічого певного не знав, а всіяко й багато

люди говорили. Хтось нудьгував за тобою й пішов у далекий світ.

— Хто ж такий? Нічого не знаю! Чула тільки, що Генрієта з чоловіком від'їхала. Чи Нівелінський з нею щасливий?

— Ти нічого не знаєш? Генрієта поїхала зі своїм чоловіком, Меркурієм П.

— Як це? Чому? Скажіть! Вона ж його ненавиділа!... Що з Нівелінським? — питаю схвилована.

— Тоді ввечері він вийшов з кімнати, ясніючи тихим щастям, але скоро вернувся. Цілу ніч я бачила світло в його кімнаті. То писав, то знов ходив... Притишеним голосом співав арію Фльотова: „Марто, Марто! Ти зникла й усе щастя забрала з собою...” Коли на другий день віддавав мені ключі й повідомив, що виїжджає з Миколаєва, виглядав, мов би ішов на страту. Я не мала відваги спитати його, куди він їде. А він нікого з тутешніх не попрощав. А що ви так рівночасно й потайки покинули наше місто, всі говорили, що ви виїхали удвох за границю. По його вигляді я знала, що це неправда, а з залишених паперів догадуюся, що він зголосився до „Колегіального Округного Суду для виміру справедливості” в бунтарській Боснії.

— Ах, Боснія! Герцеговина! Грізним відгомонам лунають ці два слова та переходять з уст до уст. Про російсько-турецьку війну, про окупацію

Боснії Австро-Угорщиною, про ці „гарнізони” читаємо в часописах. Боснія промощує собі шлях до визволення, її герб: „Рука в червонім панцері з срібною шаблею”.

І він подався в бойову метушню шукати забуття або загибелі?

— Шкода Нівелінського! — каже пані Марковська. — Його вдача артистична, хоч він і дилетант. Пристосувався до товариства, молодий, дівчата за ним дуріли.

— Генрієта його любила! Я хотіла, щоб одружилися. Я вписалася до вчительської семінарії.

— Ти — бельферка? Я бачу тебе все в білих муслінах при фортепіяні! Ти граєш *con amore*! Тобі закінчити тільки музичну консерваторію і — на естраду! Талант із Божої ласки треба збагатити знанням.

Музика... Консерваторія... Самі ці слова хвилюють мене. Люблю свій фортепіян. Опанувати його цілком — якась спокуслива мрія!... Але я чую, що мої мрії про фортепіян належать до минулого, тому кажу до пані М.:

— Час несе щось інше. У Женеві збільшується число “blue stockings”. Жінки беруться до латини й говорять про Тацита та Лівія.

Пані Марковська розуміє мене. Їй не чужий феміністичний рух.

Залишаю фортепіян, мов домовину, а в ній цілий свій романтизм. Одначе підіймаю ще віко. У

горах я чула тільки вічний шум лісів — і тужила за музикою. При звуках „Незакінченої симфонії” хочу згадати легенду тих, кого нема...

А далі після симфонії розсипані жмути імпровізованих тонів творять нову пісню... Музика бере мене в свою непереможну владу. Музика викликає жаль за минулим, нездійсненим, далеким...

Ця пісня — то моє прощання, справжня розлука з минулим, з дотеперішньою волею наповнює мою душу безмірним жалем... Повторяються рішучі звуки. Виклик. Якийсь голос кличе рішуче. Один мотив повторяється в “Presto” — і пісня гасне...

Щось ломиться під час гри, щось у душі вмирає... Втрачаю сили... Голова падає на клявіатуру, вдаряє в клявіші. Довгим стогоном відзивається фортепіан.

Плач, повен розпуки, добувається з дна душі...

.

Пані Марковська дозволяє мені плакати досхо-чу. Прошу вибачення за хвилину слабости.

— Це добре тобі зробить! Плач приверне тобі спокій, силу й рівновагу.. Знаю, ти перед мамою, хворою на серце, приховуєш свої сльози. Не любиш сповідатися з нічого перед ніким. Але відчуваю твою тугу за першим коханням і розумію її. Мовчанка Вальдемара загадкова. Догадуюся, що вона

спричинена якоюсь злою силою. Він давніше писав до мене, питав про тебе, тепер замовк, а де-хто поширює вісті, що він не живе... Але є заспокоєння у світі мрій, єдність думок у мріях. Життя на перехресних шляхах розлучило вас, але ваші душі з'єднані. Хто розуміє кохання, не вірить у смерть любови, не вірить у вічність розлуки, не вірить у смуток і зло...

Пані Марковська, колишня приятелька графа Скарбка, мабуть, знала слова Данте: "Donne chievete intellecto d'amore..." Ви, що розумієте кохання..."

Ви глухі, німі для близького сірого довкілля, повністю заслухані в далечінь...

.

Однак тоді я сама не знала, за ким, за чим пливають мої нестримні сльози. Чи збудилися докори сумління, що я зрадила Вальдемара і думаю про Нівелінського, що зупинився в Боснії, неначе на вулкані, чи плачу, що зрадила музику? *Ats sacra!* Це ж спільна мова всіх душ! Вона наповняє мою душу, вириває, пливе вільним ритмом. У ній ритм душі, ритм тайни життя. Життя і смерть, страждання і радість, бажання і надії знаходять у музиці слово. Воно в тембрі моєї душі розпалює зорі й сонця, показує нові обрії, зоряну далечінь... Чи ж музикою не здобула б я серць, чи не єднала б верхів з низами? Чи не жаль лишати цей світ тонів, світ мрій, бажань, екстаз, страждань?...

Інакше годі!

Передаю пані Марковській ключ від фортепіана, прохаю її, щоб держала мій фортепіан у себе, бо я не маю де його примістити. Пані Марковська усміхається, мабуть, хоче, щоб і моє лице прояснилося. Сягає по талію карт, що лежать на столику, між альбомами і мініатюрами. Згадую про ту кабалу, що мала мені сказати, чи мої наміри здійсняться, чи ні... Туга жіночого серця питає карт, іде назустріч тому, що спізняється...

Я справді з ворожби сміялась, але не хотіла добрій пані Марковській відмовити у приємності мене розважити. Перекладаю перемішані карти, і вона кладе їх довгим рядом. Пасіянс? Ні! Таки барвистий прямокутник кабали.

— Біля тебе молодий білявий хлопець, але ти відвертаєшся. Ей, Марточко, так не годиться!

Перемішує другий раз, тепер бачу біля себе самі чорні карти... Пані Марковська нічого не каже, мішає нервово третій раз карти. Самі чорні, зловіщі трефи, темне докільля, далеко маріяж у піках... З остаточного угруповання карт, що розкривають майбутність, пані Марковська віщує мені перемогу...

— Хотіла б я, щоб ти була практичніша, реальніша — з уваги на твоє особисте добро, хоч твоя вартість, власне, в тому, що ти не така, що ти ідеалістка, індивідуалістка. Такі променисті істоти бувають щасливі на свій лад.

— Догадуюся, через кого ти ховалася в горах. Твоя перемога себе самої була і жертвою. А Генрієта не втопилася, не отруїлася, не розпачає, бо в неї то не була любов. Звичайно, кожна дівчина хоче бути жінкою „ц. к. урядовця”, хоче бути панною. До подружжя прає їх більше цікавість, вони не в силі любити когось, чи щось... Люблять себе, свою красу, їм подобається один „кібіц” більш, ніж інші, але це ще не любов. Гніваючись на його байдужість, мають стільки сили, що на злість йому виходять заміж за першого, що подає оферту; все одно за кого, щоб тільки скоріше, поки він, той зрадник, одружиться. Це звичайний тип дівчат. Це ж життя! Меркурій буде добрим чоловіком і батьком, Генрієта буде розкішна буйністю, повнотою тіла, як пані Вільгельміна. Крикливі, яскраві барви одягів та інші дрібниці заспокоюють голод життя. Вона стала на міцному, непохитному ґрунті. Вона для Нівелінського не була б таким доповненням, яким була, наприклад, Жозефіна для Наполеона. Повна порожнеча з'являється тоді, коли в подружжі нема про що говорити, нема спільного зацікавлення якоюсь ідеєю.

— Як відбулося весілля? Моя матуся мені нічого не розповідала: відомо, з дому не виходить.

— Усе відбулося з великою парадом, з вінном, з друзками. Молодий — „ц. к.”, оповіді за індультом. Дехто складав щойно кондоленції по втраті

сина та й додавав гратуляції з приводу весілля. Прикре! Та ще не кінець! Незабаром відбувся шлюб малої Міці, неначе тайкома, тільки при свідках, без паради й весілля. Міці ще не закінчила 14-ти літ. Вона тепер Мариля, жінка ц. к. старости й поміщика. Батьки опам'ятались і вже жалкують, що наче б продали дитину сороклітньому магнатові... Відповідно до її ролі у світі, він хоче її щойно виховати. Вона має тепер у його домі гувернантку до науки польської, французької мови й музики. Він застерігає проти взаємин і дальших впливів її батьків і родини, що є ціла „руська”. Він син автора популярних пісень, що ховався перед австрійською владою та перебував короткий час між селянами Кальниці на Лемківщині, але довір'я лемків не здобув. Пан староста побачив цього літа Міці і таки зараз запропонував батькам подружжя. У ній є все багатство тутешньої природи і духа, що спливає з вищих країн. Вона могла б бути моделем для Мадонни Асунта, у її прижмурених очах ховається промінь раю... Струнка, горда, бачить блакить неба, чудо... Але її доля незавидна, незабаром у своїй неволі вона стане моделем мучениць, Дольорози. Утрата для батьків, для народу.

А далі чую такі новини:

— Тітка Тереня „віддається” восени. Бере її колишній наречений, тепер удовець. Доні отця де-

кана позаручувалися з питомцями, весілля по Покрові. Костя все когось дожидає. Через безконечне дождання і розчарування її серце наповнилося гіркістю, лице загострилося; вона все підозріває когось у злобній інтризі та деклямує вірші Уейського:

„Сплітка міри не знає, кавалерів лякає,
Кавалір же, як почув, подививсь і... дременув.”

Прощаємося. Пані Марковська радить посвятитися таки музиці, не педагогії: „Хоч така молода, інтерпретуєш твори мистців напрочуд гарно, до нюансів. У твоїй грі таємні звуки здушеного плачу, розбурхані пристрасні тони лунають з великим драматизмом. У музиці була б ти найбільше сама собою...”

.

Я вже ніколи не бачила тієї культурної дами. Ніколи не була в її камениці й ніколи не довідувалася, кому вона передала мій фортепіан. Приятелька графа Скарбка, звеличниця великого Наполеона, колись славна красуня, мала на світ і на життя інші погляди, ніж маломістечкові пані. Пам'ятаю її. Струнка постать, дбайливо, чисто одягнена, в шовкових жабо і гафтах-гіпюрах, лице без зморщок, молоде, як у Нінон де Лянкльо. Вона знала мистецтво косметики, *corriger la nature*, може, ще зі старої книжки з XVII ст.: “*Les beautés de Mme de Maintenon*”, а може тільки з рецепти прабабунь,

що вмiли зберiгати гладку шкiру лица завдяки сокам суниць та огiркiв.

Пам'ятаю в кiмнатах панi Марковської розкiшнi, найкращi квіти, пеляргонiї, геранiї, рожанi геранiї, що їx вона називала "Rosenblatt", i запашнi з дрiбними срiблистими листочками мушкательки... Пам'ятаю бiлi просторi соняшнi кiмнати, залю, прибрану смерековими гiрляндами, в нiй вiдбувалися балi. Пам'ятаю чужинцiв у 1872. році, Вальдемара, де Печку, потiм Макса, Нiвелiнського...

Якби я не мешкала в тiй каменицi, де постiйно натрапляла на перепони у своїх зусиллях, у прямуваннях до самоосвiти, були б менi легше проминули мої провеснянi лiта.

.

Ще перед полуднем того самого дня я вiдвiдала свого опiкуна. Треба було повiдомити його про своє рiшення.

У великому покою панi Вiльгельмiна самотна, в темному одягу, читає, не як давнiш, романи, але книжку псалмiв. Її лице втратило чистiсть почувань дитини, вона, здається, щойно зрозумiла мудрiсть: „Усе на свiтi марнота! Vanitas vanitatum et omnia vanitas". Не прикрашує свого рум'яного лица чорними плястрами, штучними „перчиками" — воно тепер блiде й зажурене. Вона не може забути синаодинака, жаль їй i донi Мiцi, до якої нема доступу. Єдина її потiха — це те, що Генрiєта зробила доб-

рий вибір, стала жінкою Меркурія. Про Нівелінського нічого не згадує. Певно під час цих змін вона не чула, що в місті про нього говорили.

Справді сумно тепер виглядає сальон пані Вільгельміни. Не лунає дзвінкий голос розкішної Генрієти. Нема того чару, що його вносило в своє довкілля любе дівчатко Міці. Пам'ятаю, її тихий усміх плив з глибини серця, а серце було, як лілея. Вона доня нашої рідної землі. Кругом неї мерехтливе сяйво, вона підставляє долоні, ловить промінчики...

Наші малярі Копистинський і Корнило Устіянович хотіли мати її за модель до образу „Введення в храм Пресвятої Богородиці” — у новій церкві. На краях її уст тремтить усмішка, як в архитворі Леонарда да Вінчі— усмішка, що не застигає і в годину смерти.

Добряга бурмістер, щоб не думати про свої великі втрати, ще більше віддається справам громади. Бачу його в товаристві асесора Максимовича і радного Юрика. Визначають шарваркову доставку каміння з Верині. Обидва в довгих синіх опанчах з відлогами, вишитими червоною, жовтою та зеленою вовною. Юрик найвищий із тутешніх мужчин — 1,90 м. заввишки.

Між іншим, мій опікун сказав:

— Я гордий, що моя „пупілька” працює над здобуттям знання, і знаю, що краще знає літера-

туру та історію, ніж тутешні панночки... Бажаю багато успіхів в досягненні фахової освіти. Я хотів би, щоб дівчата були здатні заробляти на життя. Реформа дівочого виховання і навчання — це пекуче питання, якого не можна відкладати. Думаю, що моя „пупіля” в цій справі колись матиме голос.

Його погляди на справу виховання дітей-дівчат були, мабуть, наслідком заскорої його згоди на подружжя Міці зі старим старостою. Усе ради кусника хліба, ради „доброї партії”.

XXXII.

Щойно ввечері маю вільну хвилину, щоб відвідати свій квітник. Схвильована вітаю свої геліотропи, що так недавно, навесні, розливали пахощі. Разом із цими квітами розцвітала моя молодість...

Тихо. Ніхто не скаже „добрий вечір!” Розвіялися п'янки пахощі. Минули місячні вечори. Скінчилася ідилія. Відцвіли кущі жасмину... З його хрещатих, неначе з мarmору різьблених цвітів не нанижу більше запавної гірлянди, щоб нею, як поясиною, перев'язати волосся.

Не повторюється рефрен соловейкових пісень. Тільки безшелесний літ вечірників немов поєднує нас із позаземним світом. Із серпневого неба спадають останні зорі...

Білі ночі... Боротьба думок, проблем... Його струнка постать, сперта на огорожу... Це все належить уже до минулого...

Чи то був сон? Мої враження не реальні. Ніколи ні на привітання ні на прощання не подала йому руки. Мої почування були в царині невідомого, без живішого пульсування любови. Чи я

любила? Ні! Але не забуду! Його любов була тонка. Він, що нагадував між дівчатами метелика, в розмові зі мною сягав високо. Нехай туга за ясними хвилинами запалить ще одну зорю на нашому небі! Не кожний мусить сходити з верхів на дорогу звичайного життя-щастя... Ідеалістка, не знатому повного щастя. Не вмю дивитися практично на життя. Здається, ніякі жорстокі випробування не змінять мене, я все й усіх ідеалізуватиму... Мої почування ніколи не будуть належати комусь одному... Часом якесь велике кохання хвилями наповняє моє серце, але для кого це кохання, не знаю. Мої почування неясні, не знаю, коли розгоряться і кому чи чому скажу: „Для тебе — все!”

Саме тепер жаль мені тих цвітів і того Миколя, що його тут лишаю.

Геліотропи такі бідні! Краї їх шорсткого листячка чорні, скручені. Односторонній цвітозбір слимакувато звився, скинув фіолетові корони, на дні чаші дозрівають чотири окремі овочі-горішки. Самі рослини завмирають. Треба молоді вітки посадити у вазонки, на наступний рік. Треба і скарлети посадити, вони теж розкинули червоні пелюстки корон, деякі зберегли ще цвіт, але почорнілий, бачу скрізь тільки стовпчики з довгою дзьобастою шийкою, від чого бабуня з Раківця називає ті квіти “Storchschnabelgewaechse” („лелечі дзьоби”).

Кому лишу вас, мої ви цвіти? Думаю про „лі-

карню” для хворих цвітів, про місце, де фахові любителі цвітів переховували б та лікували б їх.

Геліотропи і скарлети, спалені жаром сонця, забираю з грядок, щоб могли рости-розвиватися квіти осени. Між буйним листям хризантем бачу пуп’янки. Для квітів треба добрих рук.

Може бути, що колись призабуду лица деяких осіб, що їх я в молодості стрічала, але про плекані мною квіти не забуду. Не забуду й усе пам’ятатиму про квіти, що тут і в чужих городах цвіли. Особливо пам’ятаю про ті квіти, що їм було зле, що не мали подостатком води, сонця. Коли я переходила попри доми, передусім мусіла подивитися на квіти в городі, мов який санітарний інспектор від квітів. Досі пам’ятаю, як я жаліла цих трибарвних „братчиків” у городі Генрієти; вона їх цілком восени не пересажувала, і вони ставали все дрібнішими, дичавіли. А іриси-косатні — вони звикли рости на непорушних водах, а тут, у городі Штрогальмівни, вони такі втомлені спрагою, сохнуть на високій грядці, а недалеко від них криниця, і вода ллється-розливається...

Штрогальмівна живе з праці рук, не має вільної хвилини для спраглих квітів. І квіти, всі оці водні мечасті лілеї і глядіолі, гинуть в її городі. Вони без опіки, без води, на виснаженому ґрунті... Їх тільки пересадити, дати їм подостатком води, а краса повернеться до них. Та, на жаль, і вона сама

„Я мала для цвітів багато любови. Кожен цвіт — поема”
Замилувана у квітах прабабуня Уляна дає квіти своїй правнучці Зірці.

нидіє, її наречений уже шостий рік при війську. Туга й робота довели її до сухіт. Та й сенсація ж була, коли він вернувся й узяв з нею шлюб! Але ж не довго раділа, незабаром померла.

А в городчику Кості пам'ятаю занедбані півонії. Їх називають теж „русальні рожі”. Вони тривкі, навесні виростають із бульвистого кореня, але, коли їх не доглядати, дичавіють. Корона в них п'ятипелюсткова, як у горах рідної Греції. Відповідно плекані, перетворюють біложовті пиляки на темночервоні пелюстки корони, стають повними.

У кожному цвіті пам'ятаю лінію листя, пелюсток, відчуваю життя. Кожен цвіт — поема. Мое знання про цвіти не було тоді вивчене з книг, але плило з мого „я”. Я не знала тоді латинської термінології, тільки німецьку. Сама пізнавала, до якого гатунку квітка належить. Я мала для квітів, для природи багато зрозуміння, любови.

Малий Микольчик зробився несміливим, здичавів без догляду теж, мов ті квітки. Суконку забруднив, сам змарнів, замурзався. Його мати ще не закінчила роботи в полі. Вона каже: „Такое молодеє не буде вмирати...” А воно саме тому потребує щирого піклування. Можу присвятити йому кілька хвилин. Даю йому торбинку з солодощами, щоб дитина нагадала собі, що ми давні знайомі. Вона з зацікавленням добуває з паперової торбинки „банани”, не ті з тропікальних країн,

(бо їх ще не довозили до Миколаєва), тільки цукерки з рожевої маси величини й вигляду бананів. У склепі Збудовського коштувала одна штука чотири грейцари. Дволітній Микольчик бігає і трохи говорить, можемо порозумітися. Жаль і небезпечно залишати його в хаті. Думаю про якусь охорону для нього. Любе дитинятко не відходить від мене, я порядкую грядки, воно помагає. У весняній білій батистовій суконці вигідно працювати, розплітаються коси, не перев'язані разком жасминів. Знаю, що ніхто мене не бачить. За короткий час усе змінилося, запустіло.

Ніколи не буду така вільна, як була тут. Не знаю, чи звикну сидіти на лавці, як учениця. Досі я читала, що хотіла й коли хотіла, або гуляла досхочу по горбках. Прохідок, променад у рукавичках, з парасоликом, у товаристві чи під опікою старшої дами я ніколи не відбувала. Не знаю, чи погоджуся з життям великоміським, з етикетю панства гофратів...

Жаль мені лишати свою бібліотеку, книги по батькові й від бабуні з Раківця. Ці книги в учительській семінарії мені не придадуться. Ці "Saemtliche Werke", архитвори німецької та інших літератур... Маю "Saemtliche dramatische Werke" Шекспіра, перекладені на німецьке Шлегелем і Тіком. І як не читати про безсмертну пару, Ромео та Юлію?

„Ось пара коханців під владою злої зорі,
поражена долі важкої сильним ударом;
їх смерть поховала стару ворожнечу батьків”.

Безталанна Офелія, безумна і принадна, квіта-
ми прибрана, роздає квіти...

„Я хотіла дати вам кілька фіялок, але вони всі зів'яли, бо
помер мій батько... І більше не вернеться... Горе, він
мертвий!”

Коли ми мешкали в Надольських, я прочитала
багато мистецьких і наукових творів. Моя лектура
була поважна, вона тимбільше мене томила, що я
ні з ким не говорила про прочитані книги. Багато
записок поробила я з них, збереглися деякі німець-
кою мовою, наприклад, з творів Жорж Санд. (Її
справжнє ім'я Аврора Дюпен, померла 1876. р. Її
сільські повісті *La Mare au Diable* німецькою мовою
названі *Teufelssund*).

Розуміти прочитане навчив мене мій батько.
Читання давало мені приємність, насолоду, але час-
то й томило мене. Томив мене якийсь наказ-обов'я-
зок: мусиш здобути знання!

Пізніше ця втома найшла свій вислів у віршах:

„Гей, хто на рамена мої вложив тягар?
Хто запряг мене в ярмо?...”

Тільки блуканина одинцем по узгір'ях зміцню-
вала мене й вертала мені сили, давала думкам вільно
линати, обіймати світ, захоплюватися красою при-
роди... Літ угору.

Із львівського тракту долітає туркіт коліс і сту-

кіт підків. Фаетон переїздить ринком і задержується перед домом Надольських.

Несподівано застають мене при роботі в городі гості: пані Ленчевська і незнайомий юнак. Паню Ленчевську я звала тіткою, вона була жінкою свояка мого батька, тепер удовою. Щойно переселилася з Деревача до Бродків, де дістала поштову агенцію. Старша дама, от як пані Марковська, знає французьку літературу. Власниками поштових агенцій, коли ще не було залізниць, були самі магнати. Доня Ленчевських, одначка, скінчила едукацію у Відні, тепер вона жінка поміщика Сеї. У домі Ленчевських при-держувались етикети вищого товариства. Тільки вузька смуга лісу ділила Раковець від Деревача. Я вліті в 1873. і 1874. роках перебувала в Деревачі.

Між старими записками знаходжу дещо про Деревач:

„За раковецьким лісом — Деревач. „Цісарка” до Львова. При ній корчма, напроти ц. к. поштовий уряд. Більш нічого. Управу пошти мав свояк батька, Ленчевський. Тут зараз починалися великі ліси без стежин... Старі велетні дерева... У глибині галлява, багато вересу, цвітучого, палаючого вересу... Серни. Орли...”

Люблю шум, лісовий шум дерев. Часто, коли граю, ширяю думками в деревацьких лісах. Грою хочеться віддати шум і шелест листя.

Несвідомий, дитячий пантеїзм наповняв усю

мою істоту. В городі біля поштового будинку, доки сягала лісова тінь, знаходила я фіялки, вони щойно вліті цвіли, але рівночасно перед домом, на грядках, що були осяяні сонцем, цвіли також лілеї, резеда й левкої...

Мов у казці.

У той час на вакаціях перебувало в Деревачі, крім мене й домашніх, ще дев'ятеро молодих осіб. Атмосфера достатку і справжньої культури. Молоді люди — рідня Ленчевських. Панна Гек закінчила музичну консерваторію, вона грає, як піяністка. Через Карла Мікулі близька традиція Шопена й музи Монюшка. Між одною та другою композицією імпровізує різні гармонічні комбінації, дурові й мольові. Вона, як піяністка, добре передає чужі твори. Точне виконання чужих творів є послухом чужій волі. Я в надмірі чуття й темпераменту виявляю в музиці своє „я”. Я не скінчила музичної школи і стою під німецьким впливом. Люблю мотиви Штравса, драматичний стиль Вагнера, а з давніших композиторів люблю Баха, його хроматичні фантазії з фугою...

Було теж її п'ять братів. Чотири студенти університету, кожий присвятився якійсь галузі знання. Наймолодший Корнило, учень 5-ої кляси гімназії. Повний таємниць: тільки мене й учня Мартиновича посвячує у свої таємничі пляни. Він студіює стратегію та плянує велике повстання проти

Росії. Постійно рисує й рахує. Конспіратор. Найбільше таємниць повіряє мені. Слухаю терпеливо. Вірю, що в майбутності візьму участь у повстанні. Боротьба з гнобителями, каже Корнило, це важніша місія в житті, ніж добування терцій та октав з клявіатури. Говоримо звичайно в їдальні, поки зійдуться на обід. Але я таки спішу до сальону, звідки через відчинені двері плывуть хвилі тонів-пасажів з-під пальців його сестри. У сальоні ще дві особи. Панна Висоцька та її брат Володко, щойно по матурі. Діти професора, мабуть, з Києва. Вона студіює малярство в Парижі, тепер тут малює портрет брата. Лице Володка повне спокійної задуми. Він пише ліричні поезії. Я дістала від Володка медальйоник Матері Божої Почаївської та зшиток його лірики. Між Володком і Корнилом тихе суперництво за впливи на мене. Я з товариства наймолодша. Вони поступові. Корнило — революціонер. Перед 1870-ми роками поширюються в Європі нові ідеї. Чи запальний соціалізм захопить маси, перейде в революцію? Від Корнила знаю, що є таємні товариства, а Мартинович переписує для мене такі пісні, як „Червоний стяг”. Здається, той вир захопив і Вальдемара, якого я пізнала щойно пізніше.

По мистецьких сеансах при фортепіані молодь відбувала прогулянки по лісах. Збирали гриби, ягоди. Раз ми їли черниці, хоч не були певні, які то

ягоди. Вертаємось і занепокоєні питаємо дядька Ленчевського, а він каже: „Маю досить ялинових дощок, стане на домовини.”

Сьогодні приїзд тітки нагадав мені те перебування в Деревачі. Дописую спогад кількома словами. Раз я писала більше про це молоде товариство в повісті „Жертва”. — Тільки ж рукопису не зберегла...

Ми з мамою три роки не бачили Ленчевської. Вона енергійна, як завжди. Риси її лица підкреслені, голос чоловічий. Недавно помер Ленчевський, добра людина, щира. Вона в чорній сукні, без білих мереживних жабо, блюза стягнена білим шкіряним поясом.

Незнайомий, що з нею приїхав, теж її свояк, Теофіль Н., перебуває в неї та виконує бюрову роботу. Русявий, як Євген Енгель, стрункий юнак.

Тітка і матуся обговорюють при чаю всі актуальні родинні й політичні теми. Говорять навіть про окупацію Боснії. І знову згадують ті гарні часи, коли тітка Христя пам'ятала про кожні іменини і свята та вчас приїжджала, щоб напекти тортів і французьких тістечок. Кухарський припис починався словами: „Візьми дві дівки...”, себто дві помічниці, щоб терли в макітрі жовтки й цукор „до білого”. Тепер нашим паням не так добре, не мають великої прислуги.

При цих спогадах про достатки та службу

тітка забажала побачити Рузю Шиманську, дочку поштаря, тому звернулася до мене, щоб я з Теофілем пішла до Шиманських.

Переходимо Завалля. Вогні, що палають у ганчарських горнах скрізь у глибині садів, прояснюють вечірні сумерки. Схвильована дивлюсь на білі хатини, рада б це все запам'ятати. Я ще ціла під враженням мого прощання „з музикою” сьогодні вранці. Та ж у моєму буйному житті перша фаза — це любов до музики, до волі... ну, і зацікавлення наукою права.

Не маю сили ні охоти розмовляти, ледве спмагаюся на „так” або „ні”. А пан Теофіль перший раз у Миколаєві, питає, які тут забави відбуваються, в кого може „бувати” тощо.

Хата Шиманських близько церкви св. Спаса, дерев'яна, побілена. Перед хатою смерека, недалеко і криниця з журавлем. За хатою сад, великі солодкі груші, соковиті „спасівки” й дулі.

Гості від'їхали пізно. Ще з дороги кликали: „До побачення!” Ще довго було чути туркіт коліс, стукіт підків. Потім усе затихло. Я не могла заснути. Розбурхана спогадами, записую в журналіку: „Згадок багато, щастя мало”. Слово „багато” було замінене словом „много”; не треба його викидати з словника і з літератури! Не обіднювати скарбниці живої народної мови!

Думки не дають заснути, а тут уже близько

досвіток, чую туркіт возів від сторони Роздолу. Ідуть з печивом на торг. Проза життя, крам буднів. Діються різні маловажні справи, дрібниці...

Уранці перед восьмою візник Федір, що довозить пошту з Бродків до станції, приніс мамусі лист від тітки Ленчевської, а від Теофіля — білет і в'язку багрових та білих жоржин для мене.

„Добридень! Посилаю найкращі далії з двірського городу, білі називаються “Ave”, а сильно червоні — „Обіцанка”. „Добривечір” скажу сам”.

Оглядаю цвіти, цілий сніп... „Сильно червоні” дуже розвинені, світлі, достойні, неначе римські цісареві. “Ave” білі, стрункі, одягнені в пелюстки, мов стрічки. Беззапашні, неначе не хочуть відкрити своєї душі. Вони неприступні, задивлені в холодну далечінь.

Мовчки подає мені матуся листа Ленчевської. Тітка радить, щоб Марта кинула думку про вчительську семінарію. Запрошує до себе. У Бродках гарно, по-двірському, оранжерія, фортепіан, бібліотека — все, що Марта любить. Молоді є досить, крім Теофіля, є ще агроном Зелинський, управитель двора, а в о. Стельмаха є також молоді люди. Їмость Стельмахова — це сестра бабуні Лопушанської. Тітка буде щаслива, коли Марті сподобається Теофіль...

І я мовчки віддаю лист. Нові пляни! Матримоніяльні пропозиції! Ніхто не винен, що так є. Але я теж маю свої пляни!...

Укладаю китиці далій у два порцелянові флякони і прошу в матусі дозволу занести їх до церкви.

— Дуже радо! Хоч флякони — весільний дарунок, мені легше без цих пам'яток минулого. Щойно недавно трісло наше велике дзеркало в золотих рамах, неначе б хто його згори вниз перерівав; воно не вмещалося в кімнатах дому Надольських, тому зберігалось в о. сотрудника, власне, в домі, де „щось страшить”. Якесь нове віщування чи знак?

Мама дає мені кілька своїх перстеників, щоб я передала жінці дядька Омеляна, Марії. „Я їх тепер не ношу, а ти не любиш біжутерії.” Я, доня мами, що ні в чому земному не бачить вартости, також не вмю цінити золотих прикрас.

— Хоч жаль мені буде покинути наших щирих господарів Надольських, зміню мешкання. Воно для мене самої занадто просторе. На ринку гамірно.

— Дуже мила затишна кімната є в Рузі Шиманської, де я вчора була. Сад і поле — зовсім, як на селі. Я ще сьогодні з нею поговорю.

Порядкую свої зшитки, записки, не візьму з собою того всього „баласту” — гадаю, що щось нове доведеться пізнати, студіювати. Не одну з цих перших спроб треба спалити. Між рукописами є віршована драма „Марта”. На жаль, не нашою мовою. Краще спалити, робота й так ще не скінчена.

Дивлюся на даліі, на білет... Якось це „Доб-ривечір” не подобається мені. Мене бере досада, неспокій, чи довгий список акторів драми не збіль-шиться...

— Матусю, я мала б завтра від'їхати. Чи не можна б сьогодні, опівдні? Воно ж все одно для нас — розстатися треба! Я не маю охоти ні настрою говорити з паном Теофілем...

XXXII.

„Тиха” Служба Божа. У церкві св. Юрія на Загуменні всього кількоро людей. Далі перед іконою Божої Матері... Вони в той день востаннє вітали сонце. В імлі кадила листки завмирають, тремтять в екстазі — з муки, чи з розкоші?...

Я бачила раз ілюстрацію: „Молитва за щасливу любов”. Променисте дівчатко, повне віри, що просьба буде вислухана, кладе цвіти перед Пречистою Дівою.

Чи звернусь я коли до Діви Марії з таким молінням?

Сьогодні прохаю всі небесні сили, щоб дарували мені спокій до праці, до здобуття світла, щоб я могла сповняти службу, тиху службу Богів, Рідній Землі...

А перед новими обов'язками забажала я години свободи на узгір'ях...

З північного боку є гора, на якій стоїть скаменіла дівчина. Звідти хотіла я подивитися ще раз на те

місто, в якому я побачила світло сонця, де я, не зважаючи на всі прикрі переживання, була щаслива...

Буду все і про все пам'ятати, нічого ніколи не забуду! У моєму серці буде все, як було, ні одне деревце, ні цвіт не зів'яне...

Ніодна людина не залишиться в тіні... Про кожен збережу в серці добру пам'ять...

Бажаю, щоб моє рідне місто було і вам — і кожному близьке, дороге... Знаю, колись, кого тільки стріну, питатиму: „Чи є той камінь на горі? Чи знаєте? Чи є ті розхідники, що своїм жовтим цвітом укривали піски? Вони такі необережні, ростуть усюди — і людина і скотина може їх топтати...”

Тихо. А я чую дзвінки голоси, бачу хорівід. Зберігається тут звичай, що молодь виводить „гаївки” на цій горі. На Великдень тільки дівчора починає гаївки на майдані під церквою. Лунають дитячі голоси. Хлопці дзвонять і дзвонять. Сонце заходить, а пісні ще лунають...

А на горі збирається молодь. На обличчях, загорілих сонцем, грають відблиски. Дівочі постаті гостро вирізуються в червоній заграві. Розсіваються по горі, мов лісові мавки, що вибігли з гущавини лісу. Узялися за руки і співають:

„Моя мила Гаївко, та вставай раненько,
та вмивай личенько, хотять люди взяти,
а ми тя мислим дати.
— За кого, матусенько, за кого, ластівонько?”

— Та за ганчаря з Миколаєва.
— Не піду, матусенько.
Бо за ганчарем рано вставати,...
воду носити, глину місити...
Не піду, матусенько, не піду, ластівонько!

Мерехтять стрічки, коралі з дукачами, сяють скляні „пацьорки”. Мов у казці. Небо нахиляється нижче. Хоровід із блакитно-золотистими прапорчиками співає та і старші за ним:

Людські діти, станьмо вколо,
заспіваймо враз весело,
бо вже тії повмирали,
що нас били, катували...
Ой, зозуле, зозуленько,
закувай нам так миленько,
як колись ти нам кувала,
коли панщина минала...

Забуваються спогади про лихі часи. Слова пісень лунають, як привіт величній красі майбутнього життя.

Перекинем кладку через сіножатку,
вербову, вербову...
Час нам, панночки, з тої гаїлочки
додому, додому...

.

І я теж: перекину кладку понад темні прірви,
піду в щастя навпростець...

Хтось сміється. Куди йдеш? Тут і без щастя ти
щаслива... Крізь сльози смієшся... Розпука змі-

нюється в надію... В дощових краплинах миготить понад містом семибарвіста райдуга... Куди йдеш?

.

Колись, у бурхливій листопадовій ночі душа твоя буде блукати. Заглянеш у браму білої камениці... Станеш на порозі низької хатини:

— Так! Це тут було! Тут була я. Тут була... (Так у пісні співають).

Сон про щось велике, нез'ясоване тебе манить, кличе в далечінь, а душа буде вертатися сюди.

Ці перші постаті, образи, кинені на екран — все залишиться у твоїй душі, все оживе — і ті пісні на горі, і ті світляні хороводи стануть візією... Та чи здобудеш свободу, щоб цю свою візію накреслити з широким розмахом, як вона живе в душі? Чи дрібниці буднів зупинять, не дадуть визволення творчій силі?...

І хочу плакати — і сліз не маю... Мій смуток німий...

.

— Прощавай, матусю! Прощавай і ти, мое рідне містечко, де я побачила світло сонця, де і безщастя я була щаслива!

Ще один погляд на мій городчик. Від учора стало більше пуп'янків на хризантемах. Кожний но-

вий пуп'янок робить їх достойнішими. Але я не побачу їх у розцвіті...

Не побачу восени в дзеркалі пучка хризантем, що все стояли на моєму столику, коли я писала...

Сумні, білі цвіти...

Моє перше невисловлене кохання...

І вони — ті цвіти — все, як тінь, будуть зі мною...

Друкарня Видавництва Миколи Денисюка

Printed by Mykola Denysiuk Printing Company
Chicago, Illinois — USA.

